

60

60

MOLNÁR ADRIENNE
ÖTVENHATOSOK A
RENDSZERVÁLTÁSRÓL

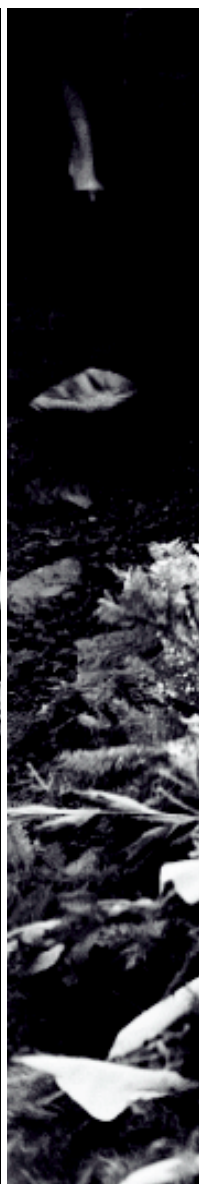

60

60

60

61

MOLNÁR ADRIENNE

ÖTVENHATOSOK A
RENDSZERVÁLTÁSRÓL

62

63

**AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS ÉS
KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY**

- © Molnár Adrienne
- © 1956-os Intézet
- © Fotó Nagy Piroska
- © Arculat Molnár Icsu István

Felelős kiadó az 1956-os Intézet Közalapítvány főigazgatója

Felelős szerkesztő Török Gyöngyvér

Korrektúra, névmutató Nácsa Klára

Nyomdai kivitelezés

Reálszisztéma Dabasi Nyomda Zrt.

Felelős vezető Vágó Magdolna vezérigazgató

ISBN 978-963-9739-10-9

TARTALOM

13 Előszó

I. fejezet

17 „88 EGY FURCSA ÉV VOLT”

Félelem és oldódás	19	
Civil szerveződések és pártalakulások		24
Történelmi igazságtételt!	38	
A hatalom még ellenáll	49	
Végtisztesség Párizsban	57	
A hatalom engedni kényszerül	62	

II. fejezet

91 „MINDENKINEK VÉGTISZTESSÉGET AKARUNK!”

Nagy Imre és mártírtársai exhumálása	93	
Családi gyász vagy politikai harc?	104	
1989. június 16.	121	
Van hová menni emlékezni	145	
Az emlékmű	153	

III. fejezet

171 „AZ ÁTALAKULÁS SOKKAL NEHEZEBBEN MEGY...”

1989. október 23.	172	
Szabadság	178	
Újra itthon	181	
Rehabilitálás	190	
Kárpótlás	198	

TARTALOM

Csalódás	207	
Ez a TIB nem az a TIB		215
Summa	227	

243 FÜGGELÉK

Emlékezők	243	
Hivatkozások	268	
Képtár	271	
Rövidítések	276	
Névmutató	279	

ELŐSZÓ

Ez a könyv virtuális kerekasztal-beszélgetés a rendszerváltozásról, annak is egy sajátos metszetéről, az 1956-os forradalom szerepéről a változásban – és a változás szerepéről az ötvenhatosok életében. A képzeletbeli beszélgetés keretében az Oral History Archívum életútinterjúiból idézek hosszabb-rövidebb részleteket. Az archívum ezer életútinterjúja közül több mint hatszáz az elmúlt húsz évben készült,¹ ezekből választottam ki nyolcvankilencet, hogy segítségükkel az 1988–92 közötti időszakot bemutassam.

A kötetben megszólaló emberek sokfélék. Vannak, akik felnőttként, mások gyerekként szereztek élményeket a forradalom napjaiban, vannak, akik maguk nem emlékezhetnek ugyan 56 őszének történéseire, de szüleik tettei, majd a forradalom leverését követő megtorlás az életüket alapvetően meghatározta. Az emlékezők között vannak a forradalom leverése után szabadságvesztésre ítélték, munkahelyüktől megfosztottak, emigrációba menekültek – és kivégzett vagy bebörtönzött ötvenhatosok évtizedeken át diszkriminált hozzátartozói is. Megszólalnak néhányan a Kádár-rendszer ellenzékéhez tartozók közül, és olyanok is, akik akkor a hatalmat képviselték.

¹ A kötet forrásegyüttesét adó visszaemlékezéseket a Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének másnapján megalakult 1956-os Intézet őrzi, amely az akkor már nyolc éve létező Oral History Archívumot integrálta. Az OHA-ról bővebben lásd www.rev.hu.

A történelmi periódusról és a forradalom rendszerváltozásban betöltött szerepéről az elmúlt években több történettudományi munka született.² A sajtóban rendszeresen jelennek meg esszék, elemzések, visszaemlékezések, és az elektronikus média is folyamatosan felidézi a húsz éve történeteket. A kötetben kirajzolódó történet – nyolcvankilencben ötvenhat – az ötvenhatosok és a rendszerváltás kapcsolatát mikrotörténeti megközelítésben, a személyes emlékeken keresztül tárja az olvasó elé.

A virtuális beszélgetés résztvevői felidézik a húsz évvel ezelőtti eseményeket, az euforikus hónapok hangulatát, még erős és lassan oldódó félelmeiket, bontakozó reményeiket, csalódásaikat, örömeiket, a szabadság hosszú idő után először megtapasztalt mámorító érzését, a titokban elföldelt kivégzettek felkutatását, megrendítő exhumálásukat, tényleges vagy jelképes eltemetésük és 1989. június 16-a katartikus hatását. Bepillantunk a Történelmi Igazságtétel Bizottsága alakulásának részleteibe, a hatalommal folytatott politikai harcuk fordulataiba, eredményeibe és kudarcaiba – végül az ötvenhatosok között folyó lehangoló csatározásokba, csalódásaikba, megkeseredettséjükbe.

A kiválasztott interjúk közül néhány 1989 elején készült – amikor a politikai harc kimenetele még kétséges volt –, rájuk a reményteli várakozás, az elbeszéléssel egyidejű eseményekre való reflektálás jellemző. Az egy-két, vagy akár húsz évvel későbbiek már eltávolodva, az azóta szerzett ismereteket, utólag megformált véleményeket is beépítve szelektálnak, értékelnek, magyaráznak. A személyes emlékekben így helyet szorít magának a kollektív emlékezet. Az emlékmozaikok hol kiegészítik egymást, hol vitába keverednek, to-

² A teljesség igénye nélkül: Rainer (2003); György (2000); Litván (2008); Bozóki (1999–2000); Ripp (2006); Romsics (2003); Rainer–Topits (2009).

vábgördítik a történetet, vagy visszalépnek az időben, hogy aztán egy-egy asszociáció trambulinjáról évtizedeket ugorjanak a jövőbe, majd újra vissza, a történet vagy az elbeszélés idejébe.

Az OHA interjúból korábban is születtek hasonló összeállítások, ez a könyv ahhoz a sorozathoz kapcsolódik, amely a személyes emlékeken keresztül idézi fel közelmúltunkat: az 56-os forradalom napjait, a hatvanas éveket és az ötvenhatos elítéltek gyeremekeinek sorsát.³

A történet elemei az életútinterjúkból kiválasztott interjúrészletek. Az interjúk leiratai élő beszélgetést rögzítenek, a kötetben viszont szerkesztett monológokat olvashatunk. Ezek láncolatából jön létre egy új történet, a szerzőé: 56 és a rendszerváltás kapcsolatának egy lehetséges olvasata.

A szerkesztés során töröltük az ismétléseket, kiigazítottuk a nyilvánvaló tévedéseket, nyelvi sutaságokat, de nem változtattuk meg a beszélőre jellemző szóhasználatot, stílust. A legszükségesebb korrekciókat, magyarázatokat lábjegyzetben adjuk meg. Az interjúrészletek előtt feltüntetjük az emlékező nevét és zárójelben az interjúkészítés évét.

A Nagy Piroska 1988. március 15-e és 1989. október 23-a között készült felvételeiből összeállított fotóösszé a korszak vizuális felidézéséhez ad segítséget. Nagy Piroska az USA-ban született – szülei a forradalom leverése után menekültek Amerikába –, a nyolcvanas években Budapesten járt egyetemre. Neki a forradalom nem volt tabu – mint itthon felnőtt kortársai többségének –, hanem a magyar történelem katartikus pillanata, amelynek emlékét ápolni kell. Morális parancsnak, küldetésnek tekintette, hogy az ellenzéki megmozdulásokat dokumentálja, és tudósítson róluk. Képei külföldi újságokban is megjelentek. Küldetése 1990 májusában, az új, szabadon választott Országgyűlés megalakulásakor véget ért.

3 Kőrösi–Molnár (2000); Molnár (2004); Molnár–Kőrösi–Keller (2006).

Köszönet érte, hogy felvételei egy részét a kötet rendelkezésére bocsátotta.

Köszönet illeti a képzeletbeli kerekasztal résztvevőit, akik életútjuk elbeszélésével hozzájárultak az OHA gyűjteményének gyarapításához, az interjúk készítőit, akik empátiás figyelemmel segítettek az emlékezőket múltjuk felidezésében, valamint Kőrösi Zsuzsannát és Keller Márkust, akik *A forradalom emlékezete* című kötet összeállításakor rendszerváltással kapcsolatos interjúrészleteket is gyűjtöttek, amelyek közül több bekerült ebbe a könyvbe. És köszönet mindazoknak – különösen Török Gyöngyvérnek, Nácsa Klárának és Molnár Icsu Istvánnak –, akik segítettek a kötet létrejöttét.

Budapest, 2009. október

Molnár Adrienne

„88 EGY FURCSA ÉV VOLT”

1988 volt a Kádár-korszak utolsó kitöltött esztendeje, ugyanakkor a rendszerváltó folyamat kezdőéve, Kende Péter szerint a vég kezdete.¹

Januártól decemberig a változások a rendszer szinte minden pillérét megrendítették.

A korszak névadójának, Kádár Jánosnak pártfőtitkári posztjára májusban Grósz Károly került, aki sem politikai erőben, sem bel- és külföldi elismertségben nem érte utol elődjét, de a retorikája miatt egy ideig még tartani lehetett tőle.

Az 1956-os forradalom kádári értelmezését, amely a rendszer kvázi legitimitását adta, az ellenzék egyre nyíltabban kérdőjelezte meg: álláspontjuk szerint 56 újraértelmezése nélkül elképzelhetetlen érdemi politikai változás. A szamizdatokban mind több rendszerkritikai írás látott napvilágot, és szaporodtak a nyilvános viták is.

A hatalom csak 1989 elején változtatta meg harminc évvel korábban kinyilatkoztatott forradalomértékelését, de a „temetetlen holtak” kérdésében már 88 nyarán engedett. A tabuk helyét az emlékezés és a múltfeltárás sürgető kényszere vette át.

A májusban megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) rehabilitációs és kegyeleti követelésekkel lépett fel, a történelmi kutatások szükségességét hangoztatta. A hatalom első reakciója az elutasítás volt, ám közben a Belügyminisz-

¹ Kende (1999) 53.

térium – a pártvezetés kezdeményezésére – titokban elindította a Nagy Imre-perben kivégzettek sírhelyének felkutatását.

Januárban még betiltották Ember Judit *Menedékjog* című dokumentumfilmjét, amely a jugoszláv követségről elrabolt és Romániába hurcolt Nagy Imre-csoport sorsát dolgozta fel, október 23-án azonban – noha nyilvános megünneplését megghiúsították – már nem akadályozták meg, hogy a Jurta Színházban² a forradalom kitörésének napjáról maguk az érintettek emlékezzenek meg, decemberben pedig az Igazságügy-minisztériumban fogadták a Nagy Imre-perben kivégzettek hozzátartozóit, hogy az addigi folyamatos elutasítások és harminc év titkolózás után tárgyaljanak velük a földi maradványok kiadásáról.

Egyre jobban érződött, hogy a hatalom elbizonytalanodik, s bár időnként próbált erőt mutatni, mind többen csatlakoztak a korábbi években létrejött és ekkorra megerősödött ellenzéki csoportokhoz, az általuk szervezett megmozdulásokhoz. Március 15-én, június 16-án és október 23-án az ellenzéki rendezvények több helyszínére is mozgósították a rendőrséget, és október 23-án a Batthyány téren csak a TIB egyik vezetőjének néhány perces beszéde akadályozta meg a tüntetők elleni rendőri beavatkozást. De nem léptek közbe a bős-nagymarosi vízlépcső megépítésének osztrák támogatása és a romániai falurombolás elleni tüntetésen sem.

Az egypártrendszeri vezetés nem tudta útját állni a civil szerveződéseknek, a független szakszervezetek és a pártkezdemények alakulásának. Március 30-án megalakult a Fiatalkor Demokraták Szövetsége, május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózata, amelyből november 13-án létrejött az Szabad

2 A Jurta Színház épületét, amelyet a Magyar Színkör 1987-ben emelt a Népligetben, 1988–90-ben különböző politikai szervezetek, pártok vették bérbe.

Demokraták Szövetsége. Szeptemberben a Recski Szövetség, októberben a szólás- és véleményszabadság védelme érdekében létrejött Nyilvánosság Klub jelentette be megalakulását, novemberben a Független Jogász Fórum. Nőtt az 1987 óta létező Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, és novembertől kezdtek újraszerveződni a betiltott történelmi pártok is.

Szeptember közepén hozta nyilvánosságra programját a még 1987 decemberében megalakult, reformközgazdászokat és az MSZMP-n belüli reformereket tömörítő Új Márciusi Front. A párt felső vezetésében a konzervatívok és reformpártiak között kialakult ellentétek a tagságban is a változtatás szándékát indukálták, sorra jöttek létre az MSZMP reformkörei, az első november végén, Szegeden.³ Az emigránsok közül – bár eleinte félve – mind többen látogattak haza, és sokuk vett részt a különböző ellenzéki megmozdulásokon. A demonstrációkon a határon túli magyarság érdekében is szót emeltek, a szolidaritás kinyilvánítása nem maradt az országhatárokon belül.

FÉLELEM ÉS OLDÓDÁS

ÁPELESZ ISTVÁN (1992): 88-ban megkaptam a vízumot, de akkor még mindig nem mertem hazajönni, féltem.

KOCSÁR JÓZSEF (1992): Az öcsém Angliában él, 1988-ban lépte át első ízben a magyar határt. Ő addig komolyan tartott attól, hogy mint ötvenhatos katonaszökevényt elfogják, és nagyon súlyos konzekvenciái lesznek a tettének.

VÍGH SZABOLCS (2007): 88 májusában voltam itt először Ingriddel kettesben. Röviddel ezután leváltották Kádárt. Szóval ez már az olvadás kezdetén volt. Mégis, a határőr vagy tizennyolcszor megnézett bennünket. Nyilván volt valami a komputerben énrólam.

3 Bővebben Beck–Germuska (1999).

GARAMI LAJOS (1991): Mindig piszkáltak valamilyen ürüggyel. Még 88-ban is. Ezt onnan tudom, hogy a feleségem a váci OTP-nél dolgozott, és egyszer odaállított hozzá egy elhárítótiszt azzal, hogy „mennyivel különb a maga férje, mint X. Y. betörő, rabló, tolvaj, azzal nincs semmi probléma, ezzel meg állandóan baj van”. Hangosan mondta ott, az OTP területén. A feleségem meg sírva fakadt, hogy hát mi köze ennek az OTP-hez? A tiszt kimondta, hogy neki az a feladata, hogy engem figyeljen. A gyárba is bejárt mindig egy elhárító, ott srebolt, megbízott embereket. Tudom, hogy figyeltek.

A változást már 87 körül lehetett érezni. Tulajdonképpen, amikor a Németh-kormány megalakult.⁴ Akkor már bíztam benne, hogy lesz valami, előtte nem. Annyira kiszolgáltatottnak éreztem az országot a Szovjetunió felé, nem tudtam elképzelni, hogy ezt mi, saját erőnkől megoldjuk. Persze nem is saját erőnkől csináltuk.

KAJTÁR IMRE (1991): 88-ban még lehallgatták a telefonom, még figyelték a lakásomat. Mindig van egy piszkos spicli. Valahonnan tudomást szereztek arról, hogy kezdtem keresni az ötvenhatos nemzetőröket, hogy kik élnek még.

PAPP MIKLÓS (1991): Mindazokat a szituációkat, amik az életemben zajlottak, csak 1988-ban vagy 87-ben mondtam el a fiamnak. Amikor már nagyfiú volt, akkor ültettem le: „Gyere, édesapám, ülj le, most mesélek!” És akkor elmondtam, hogy: „Tudom, az életedben sok olyan dolog volt, amit nem tudtál hova tenni. Mi is van az apáddal, meg mi is volt ez, mi is volt az. Ezek voltak, csak én nem akartam a fejedet ezzel megzavarni, meg féltem, hogy emiatt esetleg olyan passzív vagy egyéb magatartást tanúsítasz, ami az éle-

⁴ Az 1987. június 25-től hivatalban lévő Grósz-kormányt 1988. november 24-én váltotta fel Németh Miklós kormánya.

tedet befolyásolhatja.” Tehát a gyerekem a valóságos múltamról tőlem csak valamikor 88-ban hallott először.

DARIN SÁNDOR (1995): Az újratemetés 1989. június 16-án volt. Előtte talán egy évvel vettük fel Ungváry Rudi-val a kapcsolatot. Ő írt nekem, és akkortól kezdve leveleztünk. Akkor még Rudi is óvatosan fogalmazott, én még óvatosabban. Írtam neki, hogy én még most is félek, és nem hiszem el, hogy őszinte, igazi legyen ez a változás-akarat. Rudi azt válaszolta, hogy jó, ezt rám bízta. Ettől függetlenül, amikor a temetésre került a sor, meg a koszorúzásra, mondtam, hogy én is benne vagyok mindenben.

KISS TAMÁS (2000): 1988-ban – és egyáltalán, a 89-et megelőző időben – vidéken semmiképpen nem volt jellemző 56 újragondolása, vagy az ötvenhatosokkal való magatartás megváltozása. A változás szele 89 tavaszán ért le vidékre, az ezt megelőző időszakban én nem tudok arról, hogy jelentős létszámú ötvenhatos megérezte volna a politikai változást.

BIHARI SÁNDOR (1993): Nagy meglepetést okozott, ami 88–89-ben kiderült. Sok mindent láttam és éreztem, de ekkora sötét foltot nem sejtettem. A megtorlásról nem beszéltünk. A hatvanas évek vége felé ezzel már nemigen foglalkozott senki, mindenki azzal volt elfoglalva, hogy ezt is lehet kapni, meg azt is lehet kapni. Az embereket ez izgatta. Mindenkinek az volt az idegeiben, ha ez elmoccan, abból csak baj lesz. Kísértett egy emlék, hogy Rákosi vagy a csontváza hazajön. Kádár is félt egyébként.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1991): Körülbelül 88-ban érlelődött meg bennem, hogy Kádár János megöregedett, megfáradt ember, tehát változtatni kell. Arra jöttem rá, hogy annak ellenére, hogy 85-ben üdvözölte Gorbacsov színrelépését, igazán nem tudta már fölvenni azt a fordulatszámot, amit ő diktált. És meglepetésemre Krjucskov – aki most a KGB főnöke, annak idején Andropov embere volt – időnként

megjelent Budapesten, és nemcsak a belügyminiszterrel beszélgetett bizonyos dolgokról, hanem más politikai vezetőkkel is. Egy alkalommal engem is megkeresett, és feltűnt nekem, hogy Kádár Jánosról érdeklődik, hogy hogyan látom a pozícióját, és egyáltalán hova lyukadunk mi ki, merre haladunk. Kik lennének itt alkalmasak a vezetés átvételére?⁵ Ebben az időben jöttem rá, hogy már vége. Tudtam, hogy Kádár, amikor a hatvanadik évét betöltötte, fölvetette a Politikai Bizottságban, hogy gondolkodjanak el, hogyan tovább. Ő hajlandó lemondani, visszalépni, csinálja más. Akkor a Politikai Bizottság nem fogadta el. Amikor hetvenéves volt, akkor már ragaszkodott a hatalomhoz, félt attól, hogy sok mindenre fény derül, és már 56 feszegetése is egyre erőteljesebben jelentkezett.

SCHIFFER PÉTER (2005): Nyilvánosan csend volt. De egy érdekes apró epizód 88-ból: áprilisban költöztünk a Somfa közből a Tanács körútra. Akkor még vezettek lakónyilvántartó könyvet, és amikor beköltöztünk, levittem a házmesternek a személyazonosságát, hogy írja be az adataimat. Beírta, és azt mondta: „Ne haragudjon, én nem írom be, hogy maga a párt KB-ban dolgozik. Ezt a könyvet sokan láthatják, sose lehet tudni ebben az országban! 56-ot is megértem, sorkatona voltam, furcsa dolgok történtek akkor is. Nagyon furcsa dolgok történtek!” Még nem volt pártértekezlet, még nem volt ez, az, amaz! Ha nem is mentek rendben a dolgok, az MSZMP látszólag ura volt a helyzetnek, a homlokat mögött viszont egy erodálódó, leépülő rendszer volt – a rendszert szimbolizáló személyekkel együtt.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): 1988-ban is úgy éreztem, hogy nem maradhatok ki: szolidaritást kell vállalnom azokkal, akik ezt elindították. Ezekkel én addig nem nagyon tud-

⁵ Bővebben lásd Huszár (2003) 303–305.; Rainer M. János: Egy kapcsolatot vége. In Rainer (2003) 187–205.; Ripp (2006) 130.

tam tartani a kapcsolatot, mert terhelve volt a nevem a korábbi recski internálással, és általában az volt a politikai helyzet, hogy elsősorban azokat keresték, akiknek a múltjukban valamilyen politikai rossz pont volt, tehát nem akartam terhelni azokat a mozgolódásokat, amikről tudomást szereztem. Ezért nem tudtam részt venni a monori összejövetelen⁶ sem, ilyen meggondolások tartottak vissza.

LITVÁN KATALIN (1995): Korábban én voltam az, aki mindig megszegyenültem a baráti fiatalokkal folytatott vitákban, mert nem tudtam időben abbahagyni. Túl messze mentem, és próbáltam őket meggyőzni még arról, hogy 56-ban nem ellenforradalom volt. Egyszer csak, 88-ban, elkezdődött a nagy társadalmi érdeklődés, és megfordult a helyzet, akkor már kérdezték tőlem, hogy mi is volt, hogy is volt. Persze kiderült, hogy részletekben én se tudok mindent olyan pontosan, én sem a saját élményeimből, hanem a szüleim meg a barátaik visszaemlékezéseiből, beszélgetéseiből tudtam meg, mi történt. Az az elégtételelem megvolt, hogy ők érdeklődtek nálam. Ugyan soha nem mondták, hogy igen, most már tudjuk, hogy neked volt igazad, de azzal, hogy kérdezgettek, tulajdonképpen ezt fejezték ki.

ORBÁN GYÖRGY (1997): 88 egy furcsa év volt. Akkor éreztem biztosan, hogy itt valami visszavonhatatlanul és számomra rendkívül izgalmasan megváltozik. Az egyik ilyen magánreagálásom erre az érzésre az volt, hogy elkezdtem érdeklődni a Baltikum iránt. Tulajdonképpen egy kérdés érdekelte. A kérdés úgy hangzott: mennyiben igaz az a magyar föltételezés, amit állandóan hallottam – azóta is hallok időnként –, hogy a magyar egy kis nép, egyedül van, és ezért na-

⁶ 1985. június 14–16-án Donáth Ferenc szervezésében negyvenöt magyar értelmiségi – az ellenzék különféle politikai és ideológiai orientációjú csoportjainak képviselői – tanácskozott a monorierdői kempingben.

gyon nehéz neki. A Baltikummal, a három kis néppel való közvetlen kapcsolatfelvétel azt az előzetes feltételezésemet igazolta, hogy ez egy furcsa és hamis, nyilván nem is friss önkép, ami sok mindenre használatos, egyszerűen hibás önismeretből, hibás helyzetfelmérésből ered. Tudniillik Európának ez a fele tele van nálunk kisebb népekkel, olyanokkal is, amelyeknek a történelmi sorsa – végiggondolva a távoli múlttól a jelenig meg a jövőig – nagyságrendekkel rosszabb, nehezebb, mondjuk úgy, hogy kilátástalanabb. Tehát a magyaroknak ez az önképe – szembeállítva a realitásokkal – nagyon rosszízú nyávogásnak és problémahárításnak is fölfogható, és talán jobb is lenne így felfogni.

Többször is elmentem Vilniusba. Bárki elmehetett. Az egyik utamon azon a repülőn ültem, amelyen a Fidesz-delegáció utazott a Sajudis kongresszusára.⁷ A repülőre nagy garral, hangoskodva vonult be Orbán Viktor meg az összes többi fiatal titán – látásból már ismertem őket, 88 végéről van szó –, és Moszkvánál leállították őket, nem mehettek tovább. Én elmentem, ott is voltam a kongresszuson. 88-ban az én politikai nyitásom, ha szabad ezt a kifejezést használni, többek között a balti érdeklődéssel és utakkal igazolható.

CIVIL SZERVEZŐDÉSEK ÉS PÁRTALAKULÁSOK

FORGÁCS PÁL (1993): A demokratikus ellenzékhez fűződő kapcsolatom tette lehetővé, hogy amikor megindult 1988-ban az első független szakszervezeti tömörülés szervezése, akkor rajtuk keresztül tudtam bekapcsolódni. 88 elején külföldön tartózkodtunk, de rendszeresen hallgattuk a Szabad Európa Rádió magyar adásait. Ebből értesültünk, hogy 88 februárjában a Rakpart Klubban tartott tanácskozás alkalmával fölvetődött konkrét formában egy független szak-

⁷ Az 1988. június 3-án megalakult Sajudis volt a Szovjetunióon belül az első függetlenségért küzdő kommunistaellenes mozgalom.

szervezet megalakulásának gondolata. Ezt a gondolatot először a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének szakszervezeti taggyűlésén vetette fel Spira György tudományos kutató. Arra gondoltam, hogy ez az a terület, ahol a legtöbbet tudnék segíteni, mert egész addigi életem a szakszervezeti mozgalomhoz kötődött mind hazai, mind pedig nemzetközi vonatkozásban.

Amikor hazaérkeztünk, először Kenedi Jánossal beszélünk, aki szoros kapcsolatban volt mindazokkal, akik ebben a kezdeményezésben részt vettek. Emlékezetem szerint először Szalai Júliával találkoztam, majd Csákó Mihállyal. Ők javasolták, hogy menjek el a koordinációs bizottság legközelebbi ülésére, amit hetenként tartottak az ELTE Pollack Mihály téri épületének tükörtermében, a Szociológiai Tanszéken. A következő héten elmentem, és attól kezdve rendszeresen részt vettem a koordinációs bizottság munkájában. Főleg gyakorlati tanácsokat adtam.

Az érvényes magyar jogszabályok a szakszervezet alakításáról külön nem rendelkeztek. Annyira elképzelhetetlen volt, hogy bármilyen, a pártállami struktúrán kívüli civil kezdeményezés sikeres lehessen. Én épp a szakszervezeti nemzetközi kapcsolataim révén pontosan tudtam, hogy melyek azok a nemzetközi egyezmények, amelyekhez Magyarország csatlakozott, és amelyek értelmében itt is létrehozhatók legitim szakszervezetek anélkül, hogy bármilyen előzetes engedélyre szükség lenne. Ezeket a jogszabályokat azonban még a nemzetközi jogászok sem ismerhették, mert nem jelentek meg a hivatalos közlönyben, ezeket úgy ratifikálta az akkor parlamentnek nevezett országgyűlés, hogy nem hirdette ki. A nemzetközi munkaügyi egyezményeket lefordítottam, és ezekre való hivatkozással közöltem a barátaimmal, hogy mi minden további nélkül legitimnek tekinthetjük magunkat, hisz egy nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettség minden hazai jogszabálynál érvényesebb.

1988 elején még hatalmon volt a régi struktúra, akkor is, ha már puhult a diktatúra. Még Kádár János volt a párt főtitkára, még Gáspár Sándor volt a SZOT elnöke, és a hatalom óvta a maga monolit jellegét. A reagálásuk egyértelműen negatív volt. De már akkor megmutatkoztak a párton belüli belső ellentétek, nem egyformán és nem koordinálva reagáltak a kísérletünkre. A mi kezdeményezésünk lényegében párhuzamosan történt a Fidesz megalakulásával. A reagálások jórészt mind a kettőre vonatkoztak, így például Kádár Jánosnak a májusi pártkonferencián elmondott beszéde is együtt támadott bennünket mint kísérletet a hatalom gyengítésére. Ugyancsak ez történt a SZOT vezetői részéről, akik nyilván monopolhelyzetük fenntartását látták veszélyeztetve a törekvéseink által. A kezdeményezésünket egyértelműen ellenségesen fogadták. A SZOT akkori titkára sanda szándékokat tulajdonított nekünk. De nemcsak a sajtóban jelentek meg különböző állásfoglalások ellenünk, hanem gyakorlati adminisztratív intézkedések is történtek. A bölcsészkar dékánja engedélyezte az alakuló gyűlés megtartását az egyetem területén, konkrétan a Gólyavárban, néhány nappal később viszont a rektor megmásította a döntést, kitiltott bennünket az egyetem területéről. A sajtótájékoztatónkra érkező újságírókat sem engedték be – ez május első napjaiban történt –, így a legelső sajtótájékoztatónkat a közeli Múzeum kávéházban kellett megtartani. Ott ismertettük a rektor tiltó döntését, de azt is közöltük, hogy mindennek ellenére megtartjuk a TDDSZ – a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete – alakuló gyűlését a meghirdetett időpontban és helyen. Tudósítások nem jelentek meg a sajtókonferenciáról, egyetlen kivétel volt a *Heti Világgazdaság*, abban megjelent egy rövid információ.⁸

8 A *Heti Világgazdaság* részletesen tudósított a sajtótájékoztatóról és az alakuló ülésről is. Babus (1988a, b).

Az alakuló ülést csak konspiratív módon sikerült megtartani. Az idő azért is sürgetett, mert egy héttel későbbre hívták össze az országos pártkonferenciát, és tartani lehetett attól, hogy olyan határozatot hoznak, amelyik adminisztratív módon betilthatja a kezdeményezésünket. Tehát ha nem sietünk, akkor komoly rizikót vállalunk az egész kezdeményezés sikerét illetően. Május 14-re több helyen próbáltunk helyiséget lekötni. Kifelé fenntartottuk, hogy a Gólyavárban fogunk ülésezni, de tartalékban voltak egyéb termeink. Nem a saját nevünkben, hanem az oktatók nevében kötöttük le a Dohány utcában lévő Metró Klub helyiségét egy egyetemi rendezvényre. Mi tudtuk, de csak mi heten, hogy ott fogjuk megtartani az alakuló gyűlést. Erről senkit, saját hozzátartozóinkat, élettársainkat sem informáltuk egészen május 14-én reggelig. Így sikerült elérni, hogy a meghirdetett helyen – a Gólyavárban – és időpontban jöttek össze a belépni szándékozók, és ott kapták meg az eligazítást, hogy a közelben lévő Metró Klubba jöjjenek, ahol már vártuk őket, és ahol végül is meg tudtuk tartani a TDDSZ alakuló gyűlését.

1988. május 14-e az én életemben, azt hiszem, egyike a legjelentősebb napoknak. Hiszen senki, így én sem számítottam arra, hogy több mint negyven év után Magyarországon létre lehet hozni egy független, demokratikus szabad szakszervezetet. Az, hogy ez megadatott nekem, hogy én vezethettem le ezt a gyűlést, én mondtam a megnyitó beszédet, és bejelentettem a független szakszervezet megalakítását, életem nagy adománya. Nem tudom ma már meghatottság nélkül feleleveníteni azokat a perceket, amikor százával álltak sorban a belépni szándékozók a Metró Klub előtt az utcán, és amikor érzélhettem azt a lelkesedést, tenni akarást, ami mindenkit jellemzett, aki eljött, és vállalta a kockázatot. Olyan erős volt az elszántságuk, hogy nem rettentek meg semmilyen fenyegetéstől vagy rizikótól.

Említésre méltó, hogy az alapító levél, amelyet egyhangú lelkességgel fogadott el a gyűlés, már akkor kimondta, hogy a szervezet a társadalmi szolidaritás szellemében kíván működni. És már akkor meghatároztuk, hogy a szervezet a széles értelemben felfogott létbiztonság szavatolásáért, a létfeltételek javításáért, a munkához való jogokért kíván tevékenykedni. Alapvető eleme a teljes nyilvánosság, valamint az, hogy politikai nézeteiért senkit se lehessen retorzióval sújtani, a szakszervezet kiáll mindazokért, akiket bármilyen hátrányos megkülönböztetés ér. Itt kell megemlíteni, hogy már az alakuló ülésen is fölmerült mindazoknak a rehabilitációja, akiket az előző években politikai nézeteikért, világnézeti okokból elbocsátottak, vagy a tudományos pályáról eltávolítottak. Ez is a szolidaritás első megnyilvánulása volt. Talán az is említésre méltó, hogy a TDDSZ első országos választmányának a tagjai között megtalálhatjuk a magyar politikai és tudományos élet számos vezetőjét.

Az alakuló gyűlés résztvevőinek a józanságát és bölcsességét dicséri, hogy semmilyen szélsőséges javaslatot nem fogadtak el. Megemlítendő, hogy éppen azok tiltakoztak a volt párttagok hátrányos megkülönböztetése ellen, akik maguk is elszenvedői voltak az elmúlt évek retorzióinak. És itt megemlíthetem, hogy Hegedűs B. András, aki 1956 kapcsán börtönbüntetést szenvedett, vagy Bence György filozófus, akit a pályáról kitiltottak, határozottan lépett fel annak érdekében, hogy, szakítva a múlttal, senkit se különböztessünk meg hátrányosan, és a szakszervezet nyitva álljon mindazok előtt, akik belépni kívánnak.

KARÁTSZON GÁBOR (1992): Odáig jutottam a visszahúzódásban, hogy a rádiót sem nyitottam ki, irtózatosan gyűlöltem mindent, és beástam magam egy hadállásba. Ez olyan három esztendeig tartott. És akkor egyszer csak ránk virradt, vagy nem tudom, mi, szóval változott az ábra. Engem hirtelen ért, és bizonyos fokig meglepetésszerűen.

Egy nagyon mulatságos, cseh filmbe illő dolog volt 88-ban. Nem tudom pontosan, mikor volt az első dunai tüntetés, azt hiszem, áprilisban talán,⁹ amikor az osztrák követséghez mentünk. Pár nappal előtte bent ültem a Corvina Kiadóban, annak is a nagy sarokszobájában, ahol akkor dolgoztam – onnan rálátni az egész Vörösmarty térre mindenfelé –, és szólt a telefon, engem keresett egy idegen hang. Amint később kiderült, Csillag Ádám volt a *Fekete Doboztól*.¹⁰ A nevét nem mondta, csak azt, hogy ő már többször keresett engem filmügyben. Korábban szerepeltem néhány filmben, fölkertek ismerős rendezők, hogy játsszak el valamit, de ezek aztán olyan filmek lettek, amelyek nekem nem nagyon tetszettek. Mondtam, hogy nem, filmbe én már nem megyek. No de hogy mégis, ő nagyon szeretné. Mondom: nincs kedvem, nem akarok én már szerepelni. Azt mondja: „nem neked kell szerepelned, hanem hogy onnan szeretnénk filmezni a tereget”. Hát, mondom, az meg egyszerű, az igazgatótól kell engedélyt kérni. Azt mondja a hang: „Azt hiszem, nem érted, hogy mire gondolok.” S akkor én: „Húha! Csak nem? És né tán pénteken akarnátok filmezni?” Azt mondta, hogy igen. Hát – mondtam neki –, valóban nem az igazgatóhoz kell fordulni, hívjon vissza később, mert azt nekem meg kell gondolnom. Vadas Jóska szerkesztőségébe tartoztam, ő volt a főnököm, a Corvina párttitkára. Ő nem volt egy borzalmas alak, de hát mégiscsak egy párttitkár, ugye. Azt nem tudtam

9 A bős–nagymarosi vízlépcső felépítése elleni első tiltakozó felvonulás április 24-én volt a Duna-parton, Visegrád és Esztergom között. A tüntetők május 27-én – Alois Mock osztrák kancellár budapesti látogatásának napján – vonultak a Vörösmarty térről az osztrák követséghez.

10 A *Fekete Dobozt* az alternatív tájékoztatás video-folyóirataként 1987-ben alapította Elbert Márta, Ember Judit, Jávor István, Lányi András filmrendezők, és Vági Gábor szociológus. Működését csak 1989. január 26-án engedélyezték.

elképzeln, hogy onnan, a Vadas-féle szobából fognak filmezni a fekete dobozosok. De volt egy kolléganóm, akivel jóban voltam – neki egy kis szobája volt az angol szerkesztőknél, ahol nem volt ilyen „veszedelmes” főnökség, és ők úgyis hamarabb haza szoktak menni –, gondoltam, megkérdem őt, nem lehetne-e onnan filmezni. Ez egy ellenzéki nő volt, a Szolidarnosztzyhoz járt ki többször, onnan csempészt haza könyvszövegeket, fordított nekik, meg a Kőszeg Ferivel volt jóban. Ő persze mindjárt benne volt. Beszéltem a filmesekkel, hogy jöhetnek, de azért aggódtam, mert az előző tüntetést szétverték. Vargha János¹¹ eleve lefújta, de akik mégis elmentek, azokat megverték. Azt gondoltam, hogy majd ezt is szétverik. Mondtam Csillagéknak, hogy jöjjenek kettőre – ha jól emlékszem, ötre volt kitűzve a tüntetés –, ne a tüntetés kezdetére, mert akkor valószínűleg már be se tudnak jönni az épületbe. Jó, mondta ő.

Pénteken délután a dolgozók nagy része hazament, mintha tisztára fűjták volna a terepet, alig lézengett ott valaki. De Vadas ottmaradt. Viszont az én barátaim csak nem jöttek. Közben meg azon rettegtem, mondtam is a lányoknak, hogy majd megjönnek valami iszonyú méretű filmfelvevőgépekkel, akkor lesz aztán nagy cirkusz. Mire ők lehülyéztek – egyébként is röhögtek rajtam, hogy annyira szorongok –, hogy ma már ez nem úgy van, az ilyenek kis videokamerákkal járnak. Mászkáltam a folyosón, hogyha kell, segítsék nekik, és a Vadas elkapott, elkezdett kérdezősködni valami kéziratról. Válaszolgattam neki, közben fél szemmel láttam, hogy a folyosón közeledik három ember. Az egyik egy óriási alumíniumkoffert hozott, a másik egy háromlábát meg még valami kábelt. És jöttek. Gondoltam, nem nézek oda, majdsak kialakul va-

¹¹ Vargha János (1949) biológus, környezetvédő a bős–nagygyarosi víz-lepcsőrendszer megépítése ellen küzdő, 1984. augusztus 1-jén megalakult civil szervezet elnöke volt.

lahogy. Éppen Kunos Lacinak, az idegen nyelvű szerkesztőség főszerkesztőjének a szobájánál kanyarodtak, és az alumíniumkofferrel nekimentek az ajtajának. Egy nagy csattanás, mire a Vadas odafordult – Kunos éppen akkor lépett ki az ajtón –, és azt mondta a nyávogós hangján: „Mi az, Laci, téged filmeznek? Hát nem is vagy úgy öltözve.” Valószínűnek tartottam, hogy Vadas is tudja, kik lehetnek ezek. Bepakoltuk őket a kisszobába, onnan filmeztek. Mi meg lementünk tüntetni, aztán visszamentünk, és kiszabadítottuk őket. A filmezésből nem lett semmi baj.

Elmentünk az osztrák követségre. Nagyszerű volt végigmenni az Andrásy úton, aztán bementünk a mellékutcába, és mindenki szaladni kezdett az osztrák követség felé. Azt tudom, hogy szörnyen ordítottunk és pfujoztunk. Nagyon utáltam, a mai napig is nagyon utálok Ausztriát azért, hogy a vízlépcsőt meg akarták nekünk építeni. Van egy kínai közmondás: kútba esett emberre köveket dobálni. Azt éreztem, hogy ők ezt csinálják, tudják, hogy le vagyunk taposva, és akkor ők nagylelkűen jelentkeznek, hogy megépítik. Érdekes volt, hogy az osztrák követség ugyanolyan félelmetesen állt ott, mintha a szovjet volna. Akkor is lehetett érezni, hogy ez nem olyan egyszerű dolog, hogy a Nyugat olyan jó, és a szovjet világ meg olyan gonosz, és ezért nekünk át kéne csürnünk a nyugati térfélre. Sokkal komplikáltabb ez az egész. Így kerültem bele egyre mélyebben ebbe a Duna-mozgalomba, és nagyon boldog voltam, hogy van. Szerintem a Duna-mozgalom volt Magyarországon a legnagyobb erő a Kádár-rezsim ellen, szerintem sokkal jelentősebb volt, mint a későbbi pártok.

Volt a Duna Kör meg a Nagymaros Bizottság.¹² Én a Duna Körbe tartoztam, aztán eljártam a Nagymaros Bizottság ülés-

12 A környezetvédő, valamint a környezetvédelmet támogató civil szervezetek által 1988 júliusában létrehozott koordinációs tanács.

seire is. Kutya-macska barátságban volt ez a két csoport. A Duna Kör intellektuálisabb volt, a Nagymaros Bizottság meg balhézosabb. Azt hiszem, ők szervezték a tüntetéseket, ami elévülhetetlen érdemük. Szerintem a két csoport remekül együttműködhetett volna, ha nincsenek a hiúsági tényezők. Egyszer volt egy háromnapos éhségsztrájk a Jurtában, azt hiszem, 88 telén. Ezt a Nagymaros Bizottság szervezte. Én nagyon örültem neki, hogy van, de túl rövid volt. Csak három napig tartott, ami elvesz a dolog komolyságából egy kicsit, de ennyire futotta, ez egy szimbolikus éhségsztrájk volt. Így is rendőrautók köröztek a Jurta Színház körül. Rólunk, akik a Duna Körből voltunk, azt hitték egy darabig, hogy a Duna Kör kémei vagyunk. Szóval egy gyerekes gyanakvás volt. Én nem értettem ezt a szánalmas rivalizálást, többször is felszólaltam, hogy méltóztassanak abbahagyni, de nem voltak képesek megfogadni. Azért döcögtünk előre a cél felé, és végül is mikor Németh Miklós leállította a nagymarosi építkezést,¹³ akkor el is értük a felét annak, amit akartunk.

Aztán kirúgtak a Corvinától. Nehéz azt gondolni, hogy ez a kirúgás ne függött volna össze azzal, hogy ez a Duna körüli ténykedés nagyon feltűnő volt, meg benne voltam a TDDSZ-ben – és az ötvenhatosság is.

LITVÁN KATALIN (1995): 88-ban az első Duna-tüntetésen iszonyatos tömeg volt. Úgy éreztem, hogy ez hajaz arra az ötvenhatos tüntetésre, amikor nem mertek közbelépni. Egy kis szabadságot éreztem, mert mertünk sokan menni az utcán, és az ablakokból integettek nekünk.

SZÉKELY DEZSŐNÉ (1991): Már 1988-ban részt vettem a romániai buldózerpolitika elleni első nagy tüntetésen a Hősök terén.¹⁴ Ott találkoztam egy-két olyan régi ismerős-

¹³ 1989. május 13-án.

¹⁴ A több tízezres tüntetésre a rendőrség tudtával és beleegyezésével került sor; a forgalom leállításáról és eltereléséről motoros rendőrök

sel, akiket 1956-ból ismertem. Akkor már a filmgyárban is hallani lehetett, hogy van egy ellenzéki csoport, akik a szamizdatokat nyomtatják.

ORBÁN GYÖRGY (1997): Amikor eljött százezer ember tüntetni az erdélyi falvakért, nem lehetett megzavarni őket. Nem ültek fel se ilyen, se olyan provokációnak, nem kezdtek el hülyeséget ordibálni, nem váltak hisztérikussá, tudták, hogy mit kell csinálni. Gyertyák jelentek meg az ablakokban, az emberek emlékeztek rá, hogy 56-ban is így csinálták.

BÓNA BARNÁ (1991): A Szabad Kezdeményezések Hálózata a bűnös vezetők, a bűnös módszerek feltárásában sokat tett. Ugye, elkezdődött a *Beszélővel*, Rajk László támogatásával az élen. Nagyon imponált nekem az a bátor és következetes tevékenység, amit folytattak. A magam módján annyiban kapcsolódtam hozzájuk, hogy megszereztem én is egy-egy *Beszélőt* és terjesztettem, sokszorosítottam, ha tudtam – akkor még kevés sokszorosítógép volt –, és továbbadtam az ismeretségi körömben. Ők vagy elhitték, ami benne volt, vagy visszaadták azzal, hogy hülyeség, ilyen nincs, bizonyítsd be.

LITVÁN KATALIN (1995): Valahonnan megtudtam, hogy a II. kerületben, a Szilfa utcában – akkor már SZDSZ volt, 88 novemberétől kezdve – egy kis művelődési házban tartanak olyan esteket, ahol mindig lehetett vitatkozni. Néha elmentem oda. Az emberekben akkor szabadult fel a beszélhetnék, mindenki élvezte, hogy beszélhet. Egy idő múlva nagyon idegesített az állandó szócséplés, ami egyszerűen abból fakadt, hogy az emberek nem tudtak betelni azzal, hogy egy nyilvános társaságban elmondhatják a véleményüket, de ez olyan érzelmi túlfűtöttségben zajlott, hogy nem

gondoskodtak. Másnap, június 28-án a román hatóságok bezárták a kolozsvári magyar főkonzulátust.

lehetett elviselni. Ugyanazt bőfögték föl folyton, és ömlött belőlük a reveláció. Egyébként nem feltétlenül voltak fiatalabbak, mint én, sok mindenről tudhattak volna, mert már idősebbek voltak 56-ban, mint én, de úgy látszik, sikeresen nyomták el az emlékeket.

KERTÉSZ DEZSŐ (2002): Amikor a Szabad Kezdeményezések Hálózatából SZDSZ-szé alakultunk át, a Jurta-ban volt egy ünnepségünk 88 novemberében. Ott óriási rendőri készenlét volt. Akkor még úgy tűnt, kell egy kis bátorság ahhoz, hogy az ember bekapcsolódjék. Karácsony előtt tartottunk egy megemlékezést 56-ról. Én a vásárhelyi ötvenhatos események alapján egy elviekre is kitekintő és minden szavában, mondatában ma is helytálló, vállalható beszédet mondtam.

FOGARASSY MIKLÓS (2003): A rendszerváltáskor megint inkább csak a peremén voltam a politikai eseményeknek. 1988-ban kaptam egy üzenetet, hogy vegyek részt a Szabad Kezdeményezések Hálózatának alakuló ülésén a Hági sörözőben. Jelen voltam ezen az izgalmas politikai vitán, ahol a demokratikus ellenzék különböző csoportosulásai kötöttek egymással kompromisszumot, alakítottak ki közös platformot. Ez volt az SZDSZ megszületésének egyik fontos mozzanata. Politikai platformokat egyeztettek ott, a sörözőben. Nekem ez szép emlék. Ezt követően még jelen voltam a Jurta Színházban három rendezvényen, azon is, amelyen az SZDSZ gyakorlatilag megalakult. Ezek fantasztikus légkörű események voltak: több évtized után itt lehetett a politika igazi, demokratikus természetét, szabályait megismerni. Lelkes voltam, és felajzott. Volt is akkor nekem pár hétig SZDSZ-tagkönyvem. Elmentem az egyre növekvő létszámú pártrendezvényekre, de egy idő után azt éreztem, hogy párttaggyűlésen vagyok, és mivel soha, semmiféle párt-nak nem voltam a tagja, kiléptem. A szimpátiát vállaltam, de a tagságot nem.

ORBÁN GYÖRGY (1997): 88 szeptemberében megkerestek, hogy alakult egy ellenzéki politikai mozgalom Szentendrén, annak lesz az alakuló ülése, menjek el. Budapesten éltem, de a munkahelyem, a Pest Megyei Tanács okán ismertek, rendszeresen jártam Szentendrére. Elmentem a gyűlésre. Ott derült ki, hogy ez a Demokrata Fórum. Én voltam az egyik jelölt, mint nem tudom, mi – olyan amatőr volt az egész, hogy nem is volt neve –, vezetőségi tag talán. Népgyűlés volt, ahol pár embert kineveztek bizalminak. Attól kezdve, 88 októberétől mi folyamatosan üléseztünk. Számomra ez nem kötődött semmiféle ideológiai irányultsághoz. Annyira nem, hogy a Pesten élő barátom elvitt a Hálózat ülésére, amiből az SZDSZ lett, és gondolkodtam is rajta, hogy nekem technikailag nem lenne-e könnyebb ide járni, hiszen ezek közelebb vannak, nem kéne kijárni Szentendrére. Számomra mindegy volt, hogy hívják őket, ez ugyanaz a csapat végül is, mi mást akarunk, azokat kell elzavarni, és kész. Rendkívül primitív és egysíkú kép, de akkor így gondoltam. A jelen fényében a jó szándék tagadhatatlan, de önkritikusan azt kell mondanom, hogy nem láttam túl pontosan a magyarországi eseményeket, és az igazi szervezők már akkor is sokkal többet tudtak nálam. Ami miatt végül is a Demokrata Fórum mellett maradtam, két dolog volt. Egyrészt kifejezetten kedves gesztusnak éreztem, bizonyos értelemben legyeztettem a hiúságomat, hogy engem a Pest Megyei Tanács alkalmazottjaként ismertek, s ilyformán kértek föl arra, hogy legyek tag ennek a frissen alakuló szervezetnek az első bizalmi testületében. Számomra ez igazolás volt, az érintettek úgy érzik, jó, ha én ott vagyok. Nagyon örültem neki, ez fontos motívum volt a döntésemben. A másik, hogy még Nyíregyházán ismertem meg Kulin Ferencet, aki mérvadó személyiség lett számomra, tőle sok érdekeset, fontosat hallottam, meg a *Mozgó Világ* meg sok minden, és ő volt ennek a szentendrei dolognak a vezére, vele dolgoztam együtt.

Az én MDF-es politikai pályafutásom a következő eredménnyel zárult: kiderült, hogy amit mondok, egyre inkább SZDSZ-gyanús színben tüntet föl engem abban a szervezetben, ott túl liberálisnak tűntem. Viszont a baráti körömben, amelynek tagjai hasonló lázban égtek, és az SZDSZ-ben voltak regruták, másodperceken belül MDF-gyanús lettem. Tehát mindkét helyen gyanús személyiségnek bizonyultam, ami először megviselt, utána meg azt gondoltam, hogy mivel nem tudom magamba léptetni az MDF-et és az SZDSZ-t, én lépek ki belőlük.

SZABÓ IVÁN (2004): 88-ban léptem be az MDF-be. Ha jól emlékszem, szeptemberi keletű a tagkönyvem. A későbbi alapszabály az első évben belépőket alapító tagoknak vette, így papíron az alapító tagok közé számítottam. A szervezésben viszonylag hamar részt vettem. 88 elején a Szondi utcában, egy pincében, egy kisszövetkezetben kezdett alakulni a budapesti szervező bizottság, arra én már valakitől meghívást kaptam. A legnagyobb elképedésemre Sándorfy Gyuri barátom is ott ült. Amikor beléptem a terembe, Gyuri odajött, és azt mondta nekem: „Na, izéld meg, ezt nem úszod meg három hónappal!”¹⁵ Mert akkor még messzemenően nem lehetett tudni, hogy hova fog ez vezetni. Akkor még a rizikófaktor nagyon nagy volt.

KERESZTES K. SÁNDOR (1994): Amikor a Demokrata Fórum létrejött, részt vettem az első Jurta színházbeli rendezvényén. Láttam ismerős győri arcokat, felfedeztük egymást, és arra gondoltunk, itt az ideje, hogy ne csak így, egyénileg járjunk el oda, hanem hozzuk létre a megyében is a Demokrata Fórumot. 88 kora őszen nekiláttunk, és több szűkebb körű megbeszélés után 88. november végére hirdettük meg a Győr-Sopron megyei MDF megalakulását a Rába Kultúrházban – némi drukkkal, hogy mi lesz belőle. Két

¹⁵ Szabó Iván 1957-ben közel három hónapot töltött vizsgálati fogságban.

okból volt érdekes: hány embert tudunk megmozgatni rá, és hagyják-e, hogy megszervezzük. Gondot okozott a meghívók elkészítése és az a törekvésünk, hogy próbáljuk teljesen legálisan csinálni, tehát minden titkolózás nélkül, legális meghívókkal meghirdetve, hogy ne lehessen azt mondani, illegális szervezkedés folyik. Nagyon nehezen tudtuk a meghívókat megfelelő számban kinyomtatni, macerás volt.

Számomra is kicsit meglepő módon körülbelül négyszáz ember jött össze az alakuló gyűlésre, amelynek én voltam a vezérszónoka. Ott volt Für Lajos az MDF részéről, és Gombár Csaba, aki ugyan nem volt MDF-es, de vállalta a szereplést. Több mint százan aláírták a csatlakozást, a többség azonban nem vállalta a kockázatot, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot. Mindenesetre létrejött az MDF, és utána kezdtek szerveződni a helyi csoportok.

NAGY KÁROLY (2003): Piroska lányom néprajz szakon végzett, majd művészettörténetet is hallgatott. Férjhez ment, gyermekei születtek. Zsuzsi lányom pszichológia szakon végzett négy évvel később, ő egyetemi doktorit szerzett idehaza, majd odahaza – Amerikában – elkezdett dolgozni. Amikor ők itt egyetemisták voltak, elkezdődött a rendszerváltás, és belefolytak. Meglátogatták a 301-es parcellát, fényképeztek. Végigfotózták és magnózták a Fidesz megalakulását, a Jurta Színházat. Piroska egyik legaktívabb fotósa lett a rendszerváltásnak.¹⁶ A tudósításokat kiküldték Amerikába, és mi ott közöltük amerikai újságokban. Zsuzsi magnózott, Piroska fotózott. Tulajdonképpen afféle külföldi tudósítókká váltak. Volt néhány olyan incidens is, amikor a rendőrök nekik akartak esni, majdnem letépték Piroska nyakából a fényképezőgépet, de sikerült idejében elszaladnia. És az egésznek a lelkületét is át tudták venni, ráadásul azzal a töltéssel,

¹⁶ Nagy Piroska kötetben nem található felvételei is elérhetők az 1956-os Intézet honlapján: www.rev.hu.

amit otthonról kaptak, ők egy percig sem hívták volna ellenforradalomnak 56-ot.

TÖRTÉNELMI IGAZSÁGTÉTELT!

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Tulajdonképpen 1986-tal kezdődik a gondolat – ha nem is ilyen konkrét formában –, az 56-ról szóló kerekasztal-konferenciával.¹⁷ A harmincéves évfordulón külföldi lapokban nyilatkoztam, és nyíltan megmondtam, hogy mi a helyzet 56-tal kapcsolatban. Azt is hangsúlyoztam mindegyiknél, hogy én és a bajtársaim küzdeni fogunk 56 helyes értékeléséért, az általános nagy politikai célkitűzéseierért, és másokért is, a meggyilkolt, mártírhalt ötvenhatosok sírjának megtalálásáért és méltó eltemetésükért. Aztán többször fölmerült, hogy valamit kellene csinálnunk. Először az, hogy gyűjtsünk aláírásokat, és küldjük be a Központi Bizottságnak, mert a hatalomtól kell kikényszeríteni a kihantolást, az újratemetést és a személyes rehabilitálást. Aztán jött, hogy egy bizottságot kellene alapítani.

Ekkor megindítottam a rehabilitálásomra irányuló eljárást is. 87-ben szabályszerűen beadtam a Legfelsőbb Bírósághoz egy kérvényt, amelyben az 1958-as ítélet felülvizsgálását kértem. 88-ban is több kísérletet tettem rá – mindig Dornbach Alajossal¹⁸ beszéltük meg, ő öntötte jogi formába –, és még 88 végén is elutasították! Ennek volt egy procedúrája: a Legfelsőbb Bíróság az ügyészségnek – az Alkotmány szerint a törvényesség legfőbb őrének – adta vissza, tehát annak a szervnek, amelyik annak idején a vádló szerepét töltötte be. Mindig

¹⁷ Hegedűs (1992).

¹⁸ Dornbach Alajos (1936) ügyvéd, politikus. A hatvanas évektől a demokratikus ellenzék több tagjának ügyvédje, 1988–90 között a TIB jogtanácsosa, egyik vezetője volt. 1989-ben a Nagy Imre és társai-per rehabilitációs eljárása során hat vádlott jogi képviseletét látta el.

azzal utasították el, hogy nem merültek fel olyan új motívumok, amelyek alapján újra kellene tárgyalni, vagy egyáltalán elő kellene venni az ügyet.

Ami magát a TIB-et illeti, először Hegedűs B. Andrásnál tárgyaltunk, általában is ott zajlottak le a beszélgetéseink. Ő a nagy lakásában hajlandó volt „szállást adni” erre, ami akkor nem volt veszély nélküli, hiszen felelősségre is vonhatták volna. Ezeken a beszélgetéseken kezdettől fogva részt vett Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Szabó Miklós és Kozák Gyula, helyenként Göncz Árpád és Dornbach Alajos is. Ilyen beszélgetéseken alakult ki a gondolat, hogy tovább kellene lépnünk, s egy bizottságot kellene létesíteni. A feltétel az volt, hogy a bizottság tagjai csak elítéltek vagy a kivégzettek özvegyei lehetnek. Nem tudom pontosan megmondani, hogy lettem én a TIB elnöke. A közös elhatározásban nyilván közrejátszott, hogy én voltam a Nagy Imre-per egyetlen idehaza élő elítélteje.¹⁹

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Kozák Gyulával már harmadik éve csináltuk formálisan is az Oral History Archivumot, előzményeivel együtt pedig sok éve, és kimondva, kimondatlanul elsősorban ötvenhatos interjúkat próbáltunk készíteni és készíttetni. Afféle zsörtölődő értelmiségiekként állandóan elégedetlenek voltunk a különböző ellenzéki mozgalmakkal. 87-ben a különböző ellenzéki csoportok már nagyon sokat marakodtak, és mindkettőnknek az volt a véleménye, hogy lehetne az ellenzéki csoportok között valami olyan egységes vagy egységre törekvő szövet – nem szervezetet – létrehozni, amely valamiféle vének tanácsaként működne, és megpróbálna bölcsként koordinálni a különböző, nagyon széthúzó ellenzéki csoportok között.

19 A Történelmi Igazságtétel Bizottsága név Vásárhelyiné Pór Edit ötlete volt (Litváné Gál Éva közlése). A megalakulásról lásd még Kozák (2008).

Valamikor 87 legvégén, 88 legelején megemlítettem ezt a dolgot Litván Györgynek. Ő szólt Vásárhelyinek, akinek nagyon tetszett az ötlet, mert Vásárhelyi is érezte – Donáth Ferenc akkor már nem élt, ez nagyon fontos –, hogy az a nemzetiség-kísérlet, amelyet Donáthnak Monorra sikerült összekalapálnia, Lakitelekre már végleg szétment.²⁰

Nekünk az volt a rögeszménk három évtizeden keresztül, hogy nemcsak hogy rendszerváltozást nem lehet 56 eszmeisége nélkül csinálni, de reformokat sem, mert a nemzet gyomrát úgy megfeküdte 56, hogy azt meg kell emészteni. A kívánt alapos reformok végrehajtásához elengedhetetlennek tűnt 56 újraértékelése. A Kádár-rendszer legitimitásának a forradalom leverése volt az alapja, és ezért nem tudtak, lélekben is képtelenek voltak másként beszélni 56-ról. Tudták, hogy ez a kádárizmus végét jelentené. Mi pedig azt tudtuk, hogy az 56-tal kapcsolatos új-régi igazságok kimondása nélkül más területeken sem lehet továbblépni. Ezt sok pragmatikus reformközgazdász sem értette meg – mert nem volt kellő történelmi és szociálpszichológiai érzékük –, és a marxizmushoz sokáig ragaszkodók is csak nagyon lassan fogták fel. Amikor Vásárhelyi, Litván, Kozák és én a Gerlóczy utcai lakásomban megállapodtunk abban, hogy lehetne valamit csinálni, akkor a fő gondolat eléggé egyértelműen az lehetett – az ilyen szervezeti csírákat borzasztó nehéz visszaidézni, amelyekből azután egész más lett, mint tudjuk –, hogy egy tekintélyes testület kellene. Vásárhelyi határozottan javasolta, hogy csak ötvenhatos elítéltek legyenek benne, mert ha ez is olyan aláírásgyűjtésféle lenne, akkor teljesen parttalaná válna. Így maradt ki rögtön a kezdeményezésnél az alapító tagok közül két barátunk: Szabó Miklós és Kozák Gyula.

20 A népi-nemzeti ellenzék 1987-ben különvált, ők lettek az 1988-ban megalakuló MDF alapítói. 1987 őszétől több alkalommal rendeztek tanácskozást Lakiteleken, Lezsák Sándor kertjében.

Úgy emlékszem, hogy először én csináltam egy vázlatot a három gondolatra fölépítve: a rehabilitációra komplexen; a történelmi kutatásra, helyretevésre és a kegyeletre. Tulajdonképpen a három alapeszmén nem volt vita. Utána, ahogy lenni szokott, egyre hosszabb változatok születtek. Litván megfogalmazott egyet nagyon jól, és amikor már nagy veszekedések voltak rajta, két írástudó ember vitte el a szöveget azzal, hogy az alapfogalmazók, ha úgy tetszik, Litván és én már nem bírják csinálni. Ők ketten, Eörsi István és Fónay Jenő egy nagyon jó, rövidebb és megszerkesztett szöveggel jöttek vissza, amely tulajdonképpen a végleges lett. Ez azért groteszk, mert ők voltak az elsők, akik otthagyták a TIB-et. Emlékezetem szerint politikai, világnézeti vita nem volt. Minthogy történelemben és a történelem rehabilitációjában gondolkotunk elsősorban, az egyéb szempontok háttérbe szorultak. Leginkább a kegyeleti szempontok. Történelemfeltáró és szociologikus lelkem számára a kegyeleti aktus nem volt olyan fontos. Én sose hittem volna, hogy engem a közvélemény jelentős része fő funerátorként fog elkönyvelni, mert alapjában véve ehhez nekem kevés érzékem van. Amivel nem azt mondom, hogy nem ismertem föl a jelentőségét, és amikor csinálni kellett, nem csináltam, de azt hiszem, hogy az elején az a szűk csoport, amely ezt elindította, nem tudta, hogy a kegyeleti résznek milyen nagy a politikai fontossága és a nemzeti jelentősége. Benne volt, de az egyenarányú súlya az egészben, azt hiszem, csak később bontakozott ki. Nem volt politikai vita abban, hogy a történelmi igazságtételt 1945-tel kezdjük, és azért kezdődik Demény Pállal, mert akármilyen groteszk, történelmi tény, hogy az első ártatlanul letartóztatott Demény volt.²¹ Nem volt vita

21 Demény Pál (1901–91) a Horthy-korszakban hat és fél évet töltött börtönben. 1945-ben ismét letartóztatták, koncepciós perben elítélték. 1956-ban szabadult. Teljes rehabilitációja 1989-ben történt meg.

azon, hogy a háborús bűnösök ügyét nem érintjük – ezt nem kell különösebben megmagyarázni.

A TIB 1988 legelején kezdett alakulni, és elég pontos feljegyzéseim szerint május 17-én alakult meg formálisan, amikor kimondtuk, hogy most már tényleg megalakulunk. Május 18-án Egerben volt egy politológus-értekezlet, ami jelentősebb valami volt az akkori forrongó világban, mint általában, mert a világ magyar politológusai először jöttek haza. A záróértekezleten tartottam egy hosszabb felszólalást. A pártértekezlet előtti napon volt, tele volt a politológiai világ pletykákkal, hogy mi lesz a pártértekezleten, hogy Nyers és Pozsgay bekerül-e a Politikai Bizottságba, vagy éppen visszavonulnak, hogy a Grósz győz-e vagy bukik, hogy Kádár marad-e vagy megy.²² Senki nem tudott semmit, ezt nagyon szeretném hangsúlyozni, a dolog teljesen nyitott volt. A felszólalásomban elmondtam a TIB felhívását – de nem mondtam el, hogy a TIB megalakult, mert erre nem volt felhatalmazásom –, azzal a konklúzióval, hogyha az MSZMP országos értekezlete 56 kérdésével nem fog foglalkozni, és az az új politikai korszak, amelyik másnap mindenképpen elkezdődik, nem tűzi napirendre 56, a rehabilitációk és a történelmi igazságtétel kérdését, akkor nem lesz korszakváltás, nem lesz reform. Nem állítom, hogy ez nagy bátorság volt, de abban a politológiai, kicsit elvont légkörben, ahol struktúrákról, szervezetekről és isten tudja még miről volt szó, kemény valami volt. Azt is hozzá kell tenni, hogy mindenki egyetértett velem, Nyers Rezsőt is beleértve.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): Hegedűs B. András hívott telefonon, és bejelentette, hogy a TIB megalakulását terve-

²² Az MSZMP 1988. május 20–22-i országos értekezletén Kádár János a párt elnöke lett, az MSZMP reformszárnyához tartozó Nyers Rezsőt és Pozsgay Imrét beválasztották a radikálisan megváltozott összetételű PB-be, a KB-tagság harmada kicserélődött.

zik. Valamin összevitatóztunk, és azt mondta: „Tudod mit? Gyere el, és ott fejtsd ki!” Így lettem én is alapító tag. Hozzá kell tennem, hogy Hegedűs B. Andrással zárkatársak voltunk a Gyűjtőben, bajtársias barátság alakult ki közöttünk. 1988 júniusában volt az alakuló ülés, harminchat²³ tagból, ha jól emlékszem. Közöttük, öröömre, olyan személyek jelentek meg, akiket ismertem, akikről tudtam, hogy egyértelmű a beállítottságuk, és merik is vállalni a véleményüket. Itt már én is vállaltam a nyílt színre lépést, mert úgy láttam, hogy általában olyan a politikai légkör, hogy erőszakkal fellépni már nem tudnak ellenünk. Mindig is erre vártunk. És az is tetszett, hogy bölcsen választották meg a célt. Igazából a létrehozók – a szűkebb kör, Hegedűs B. András, Vásárhelyi Miklós, Kozák Gyula – voltak a szellemi mozgatók. Bennük én azt a bölcsességet láttam, hogy nem fejjel mennek a falnak, hanem a lehető legkisebb rizikóval akarják elérni a célt, mert nagyon fontos, hogy elérjük. Az pedig nem volt vitatható, hogy egy tisztességes temetést meg kell adni, hiszen Haynauék még az aradi vértanúk holttestét is kiadták. Hogy ne legyenek emberi módon eltemetve, az egyszerűen nem volt európai norma. Ebbe az irányba indult az első lépés, s

23 A TIB első, *Történelmi igazságtételt!* című felhívását harmincheten írták alá: Nagy Erzsébet, Gyenes Judith (Maléter Pál özvegye), Halda Alíz, Szilágyi Józsefné, Ujhelyiné Haraszti Mária (Losonczy Géza özvegye), Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hósz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lőcsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Rác Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor. (OHA 475. sz. interjú melléklete.) Később több ötvenhatos elítélt csatlakozott még hozzájuk.

láttam fantáziát benne, ha ezt elérjük, nem muszáj majd megállni, de az óvatosságot, azt nagyon jónak találtam.

GYENES JUDITH (1998): Elérkeztünk 1988-hoz, amikor Halda Alíz szólt nekem a Történelmi Igazságtétel Bizottságáról. Kérdezte, hogy hajlandó lennék-e részt venni egy bizottságban, amelyikben csak olyanok lesznek, akik börtönbüntetést szenvedtek 56-ért. Természetesen vállalkoztam rá. Annál is inkább, mert 1985-ben a lányom férjhez ment egy ausztrálhoz, és elment itthonról. Egyedül voltam, már senkiért nem kellett felelősséget vállalnom.

Elég sok bírálat, bántás érte a TIB-et és az alapító tagokat, nem minket, az özvegyeket, hanem a többieket, akik kitalálták és vezették. Az a vád érte őket, hogy kommunisták voltak. Akkor is, meg utólag is azt mondom, hogy nekem ez teljesen mindegy volt. Én a kommunista párttól olyan messze álltam egész életemben, az egész családom, sőt Maléter Pál családja is, hogy nem is tudom, mit mondjak viszonyításként, de azt mondtam magamban, hogy ezek az emberek 56-ban tettek valamit, ezért börtönbe kerültek, és most megint tenni akarnak, tisztelem őket ezért, és természetes, hogy amiben tudok, részt veszek és segítek. Úgy emlékszem, 1988. június 5-én hangzott el az első TIB-felhívás a Szabad Európa Rádióban, délután, az ötórás hírek után. Ismertem már a felhívást, de így is izgalmas és nagyszerű volt hallani a rádióban. Elhangzott a nevem és a telefonszámom. Ketten voltunk Alízzal, akik adtuk a nevünket és a címünket, hogy rajtunk keresztül lehessen felvenni a kapcsolatot a TIB-bel. Még nem ért véget az adás, amikor megszólalt a telefon, és attól kezdve egészen június 13-ig, addig, amíg el nem indultam Párizsba a szimbolikus sír avatására,²⁴ egyfolytában jöttek a

24 1988. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján Párizsban, a Père-Lachaise temető 44-es parcellájában felavatták Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes

telefonok, jöttek a levelek, és jöttek személyesen az emberek. Amikor a nyugdíjkort elértem, részmunkaidős lettem az Orvostörténeti Könyvtárban, és délután már otthon voltam. Jöttek, jöttek az emberek, és mondták, mondták a történeteket. A szörnyű történeteket. Jöttek örültek is. Teljesen egyedül voltam, ott ült velem szemben valaki, akiről fogalmam sem volt, hogy ki. Volt olyan, aki meg akarta mutatni az igazolványát, amire azt válaszoltam: „Csak nem képzeli, hogy igazolványt fogok kérni, én nem igazoltatok senkit, elhiszem, hogy ön az, akinek mondja magát.” Éjszakáig jöttek a telefonok, és hajnalban jöttek a telefonok. Idegroncs lettem, mire elindultam Párizsba, annyi szörnyűséget hallottam és jegyeztem le. Ugyanez zajlott Alíznál is, rajtunk keresztül vették fel az emberek a kapcsolatot a TIB-bel.

MOLNÁR MIHÁLY (1994): Óshallgatója voltam a Szabad Európa Rádiónak. Az ötvenes évektől hallgattam, szinte az egész szerkesztőséget ismertem a hangjáról. 88 júniusában onnan tudtam meg, hogy mi történik Magyarországon, mert itt tabuk voltak, az ötvenhatos dolgokról nem szólt a Kossuth rádió. Naponta hallgattam, nemcsak a hírtanyagot, hanem a mindenféle kommentárokat, ilyen-olyan műsorokat. Akkor jelent meg a TIB alakulási nyilatkozata. Később megkaptam a müncheni *Nemzetőr* egy példányát, ahol megjelent a nyilatkozat, abban az aláírók is fel vannak sorolva. Akkor volt egy olyan felhívás a SZER-ben, hogy jelentkezzenek az ötvenhatosok, ki, mikor, mennyire volt büntetve. Mivel ebben az embrionális állapotban se iroda, se helyiség, semmi nem volt, Gyenes Judith – Maléterné – és Halda Alíz, Gimes Miklósnak az élettársa voltak a TIB irodapótlói, náluk lehetett jelentkezni. Én Halda Alízt hívtam fel telefonon,

Miklós és a forradalom minden kivégzettjének Rajk László által tervezett jelképes síremlékét. Lásd Rainer (1989).

nála jelentkeztem. Ő küldött egy levelet, abban egy stencilezett adatlapot, amit megválaszoltam.

GIMES JUDIT (1994): Gábor²⁵ végig nagyon tájékozott volt a magyarországi viszonyokról és eseményekről, ellentétben velem, aki elsüllyedtem a munkában, és nagyon kevésbé voltam tájékozott. Meg aztán hozzájárultak ehhez bizonyos értelemben az érzelmi vonatkozások is. Én hosszú ideig nagyon erősen elnyomtam magamban a múltat. Gábor mindig intranzigensen nyilatkozott a Kádár-rendszerről. Ha összejöttünk Nyugaton élő magyarokkal, svájciakkal vagy más országbeliekkel, állandóan és következetesen folyt részünkről – elsősorban Gábor részéről – a Kádár-rendszer kritizálása, leleplezése. Erre nagyon nagy szükség volt, mert az emberek rózsaszínű fényben látták a gulyáskommunizmust, a nyugatiak megnyugtatták a lelkiismeretüket, hogy Magyarországgal nem is kell törődni, később meg tömték beléjük a hiteleket. Ezt a lelkiismeret-megnyugtató próbáltuk fölkaparni.

Én 88 tavaszán jöttem először Budapestre. Egyedül jöttem, ami azért is különös, mert mi Gáborral egymás nélkül már nagyon régen nem mentünk sehova. Számomra ez egy katarzis volt. Teljesen meg voltam hatva ettől a Budapesttől. Igazából nem a rokonok vagy a barátok miatt, velük közben találkoztam, kijöttek látogatóba, hanem a város és az élet miatt. Napi hat-hét órát jártam a várost, mint egy turista, és szívtam magamba mindent. Nagyon boldog voltam, feldobva mentem vissza.

Olyan rendkívüli pillanatban voltam, azt mondták, hogy hoztam a szentlelket magammal (pünkösöd volt). Akkor volt a pártnak a konferenciája, ahol Kádárt fölfele buktatták, a párt elnöke lett, tehát egy nagy semmi. Akkor volt a cirkusz a Fidesz alakulásával és sok minden egyéb, ami engem állatira

²⁵ Magos Gábor, Gimes Judit férje.

feldobott. Naponta jöttek a hírek, hogy mi minden történik. Az unokahúgom fia Vargha János, és velük részt vettem a bős–nagyvarosi tüntetésen, ami nagy élmény volt. Budapesten tüntetni 56. október 23-a óta nem volt részem. És hát egész más hangulat volt, a rendőrök kedvesek voltak, és az ablakokból integettek az emberek.

És a legviccesebb, hogy amikor visszautaztam – éppen mentem ki a pályaudvarra –, akkor érkezett meg Vargha Balásznak postán a TIB megalakulásáról szóló körlevél. Akkor már tudtuk, hogy a gátszakadást nem lehet feltartóztatni.

LAMBRECHT MIKLÓS (1989): 1988 tavaszán sajnos távol voltam – Kanadában –, amikor a TIB megalakult. Hazajövetelemtkor értesültem róla Maléterné Gyenes Judith jóvoltából, aki az Orvostörténeti Könyvtárban munkatársam. Azonnal felhörrentem, hogy ebbe én is belépek, és a következő ülésen már részt is vettem. Azóta mindegyiken ott vagyok, és többé-kevésbé vállalom egy kis aktív szereplést is.

ERDÉLYI TIBOR (1994): Az a megtiszteltetés ért, hogy én mondtam el a Jurta Színházban a TIB első kiáltványát, nagyjából egy időben a père-lachaise-i szertartással. Borzasztó lámpalázasan és idegesen, de saját magamtól is, meg a szövegtől is meghatódva. Máig beleborzongok, ha belegondolok ebbe a szövegbe: soha egy rendszer sem tett földönfutóvá ennyi embert, mint ez. És ezt abban a rendszerben mondtuk, amelyik földönfutóvá tett. Éreztem a dologhoz szükséges merészséget is, de óriási erő jött a közönségből. Ahogy szokták mondani, még a csilláron is lógtak, dugig volt a Jurta. Mindenki empátiával fogadta a beszédet. Annyira, hogy még egy félreértés is adódott rögtön. Tudniillik az utolsó mondat egy felhívás volt: „Csatlakozzatok hozzánk!” Ott a színpadon megrohantak, mindenki alá akarta írni, hogy csatlakozik a TIB-hez.

Emlékszem, mielőtt sorra kerültem, volt egy szünet, és Konrád Györggyel meg Rácz Sándorral beszélgettem a Jurta kertjében. Két teljesen eltérő habitusú és lelki indíttatású embernél ugyanazt a lelkesedést éreztem: most történik valami, most csinálunk valamit, most lesz valami. Nagy erőt adott a felolvasáshoz. A másik dolog, hogy nem maradunk le a külföld mögött, a mögött a Párizs mögött, amelyik a magyar kormány szégyenére hamarabb rendezett temetést, ha csak jelképeset is, mint a magyar kormány.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A legfőbb célunk az volt, hogy mindenképpen keressük a nyilvánosságot. Külföldi lapokba írtunk cikkeket, nyilatkozatokat adtam – már nemcsak Vásárhelyi Miklósként, hanem a TIB elnökeként. Az volt a szándékunk, hogy a nemzetközi közvélemény nyomásával kierőszakoljuk a változást. Az egész helyzet megváltoztatásához nagyban hozzájárult Grósz Károly amerikai útja.²⁶ Ő ugyan nagyon-nagyon szemben állt minden ilyesmivel, és amikor Soros György megkérdezte: „Na és mit csinál, ha az emberek az utcára mennek?”, azt válaszolta: „Közéjük lövöttek!”, de amikor Szilágyi Juli azon a bizonyos kanadai sajtóértekezleten felállt, és azt kérdezte, hogy mi lesz azokkal az emberekkel, akik még tisztességesen el sincsenek temetve, Grósz tett egy könnyelmű kijelentést, hogy meg fogják kapni a végső tisztesség lehetőségét.²⁷ Ez óriási lendületet adott nekünk, mert már volt egy konkrét kapaszkodónk is. Ebben a szellemben haladtunk előre, mind nyíltabban.

26 Grósz Károly miniszterelnök, az MSZMP főtitkára 1988. július 19–30. között körutat tett az Egyesült Államokban. Bár a Nagy Imre és társai rehabilitálásával kapcsolatos elutasító kijelentései visszatetszést keltettek az amerikai magyarok körében, hivatalos fogadtatása szívélYES volt.

27 Javorniczky (1990) 204–205.

GEREBEN ISTVÁN (2000): 1988-ban, amikor Grósz Károly mint miniszterelnök Amerikába látogatott, Frank Horton képviselő kezdeményezésére – aki a Magyar Forradalom Emlékbizottságának 1960-tól elnöke és forradalmunk legerőteljesebb szószólója a Képviselőházban – több tucat képviselő levélben fordult a magyar miniszterelnökhöz.²⁸ Emlékeztették arra, hogy elérkezett az idő Nagy Imre és a többi kivégzett szabadságharcos jeltelen sírjának megjelölésére, a méltó végtisztesség biztosítására, és így az évtizedek során élénk nemzetközi figyelmet is élvező ügy rendezésére. A levél megemlítette, hogy ez az ügy már 1973 óta foglalkoztatja az Amerikai Kongresszust, és a sírok ügyében kialakult status quo fenntartása nagyon szigorú kritikát kapna, különös tekintettel arra, hogy Magyarországon a politikai helyzet úgy alakult, hogy ennek a kérdésnek a megoldása időszerűvé vált.

A levélre Grósz Károly július 18-án pozitívan válaszolt: a szabadságharcról és a kivégzettekről alkotott véleményét fenntartja, de az emberi jogok értelmében biztosítani fogják a sírok hozzáférhetőségét. Ez a levél az egyetlen nyilvános, a sírok ügyének rendezésére tett ígéretet tartalmazó dokumentum.

A HATALOM MÉG ELLENÁLL

MIKES TAMÁS (1991): 1988 – pezsgő politikai életnek nézett ki messziről. A dolgot árnyalja, hogy a BM maga is a változás mellett döntött, és azt kezdte el támogatni. Egyszerűen arról volt szó, hogy át akarták magukat is menteni, és úgy vélték, jobb, ha ők vezénylik felülről az egész történetet, mintha spontán folyna. Ennek volt a következménye ez a húzd meg, ereszd meg játék: van olyan csoport, amelyeknek szabad, és vannak olyanok, amelyeket még mindig akadályoznak, és közben vannak magánakciók. Az egyik ma-

²⁸ A levél keltezése 1988. június 30. Lásd OHA 737 sz. interjú melléklete.

gánakció vagy a Berecznek, vagy a Grósznak a pillanatnyi hisztérikus elmerohama 88-ban, amikor elrendeli a verekedést a június 16-i tüntetés alkalmával, holott egy másik tüntetést megengedtek az erdélyi ügyben. Erdélyért szabad volt tüntetni, Nagy Imréért nem. Ennek van még folytatása: 88 őszén, az a bizonyos brassói tüntetés, amikor megint verekedett a magyar rendőrség.²⁹ Akkor már utoljára.

HANN ENDRE (2007): A legvégén, amikor már senki nem bukott le, én lebuktam. A romániai falurombolás elleni nagy tüntetés után mentem haza, Perbálra, a Budakeszi úton. Akkor még a városból kivezető utakon, a határon volt fakabát, sziürke rendőrposzt. Megtörtént, hogy az ott posztoló rendőr megállított késő este, de ez ritkán fordult elő, lehet, hogy már ismerték a rendszeresen arra járókat. Azon az estén nagy volt a készültség a városban, elég nyilvánvaló, hogy ez is szerepet játszott az igazoltatásokban. Mentünk haza erről a jó nagy tüntetésről egy kedves szomszédommal és a feleségemmel, és megállítottak. Akkor villant az eszembe, hogy a csomagtartóban van egy csomó *Beszélő*. Nem volt összefüggésben az aznapi tüntetéssel, csak előtte lusta voltam kirakni. A rendőr a csomagtartót is kinyitatta, belenézett, és meglátta. Először nem tudta, mi van, odahívta a másikat, telefonáltak, aztán bekísértek a Maros utcai rendőrkapitányságra. Órák hosszat ott tartottak. Fölvettek valami jegyzőkönyvet, a *Beszélő*ket elkobozták. Olyan paradoxnak éreztem, mert akkor már tényleg végjáték volt. Nem nagyon emlékszem ennek a részleteire, arra viszont nagyon is emlékszem, ami utána következett. Volt egy meghívásom Franciaországba egy szakmai találkozóra, és nem kaptam meg az útlevelem. Kiderült, hogy ezzel függött össze. Akkor elmen-

29 November 15-én, az 1987-es brassói munkásmegmozdulás évfordulóján a budapesti román nagykövetség előtt tartott tüntetést a rendőrség fegyveres erővel oszlatta fel.

tem ügyvédhez, Dornbach Lojzihoz, meg írtam egy súlyos levelet Horváth István belügyminiszternek, amiben enyhe fenyegetőzés is volt, hogy engem várnak ezek a nemzetközi izék, és hogy igencsak rossz néven fogják venni, ha nem megyek. A legkomolyabban gondoltam, nem üres fenyegetőzés volt, értesítettem volna őket, hogy politikai okokból nem mehetek. És akkor villámgyorsan megkaptam.

PÁKH TIBOR (1998): Június 16-án a rákoskeresztúri temetőben volt egy megemlékezés Nagy Imréék kivégzésének az évfordulója alkalmából. Névsorolvasás volt. Persze hiányos volt a névsor, mert sokkal többet végeztek ki, mint ahányat felolvastak. Utána megállapodtunk, hogy három óra-
kor pedig koszorúzás lesz az ismeretlen katona sírjánál, a Hősök terén. Én pontosan három órára vittem egy virágcsokrot az ismeretlen katona sírjához. Azt ott el is helyeztem, de már rendőrségi készültség volt, úgyhogy a rendőr mindjárt fel is szólított, hogy vegyem fel a virágot. Mondtam, hogy tiszteletlenség lenne, ha fölvenném a sírról a virágot. Erre ő fölvette, elkérte a személyi igazolványomat, aztán visszaadta, és felszólított, hogy menjek el. El is mentem onnan, de alig hagytam el a színhelyet, a Múcsarnok előtt három férfi – titkosrendőrök – megrohant, és golya viszi a fiát módszerrel becipeltek az autójukba. Ott közrefogtak, jól összenyomták a vállamat. Mondtam, hogy a KGB-s gazdáikat fogdossák, ne engem. Akkor elvittek Fótra, ott egy dombtetőn valami eszpresszóban időztek, engem addig bent tartottak a kocsi-
ban. Aztán elvittek Felsőgödre, ott egy libalegelőn kilöttek az autóból. Az ott játszó gyerekek azt gondolhatták, hogy egy úrutas pottyant oda. A felsőgödi vasútállomáson jegyet váltottam, és hazajöttem. Természetesen másnap mindjárt megírtam a panaszomat a legfőbb ügyésznek, mint ahogy minden hasonló alkalommal.

BRUSZNYAI MARGIT (1994): Anyám ott volt 88-ban Nagy Imre kivégzésének az évfordulóján, amikor azt a bizonyos pro patriás kopjafát elkobozták.³⁰ Jó háromnegyed órás séta volt, míg kiérték a 301-es parcellához. A virágokat betették a kiásott lyukba, ahova a kopjafát akarták állítani. Akkor kaptak először rölapokat, azoknak a nevével, akik ott fekszenek.³¹

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Az 1988. június 16-ai akció még az Inconnu nevű művészeti csoporttal teljes szolidaritásban zajlott. A TIB is egy kis létszámú csoport volt, az Inconnu is. Ezek vidéken élő fiatal művészek voltak, akiket én egyáltalán nem ismertem, de mindig nagyon karakánul kiálltak 56 ügye mellett. Azután 89-ben nagyon súlyos nézeteltéréseink voltak velük, és – előrevetítem – nem mindig a TIB-nek volt igaza, vagy lett talán igaza, de mindenesetre ekkor még jó barátságban voltunk velük.

ERDÉLYI TIBOR (1994): 88. június 16-án kint voltam a temetőben. A köztemető kapujában gyülekeztünk, onnan mentünk befelé. Visszanéztem a fordulónál, elég sokan voltak, akkor két és fél, háromezer főre becsültem. Később aztán lényegesen több lehetett. Felváltva vittünk elől egy lyukas zászlót. Amikor kiértünk a 301-es parcellába, akkor el akartunk helyezni egy kopjafát oda, ahol jelenleg is áll. A kopjafa akkor már nem volt ott. Akkor tudtuk meg, hogy Philipp Tibort letartóztatták a kopjafa miatt, és elvitték a kopjafát is. Rögtönözni kellett valamiféle ünnepséget. Fél-

³⁰ A hetvenes évek végén független, ellenzéki képzőművészekből alakult Inconnu Csoport 1988. június 16-án faragott fejfát készült elhelyezni a 301-es parcellában az összes ötvenhatos mártír emlékére. A fejfát a rendőrség elkobozta, majd később visszaadta. 1988. november 4-én sikerült felállítani. Kenedi (1996) 210–214.

³¹ Mécs Imre: *Kivégzések a forradalom után*. Rölap. OHA 152. sz. interjú melléklete.

körbe álltunk, Mécs Imre és Hegedűs Laci felolvasták a kivégzettek névsorát. Majdnem mindenki kint volt, aki akkor az ellenzékben élt és mozgott.

Délután már nem voltam ott azon a Vörösmarty téri gumi-botozáson, amit Mécs meg a többiek kaptak. Két nap múlva hallottuk, hogy a kopjafa megvan, és vissza fogják adni. Később vissza is adták. Most azon a helyen áll, ahova akkor akartuk tenni.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A tömeg elvonult Nagy Imre nevét skandalva a Vörösmarty térig. Azt hiszem, ez a nap volt az új motoros rendőrség premierje, ha nem tévedek. Kemény, izgalmas nap volt. Tudom, hogy Kozák Gyuszit gázspray-vel illették. Az egész baráti, családi és politikai köröm jelen volt délelőtt, délután talán csak a vérmezebbje. Tizenkilenc személyt vettek őrizetbe. Azt tudom még, hogy ezt megelőzően Litvánt behívták a rendőrségre mint a TIB képviselőjét, és fölkérték, hogy kvázi mint a TIB egyik vezetője, akadályozza meg az utcai demonstrációkat. Litván határozottan azt mondta, hogy a tüntetések megszervezéséért ő nem felelős.³²

ZSÁMBOKI PÉTER (1997): Június 16-án elmentem a Batthyány-örökmécseshez. Egyrészt érdekelt, meg gondoltam, hadd legyen létszám. Az már elég veszélytelen volt. De amikor láttam, hogy lesz valami, mert jönnek a rendőrök, gyorsan elszaladtam. Szóval nem maradtam ott, nem szálltam szembe velük.

LAURENSZKY ERNŐ (1991): A Széchenyi Casino is terjesztette az 1988. október 23-i tüntetési terveket, gyülekezési helyeket. De olyan nagymérvű rendőri felvonulás volt, hogy nem volt érdemes szembeszállni vele. A rendőrség már a gyülekezési pontokon nagyon udvariasan és szelíden fel-

32 Vö. Ötvenedik évforduló, huszadik évforduló. *Élet és Irodalom*. 2008. június 13.

oszlatta és elküldte az embereket. Magam is úgy véltem, hogy nem helyes most összetűzni a rendőrséggel, mert ők is igyekeznek, hogy úgy mondjam, korrektek és humánusak lenni, amit az is jelzett, hogy nem sisakban, hanem csak tányérsapkában vonultak fel.

1988 novemberében már sisakban voltak, és amikor a tüntetők először a román követséghez akartak menni, azt nem engedték. Furcsa, hogy október 23-án, amikor a fennálló magyar kormányzatot kellett védeni, csak szelíd eszközökkel, igaz, hogy óriási létszámmal léptek fel, ugyanakkor a Magyarországgal szemben abszolút ellenséges magatartást tanúsító Ceaușescu mellett teljes mellszélességgel és a gyönyörűséges, vadonatúj Yamaháikkal. Ezt követte Grósz Károly híres sportesernoki beszéde, amikor fehérterrorral rémítgette a becsinált pártaktivistákat.³³

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Az október 23-ai konfrontációt mi, legalábbis én, el akartam kerülni. A többség is engem támogatót abban, nem akartuk kitenni a tüntetőket főlőlesleges brutalitásnak. Akkor én már ismertem a Grósz Sorosnak tett kijelentését. Persze voltak, akik ebbe nem törődtek bele, például a Szilágyi Juli, aki egy virágcsokrot dobott ki a Bem téren a buszból. Szóval ezt el akartam kerülni, pláne amikor kiderült, hogy a Jurtában meg tudjuk rendezni azt az ünnepséget, aminek nagyon komoly belső és nemzetközi visszhangja lett. Úgy éreztem, hogy politikailag nem érdemes verésnek és brutalitásnak kitenni az asszonyokat és az annyit szenvedett, méltatlan helyzetben élő társainkat, hogy egy ilyen felvonulásba belerángassuk őket. Mécs, Erdélyi együtt volt velem, annál is inkább, mert az egész Jurtá gon-

33 1988. november 29-én Grósz Károly pártfőtitkár a Sportesernokban pártvezetők számára tartott beszédében fehérterrort vizionált arra az esetre, ha a társadalom nem hagyja a reformokat a párt által elképzelt módon végrehajtani.

dolata Mécsben vetődött fel, mondván, ne tüntessünk, ha az csak botrányba fulladhat, hanem csináljunk egy megemlékezést, amit ki kell kényszeríteni, és ami maradandóbb.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Október 23-án reggel beültem az autómba, fölszedtem Istvánt, a fiamat, és valahol a Gellért-hegy oldalában találkoztunk Litvánékkal. Csináltunk egy autós körutat. Elhatároztuk, hogy körbejárjuk a várost, megnézzük a harcálláspontokat, a Bem teret, a Batthyány teret és a Gellért teret. Mindhárom tér valóban harcálláspont volt, valami elképesztő rendőri készültséggel. A mellékutcákban ott álltak a rohamkocsik, a riadóautók és a vízágyuk. Ekkor rendeztek Budapesten valamilyen idegenforgalmi kongresszust, tele volt a város amerikai idegenforgalmi szakértőkkel, és bizony ez nem volt valami jó idegenforgalmi reklám Kelet-Európa legbékésebb országa számára. Elmentünk a Gellért térre, kétszer körbejártuk. Nem igazoltatták az autókat, de leállították, és minden autóba benéztek. A Műegyetem rendőrkordonnal volt elzárva. Pákh Tibort, azt hiszem, azonnal elvitték, de lehet, hogy nem azonnal, csak egy óra múlva. Szabó Mikinek valahogy sikerült őt kiszabadítani ügyes fellépésével, azután a Pákhot újra elvitték. Úgy gondolom, megtették vele a szokásos néhány kilométeres utat, és kirakták egy országúton.

Én a Batthyány téren folytattam a tevékenységemet. Akkor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy se gyülekezni nem lehet, se átvonulni. Gondolom, az emberek nagy része nem is jött már el, hiszen az aznap reggeli közleményekből már kiderült, hogy mi a megemlékezést lemondtuk. Én azért mentem valószínűleg a Batthyány térre, mert úgy gondoltam, ha ott mégis megjelennek TIB-esek, tájékoztatnom kell őket. A téren összeverődött hatvan-nyolcvan ember, akiket a felvonult rendőrök felszólítottak a távozásra. Ez a hatvan-nyolcvan ember a tér templom felé eső részén volt, a rendőrök pedig a metró vásárcsarnok felőli kijáratánál. Délen az emberek,

északon a rendőrök, mondjuk, tíz-tizenkét méteres távolságban. A rendőrparancsnok egy őrnagy lehetett, aki parancsot adott, hogy gumibotot elő, tömeget oszlatni. Forró pillanat volt. Azt hiszem, akkor jól reagáltam. Odamentem az őrnagyhoz, bemutatkoztam neki, és azt mondtam, hogy nagyon rosszat tenne, ha feloszlatná a tömeget, mert már biztosan elmennének, ha ők nem lennének ott, az ő jelenlétük izgatja a tömeget. Ha szétverik, világbotrány lesz, meg fogja írni az újság, várjanak még pár percet. Erre azt mondta, hogy ad rá öt percet, ha garantálom, hogy öt perc múlva elmennek. Mondtam, hogy én semmit se tudok garantálni, de meglátjuk. Akkor fölálltam egy padra, és mondtam valami beszédecskét, aminek a lényege az volt, hogy mindenki nagyon bátran viselkedik, de tudomásul kell venni, hogy itt rendőri túlerő van, ezért emberi méltóságukat megőrizve oszoljanak föl, mert különben mindkét oldalról jóvátehetetlen dolgok történnek, és azzal, hogy itt voltunk, megtettük a kötelességünket. Körülbelül ezt mondtam, röviden és izgatottan. És akkor a tömeg tényleg nagy nehezen, de néhány percen belül szétszózlott. Akkor odamentem az őrnagyhoz, és körülbelül azt mondtam neki: na látja, maguk is jobban jártak, hogy nem lett baj. Morgott valamit, ezzel a dolog véget ért. Továbbautóztam, újra megnéztem a Bem teret, ahol hihetetlen készültség volt, oda senki nem jutott be. Akkor történt, hogy Szilágyi Juli felszállt egy autóbuszra, és az autóbusból kidobott egy virágcsokrot a Bem-szobor előtt, ami miatt leszállították, és bevitték egy rendőrautóba.

Arról az utótüntetésről, amelyen aztán Kőszeg és talán Rajk mondott beszédet valahol a Váci utca végén, a Vörösmarty tér táján, már nem is tudtam. Az egy spontán dolog volt.

Délután dokumentumműsort rendeztünk a Jurta Színházban. Ez az ünnepség volt a TIB fő attrakciója. Halda Alíz, Ember Mária, Mécs Imre, Litván és ördög tudja, még kik, dokumentumműsort állítottak össze az én 56-os könyvtá-

ramból. Vitatható minőségű műsor volt, valljuk meg őszintén, de megvolt. Mécs Imre helyezte el a színpad fölé a négy képet – jó politikai arányérzékkel –, Bárány Jancsi, Nagy Imre, Maléter és talán Mansfeld képét. Ott tényleg egész Budapest jelen volt. A Jurta körbe volt véve valami elképesztő mennyiségű rendőrrel és rendőrautóval, úgyhogy elég féltelmes volt végigmenni azon a hosszú úton, a parkolótól a színházig. Zsúfolásig tele volt. A műsor egy kicsit dilettáns volt, de nagyon felemelő, politikailag elég kiegyensúlyozott. Vásárhelyi Miklós tartott zárszót. Emlékezzünk meg arról, hogy közben egy szerencsétlen gyereket véresre vertek az Üllői úti aluljáróban. Mi a rendőrsorfalból – nem frázis, ha azt mondom – emelkedett érzésekkel mentünk haza. Ez igen-igen jelentős nap volt, mind a délelőtti félkudarc, mind az esti, talán teljes siker után.³⁴

VÉGTISZTESSÉG PÁRIZSBAN

FEJTŐ FERENC (2003): 1988-ban Méray Tiborban merült föl az a gondolat – mivel Magyarországon még mindig nem került sor arra, hogy 56-ot elismerjék forradalomnak, Nagy Imrét rehabilitálják, és méltó temetésben részesítsék –, hogy rendezzünk Franciaországban szimbolikus temetést 1956 mártírjai részére. Elfogadtam a megbízatást, és mint a Nemzetközi Emberi Jogok Ligája magyar tagozatának akkor megválasztott elnöke elvállaltam a megrendezését. Megkérdeztem Chiracot, aki akkor Párizs főpolgármestere volt, hogy a Père-Lachaise temetőben tudna-e adni helyet egy szimbolikus sírnak és egy emlékműnek 1956 mártírjai tiszteletére.

És 1988. június 16-án megtörtént az avatás. Nagy ünnepélyességgel, mert nemcsak sírhelyet adott és helyet az emlékműnek, hanem még a köztársasági gárda zenekarát is kive-

³⁴ Vö. Szilágyi (1992).

zényelték. Meg tudtuk hívni Nagy Imre lányát, Nagy Erzsébetet és a többi mártír életben lévő családtagját, Maléternek az özvegyét, Losonczy lányát satöbbi. Eljött egy csomó francia személyiség, minden pártból, és megkoszorúzták az emlékművet. Sőt az Olasz Kommunista Párt – amelyik akkor már kezdett kilábolni a moszkvai csatlósságból – Titkársága táviratban kért, hogy fogadjam a kiküldötteiket, akik a nevükben is meg akarják koszorúzni az emlékművet. Persze a francia kommunisták részéről csak elítélő hangokat hallottunk erről az „imperialista ünnepegről”.

Akkor egyikünknek se jutott eszébe, hogy egy év múlva, negyven év után először, eljövök Budapestre, és részt veszek Nagy Imre ünnepélyes nemzeti temetésén.

MAGOS GÁBOR (1994): Mi mindenféle módon harcoltunk az ellen az abszurdum ellen, hogy évtizedekkel a forradalom után, amikor úgy látszik, Kádár azt a képzetet igyekezett az egész világon elterjeszteni, hogy itt minden tökéletes rendben van, a hozzátartozók még mindig nem tudják, hol vannak elkaparva kivégzett szeretteik. Azt követeltük, hogy a kormány adja ki a földi maradványukat, hogy el lehessen temetni – teljesen eredmény nélkül. A legkülönbözőbb hülye, ocsmány, pimasz válaszok hangzottak el: nem tudják, hogy hol vannak, azt nem lehet már kideríteni, meg mindenféle ocsmányságok. Úgyhogy végül is 87-ben Méray Tibornak volt az a gondolata, hogy ha a Kádárék ezt ilyen ocsmány módon elszabotálják, akkor mi valahol külföldön csinálunk egy temetést. Akkor Chirac volt a párizsi polgármester, és Fejtő Feri, Méray Tibor és még mások elérték, hogy Párizs városa ajándékozott ott egy sírhelyet. Rajk Laci felkérésre megcsinálta a síremlék tervét. Nagy Ernőnek volt egy kitűnően felszerelt üzeme, ő ott kivitelezte. És mi elmentünk Párizsba az ünnepegre. A temetőben szónoklatok hangzottak el, zenekar szólt, rendkívül megrázó és nagyszerű ünnepély volt. Azután este volt még ilyen ülés, meg olyan

ülés, ahol bejelentették – azt hiszem, Gyenes Judith és Halda Alíz –, hogy megalakult Magyarországon a TIB, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, és fölírták egy fekete táblára krétával a címét, és hogy kihez lehet fordulni. Ott volt Nagy Erzsébet, összegyűlt – hogy úgy mondjam – a nagyimris-tákból megmaradt társaság. Heltai Gyuri sajnos nem tudott eljönni Amerikából, már akkor is nagybeteg volt. Volt egy nagyon érdekes dolog, hogy Lucy³⁵ nem akart eljönni erre a temetésre, aztán addig győzködtük, hogy mégis eljött, és ott Halda Alízzal egymás nyakába borulva bögtek. Először és utoljára borultak egymás nyakába. Szóval nagyon szép és izgalmas volt, és reméltük, hogy ennek a hatására itthon is meg fog mozdulni valami.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): 1988. június 16-án ott voltam Párizsban, a beszéd szövegét ott írtam meg franciául, nem egyeztettem senkivel. Valahogy a nemzetközi léghőrből megéreztem, hogy itt tovább lehet lépni, mint a TIB-felhívásban. Hallatlanul biztatóan hatott rám, hogy a temetésen az Olasz Kommunista Párt hivatalosan képviseltette magát Piero Fassino személyében, a francia köztársasági elnök nevében is volt valaki, és Gilles Martinet is megszólalt a francia szocialisták képviseletében. Távíratot intézett hozzánk Reagan is, amelyet Szörényi Éva olvasott fel.

Kijött a *Fekete Doboz* is, fényképeztek, Elbert Márta forgatott, F. Havas Gábor volt a riporter. Utána készítettek egy filmet, amit rosszízűnek éreztem, mert azt mutatták, hogy 16-án, miközben Budapesten verték az ünneplőket, Párizsban díszőrség volt. Úgy éreztem, olyan látszatot teremtett, hogy könnyű volt Párizsban, bezzeg Budapesten!

GYENES JUDITH (1998): Valahonnan, biztosan a Szabad Európából hallottam, hogy Párizsban szimbolikus sírt készülnék fölállítani, hogy ország-világra szóló megem-

35 Gimes Miklós özvegye.

lékezés lesz, és hogy kik lesznek ott. Akkor azt gondoltam magamban, milyen érdekes, az én férjemet is kivégezték, tagja volt a Nagy Imre-kormánynak, ezért ölték meg, és senkinek sem jut eszébe, hogy talán én is ott lehetnék. Halda Alíz ment Amerikába, Király Béla meghívta, és visszafelé Párizson keresztül akart jönni, hogy Mérayékkal beszéljen. 1986-ban végre kaptam útlevelet, és szóltam Alíznek, mondja meg Méray Tibornak, már van útlevelem, és szabadjegyem a repülőre, el tudok utazni, csak abban segítsen, hogy valami olcsó szálláshelyet kapjak. Ott akartam lenni, hiszen ez óriási dolog volt. Korábban három levelet írtam, a Gyorskocsi utcába, az Igazságügy-minisztériumnak és a Belügyminisztériumnak, hogy mondják meg, hol van eltemetve Maléter Pál. Mindegyik helyről azt a választ kaptam, hogy nem áll módjukban választ adni. Most végre, ha szimbolikus is a sír, megemlékeznek róla, kimondják a nevét, én azon ott akarok lenni. Alíz avval jött vissza, hogy természetesen meghívna. Meghívtak, gondoskodtak szállásról, ami tényleg nagyszerű volt.

Nagyon sokan voltak az avatáson. Csupa-csupa nagyszerű, felemelő és szép emlékem van. Mindennap kimentünk a Père-Lachaise temetőbe a szimbolikus sírhoz. Fantasztikus volt! Egy sajtótájékoztatón meginterjúvolták Szilágyi Julit, Vásárhelyi Miklóst és engem, a tolmács Fejtő Ferenc volt. Az emlékeimről, Maléter Pálról kérdeztek, csak úgy dőlt belőlem a szó. Sok emberrel megismerkedtünk, sokan meghívtak. Egészen mesebeli volt, hogy annyi elnyomás, tabu és titok után végre nyilvánosan beszélhettünk arról, amiről itthon csak válogatott emberek előtt lehetett beszélni.

Azért van rossz emlékem is. A Lengyel Házban volt egy vacsora, amire mi is meg voltunk hívva. A Magyar Házban akkor elképzelhetetlen volt, hogy evvel kapcsolatos bármilyen rendezvény legyen, de a lengyelek följánlották, hogy náluk lehet. A vacsora alatt tósztokat mondtak, és ott egy Svájcban

élő ötvenhatos menekülttől elhangzott a következő: akkor fog fölszabadulni Magyarország, akkor lesz demokrácia, ha hazamegy az emigráció, mert akik otthon maradtak, azok kiszolgálták a Kádár-rendszert, azok mind kollaboránsok, azokkal úgyse lehet mit kezdeni. Hegedűs B. András ült mellettem, és azt mondtam neki, hogy akkor én disszidálok.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A francia emigráció, annak baloldali, exkommunista része és nem baloldali, szabadságharcos része és mások teljes egységben csinálták. Nagyon szép és nagyon sok ígérettel teli esemény volt, mert valóban 56 és Nagy Imre jegyében zajlott le. Itt tényleg tudott találkozni az emigráció Sujánszky Jenő-féle szárnya Fejtővel, Kende Péterrel és a szociáldemokrata Nagy Ernővel. Mozgósítani tudtak Párizsban egy közönséges hétköznapon ötszáz embert, és némi hivatalosságot. Nekem nagyon megható volt, hogy először életemben – ez ugye harminc év után következett be – három szál rózsát letettem a sírra a Petőfi Kör nevében, miközben a Marseillaise-t játszották, és valamilyen nagyon szép francia díszkürtjel harsant fel. Tényleg megható volt.

GEREBEN ISTVÁN (2000): Amikor a kivégzés harmincadik évfordulóján a párizsi Père-Lachaise temetőben Nagy Imre – Nyugaton a második³⁶ – jelképes sírját ünnepélyesen felavatták, államfőként egyedül Ronald Reagan nyilatkozott, rámutatva a kivégzettek példaadó hazafias erkölcsi magatartására, hősiességére, bátorságára, és elismerőleg szólt a sírok hozzáférhetőségének érdekében kifejtett erőfeszítésekről.

36 Az Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség 1979-ben a nyugatvirginiai Berkeley Springsben emlékkápolnát épített, kertjében hat jelképes sírt állított fel, az egyik Nagy Imréé.

A HATALOM ENGEDNI KÉNYSZERÜL

PAJCSICS JÓZSEF (1991): 1988 májusában – már Grósz Károly hatalomra kerülése után – Harangozó Szilveszter vezérőrnagy magához hívatott, és azt mondta, meg kell állapítani, hol vannak eltemetve Nagy Imréék. A nyomozás szigorúan titkos, senki nem tudhatja meg, csak a vezetőmnek jelenthetem. Menjek át a BV-hez, a Kozma utcai börtönbe, annak a kertkapuján keresztül közelítsem meg a temetőt. Nem viccelek, szó szerint ezt mondta. Tehát hogy még az se legyen föltűnő, hogy a főbejáraton megyek be. Menjek el abba a parcellába, és nézzem meg, hogy a síroknál hogy vannak kiírva a nevek. Életében nem volt ott, és ő volt a belső elhárítás vezetője. Tudott róla, hogy vannak, akik időnként kimennek oda megemlékezni, tisztában kellett lennie vele, hogy ott milyen állapotok vannak. Azt hitte, hogy találok ott egy fejfát Nagy Imre, Maléter felirattal, és csak le kell írnom, hogy hányadik sorban. Tényleg így adta ki az utasítást, én meg el is hittem, hogy ilyen egyszerű. Azt mondta, kézzel írjam meg a jelentést, és neki küldjem borítékban, sk. felbontásra, tehát ne is gépeltessem le. Később kiderült, a Politikai Bizottság akkor olyan döntést hozott, hogy Grósz, aki majd az Egyesült Államokba utazik, ott fogja bejelenteni, hogy lehetővé teszik a hozzátartozók számára, hogy eltemethetik a kivégzetteket.

Kimentem a temetőbe, először még egyedül, a temető térképévrázlata alapján. Soha életemben nem jártam addig a 301-es parcellában. Amikor megláttam, elképedtem azokon az állapotokon. Ezt ma már nem kell senkinek sem részletezni. Elkezdtem töprengeni, hogyan lehetne továbblépni. Megkerestem Könczöl Istvánt,³⁷ az akkor már nyugdíjas elődömet, akiről tudtam, hogy korábban – a nyolcvanas évek első felé-

37 Könczöl István a Nagy Imre és társai ellen folytatott eljárás egyik vizsgálótisztje volt 1957–58-ban.

ben – nyomozott az ügyben. Elmondta, hogy nem tudta megállapítani a sírok helyét. Sok mindent magyarázott, de láttam, hogy így nem lehet továbbjutni. Elmentem az állambiztonsági nyilvántartóba, a vezetőjét régóta ismertem, jó viszonyban voltam vele. Mondtam neki, hogy iratokra lenne szükségem, visszaemlékezések alapján nem lehet megtalálni a sírokat. Ő elmondta, hogy ott van a harmincvalahány kötet Nagy Imre-dosszié, ha megkapom az engedélyt a betekintésre, abban esetleg találok valamit. Ő se látta addig ezeket az iratokat. Az állambiztonsági irattáron belül, külön teremben, zárt anyagként voltak elhelyezve, és csak az osztályvezető és a miniszterhelyettes engedélyével lehetett oda belépni. Később néhány napot eltöltöttem ebben a teremben.

Kiderült, hogy 1984 körül, amikor először adták ki a feladatot, hogy próbálják megtalálni Nagy Imrék sírját, a nyilvántartó akkori vezetője, Bálintné – aki személyesen ismert minden aktát, régóta dolgozott ott – kiszedett néhány iratot a Nagy Imre-dossziékból, és elhelyezte egy külön dossziében, aminek a Darázs-fészek fedőnevet adta. Ez a Darázs-fészek fedőnevű dosszié akkor elkerült Harangozóhoz, aki nyilván visszaküldte, de 88-ban már nem emlékezett rá. Mik voltak ebben a dossziében? Egy kézzel írott jelentés arról, hogy hol temették el 1961. február 24-én Nagy Imréeket, és két térképvázlat. El nem tudom képzelni, hogy Bálintné honnan szedte elő ezt a három dokumentumot. Az egyik térképvázlatra az ő kézírásával volt ráírva, hogy „vázlat Losonczy Géza sírhelyéről, új köztemető”. Hogy ő ezt honnan tudta meg, nem sikerült megállapítanom. Magával vitte a titkot a sírba.

A jelentést Potecz Sándor alezredes, alosztályvezető készítette. Rá van írva, hogy készült egy példányban, kapja Rajnai ezredes elvtárs,³⁸ a dátuma 1961. február 25. És ezt írja:

38 Rajnai Sándor 1956 után a BM Politikai Nyomozó Főosztály parancs-

„Jelentem, hogy 1961. február 24-én délután 16,45 órai kezdettel Mérő Károly rendőr alezredes elvtárs vezetésével Nagy Imre, Gimes Miklós és Maléter Pál holttesteit a Gyűjtőfogház területén kihantoltuk, és a rabtemető 301-es parcella 23. sor 8–9. sírhelyére temettük el. A H-8. sírhelybe Naszladi Péter (Arad, 1901. IV. 12., Móricz Zsuzsanna) fedőnévvel temettük el Maléter Pált és Gimes Miklóst. Maléter holtteste van alul. A H-9. sírhelybe Borbíró Piroska (Párkányánás, 1908. XII. 25., Nagy Eszter) fedőnévvel temettük el Nagy Imrét. A temetés az előre kidolgozott szempontok szerint, a legnagyobb rendben folyt le. A kihantolás helyéről 19,15-kor teljes sötétedésben indultunk ki a rabtemetőbe. A temetést 20,35-kor fejeztük be. A fedőnevet csak a temető igazgatósága kapta meg, más szervnél nyilvántartásban nem fekszik el.” A jelentés tartalmazza még, hogy kik vettek részt a temetés lebonyolításában.

A Darázsfészek fedőneví dossziében volt még két térkép-vázlat. Az egyikre, mint mondtam, utólag írták rá, hogy Losonczy Géza sírhelye, a másikon pedig eredetileg is rajta volt, hogy vázlat Szilágyi József sírhelyéről. Bejelölték rajta a 301-es parcella sarokrészét, és ettől a kerítés által alkotott sarokponttól lépésekben adták meg azt a távolságot, ahol Szilágyi József sírhelye található, és betájolták az északi irányt is. Merőben más elképzelés szerint készült az a térkép-vázlat, amire utólag lett ráírva, hogy Losonczy Gézáé, de ezen is lépésekben határozták meg a távolságot a sírhelyig. Így volt elképzelésem róla, hogy hol lehet eltemetve mind az öt személy. A legpontosabb adat Nagy Imre, Maléter és Gimes sírhelyéről volt, a másik két személy sírjára vonatkozóan eléggé pontatlan adatokkal rendelkezünk.

nokhelyettese, a Nagy Imre-per egyik előkészítője, 1982–89 között moszkvai nagykövet volt.

Még 88 nyarán megkerestem Potecz Sándort. Idős ember volt már, egy-két infarktus után. Azt mondtam neki: „Sanyi bátyám, tudom, hogy te voltál, aki elhantolta Nagy Imrét. Mondd el, légy szíves, mi volt ez, hogyan történt!” Az öreg a szemembe mondta, hogy ő ebben nem vett részt, fogalma sincs róla, nem tudja. Nem erőszakoskodtam. Mint kiderült, röviddel később meghalt. Akkor temették el, amikor Nagy Imréék kihantolását kezdték.

Tőle talán lehetett volna valami magyarázatot kapni, és Rajnai Sándortól. Rajnaival akkor nem találkoztam. Javaslatot tettem a miniszterhelyettesnek, ő pedig az államtitkárnak, hogy ki kellene őt hallgatni ebben a kérdésben. „Szó se lehet róla. Meg tudja állapítani nélküle, hogy hol vannak, vagy nem?” Mondtam, hogy igen. „Akkor nem lehet Rajnaival beszélni.” Ezzel el voltam fújva. Más ügy kapcsán találkoznom kellett Rajnaival, ekkor saját szakállamra, külön kíváncsiságomat kielégítendő, föl tettem neki a kérdést. Három alkalommal találkoztam vele, mindannyiszor visszatértem valamilyen úton-módon erre a dologra, és mindhárom alkalommal elzárkózott.

A miniszterhelyettes részére készített jelentésben leírtam: „A 301-es és a környező parcellák területe teljesen elhanyagolt. A sírok helye jelöletlen. A sorok és a sírhelyek sorszáma az elvadult növényzet miatt azonosíthatatlan, a parcella határai sem ismerhetők fel. A parcella három kilométerre van a főbejárattól, az odavezető út jelentős része földút, elhanyagolt, elvadult területen vezet át. A sírhelyek azonosítása céljából beszereztük a temető egykori, 1908-ban készült és a Földhivatalban jelenleg nyilvántartott térképeinek másolatát. Ezek segítségével Ladányi főmérnök³⁹ kiszámította a parcella méreteit, 111×65 m.” Kapóra jött, hogy Ladányi Jenő

39 Ladányi Jenő akkor a Fővárosi Temetkezési Intézet főmérnöke, majd 2005-ig igazgatója volt.

földmérő mérnök, óriási szerencse volt, rendkívül jó szakember, nagyon sokat segített. A helyszínen kitűzte a határvonalakat. „Hangodi Imre és Péter Sándor, akik az említett időben ezen a területen sírásóként dolgoztak, a határvonalak ismeretében megjelölték az általunk megadott sírhelyeket.”

Mi halálosan konspiráltunk. Kértük, mutassák meg, hol van a 23. sor 8–9. hely, meg még blöffből mondtunk hozzá három-négyet, hogy ne tudják pontosan, melyiket keressük. Imre bácsi azt mondta, hogy ő megmutatja, ha tudja, hol van a nulla pont, hol kezdődik a parcella. Ekkor jött Ladányi, hogy ő megjelöli a kezdőpontot, ha adunk neki egy térképet. „Hogyhogy, nincs a temetőnek térképe?” – kérdeztük. Kiderült, hogy nincs, csak az a sematikus vázlat, amit bárki megkaphat, ami ki van téve a bejáratnál is. Ezek után a legnagyobb titokban megszereztük a temető egykori térképének a másolatát a Földhivatalból, a Honvédelmi Minisztériumból pedig légi fényképek alapján készült térképeket kaptunk.

Ekkor Ladányi összeszedte a földmérő eszközeit, és a térkép alapján kimérte a parcellát. Kiderült, hogy a parcella sarkán ma is álló nagy akácfánál van a kezdőpont. Ekkor következett Imre bácsi, aki a lábfejét egymás mellé téve elkezdett araszolni a parcellában, és karóval megjelölte, hogy ez az 1. sor, ez a 2. sor, a 3. sor stb. Amikor eljutottunk a 23. sorig, ugyanezzel a módszerrel – meg közben nézte a gödröket is – szépen megjelölte a 8–9. helyet. Mindenki tudta, hogy miről van szó, de nyíltan senki nem mondta.

Nem tudhatták, hogy hol vannak a keresett sírok, hiszen mind az öt személyt a vizsgálati osztály őrszolgálatára temette el, Losonczy Géának még a sírját is ők ásták meg. Szilágyiét és a Nagy Imréékét a temetői dolgozókkal ásatták ki, előre. Szilágyit úgy könyvelték le, hogy „ismeretlen férfiholttest, adatai a vizsgálati osztályon” – ez volt beírva –, a másik ket-

tőt pedig fedőnéven, és senki nem tudta, annak ellenére, hogy erről legendák jártak az ő köreibben is. Péter Sándornak is ugyanazt a feladatot adtuk, mutassa meg, hol van a 23. sor. A legnagyobb meglepetésünkre ő is azt jelölte meg, amit az Imre bácsi. Egymástól függetlenül.

Egyéb adatok összevetéséből tudtam, hogy Szilágyi a 16. sor 9. sírhelyén lehet eltemetve, ezért ezt is kimérettem a két sírásóval. Utána megmutattam a térképvázlatokat Ladányinak, hogy mit tud velük kezdeni. Nem hittem benne, hogy azok alapján meg lehet határozni, hol vannak a sírok. És kérem szépen, majdnem ugyanoda lépte ki. Tehát aki eltemette őket, és lépésben adta meg a távolságot, az is érthetett valamit hozzá, mert ugyanoda, a 16. sor 9. helyére jutott el. Elámultam, földbe gyökerezett a lábam. Majdnem biztos voltam benne, hogy Szilágyi sírhelye az. Kértem, hogy lépje ki a Losonczyét is. Losonczy Géza sírhelyeként a 16. vagy a 14. sor 27. helyét valószínűsítettük.

A jelentésben benne volt azt is, hogy megítélésünk szerint Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós sírhelyének megjelölése kb. kilencvenszázalékos pontosságú, Szilágyié hetvenöt százalékos. A legbizonytalanabb helymegállapítás a Losonczyé volt. Akkor még azt sem tudtuk bizonyosan, hogy a temető által előre kiásott sírba temették-e el, vagy a temetési brigád ásta ki a sírt. „Összegezve a leírtakat: exhumálás elrendelése esetén, az antropológiai adatok beszerzése után, a legnagyobb biztonsággal, csaknem 100%-os valószínűséggel feltárható Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós sírja. Ebben segítségünkre lehet az a körülmény is, hogy az egyik sírban ketten vannak eltemetve. További adatgyűjtés, az elhantolásban résztvevők, hozzátartozók meghallgatásának elrendelése esetén sem állítható bizonyosan, hogy Losonczy Géza és Szilágyi József sírjait megtaláljuk.” Ezt írtam augusztus 3-án a miniszterhelyettesnek, de eljutott a pártközpontba is.

Losonczy sírjával voltam a legnagyobb bajban, amikor egy váratlan körülmény segített a térképvázlat értelmezésében. Mégpedig az, hogy a térképvázlaton szerepel egy villanyoszlop a kerítésen kívül, ami 88-ban már nem volt föllelhető. Ősszel többször kint voltunk a temetőben, és halottak napja előtt láttunk két férfit a 301-es parcellában. Az egyik mintha derékgig állt volna a sírgödörben. Mondtam a kollégámnak, hogy ott valaki exhumál a saját szakállára. Kicsit meg is voltam riadva, mert akkorra már elhelyeztük a jeleinket a parcellában. Facövekeket vertünk le, meg félméteres vaskarókat, hogy kívülről ne lehessen látni, és hogy majd fémkeresővel meg lehessen találni. Sárga festékekkel jeleket tettünk a kerítésre és a fákra, azoknak a metszéspontjából is meg lehetett találni. Szóval óriási konspiráció volt, nehogy valaki idő előtt kifürkéssze, hol lehetnek eltemetve. Ettől rettegték végig a vezetőink. Például tudomásunkra jutott, hogy elkezdték megtisztítani a parcellát a burjánzó növényzettől. Erre szóltam a miniszterhelyettesnek, hogy a jeleinket el fogják tüntetni. Akkor leállították. Amikor a magas fűben odaértünk a két férfihez, láttuk, hogy az egyik ülve kapálgat egy sírt. Aztán kiderült, hogy az öccsük van ott eltemetve, akit 1955 decemberében végeztek ki kémkedésért. Elkezdtünk beszélgetni. Megkérdeztem tőlük, honnan tudják, hogy ott van eltemetve a testvérük. Elmondták, hogy az édesanyjuk lefizette a sírásókat, és azok megmutatták azt a két sírhelyet, ahova a kivégzés napján temettek. Mind a két sírhelyet ápolták, mert nem tudták, hogy melyik az öccsüké. 1957 januárjában vagy talán még 1956 végén beadtak a Legfőbb Ügyészségre egy kérelmet, amelyben kérték, mondják meg, hol van eltemetve a fiú. És kérem szépen, megmondták. Se előtte, se utána nem közöltek ilyesmit. Az egyik férfi elmondta, hogy készített egy térképvázlatot az öccse sírjáról. Beszélgettünk róla, és elmondta, milyen azonosítási pontokat rajzolt be. Ő is a kerítést vette alapul. És volt itt egy vil-

lanypózna is – mondta. Kérdeztem, nem küldené-e el ezt a vázlatot? Azt mondta, hogy lemásolja. Nem mertük nekik megmondani, hogy rendőrök vagyunk. Úgy tüntettük fel magunkat, mint akik hozzátartozókat keresnek. Nem kérdezték, kik vagyunk. Abban az időben volt ott valamiféle egyezményes viselkedés, senki nem kérdezett többet, mint amennyit fontosnak tartott, vagy amennyit a másik elmondott magáról.

És tényleg elküldte a térkép-vázlat másolatát. Abba be volt rajzolva a villanyoszlop, pont a 15. sornál, ahol Losonczyt eltemették. Erre kimentünk a kerítésen kívülre, és megtaláltam a villanyoszlop beton alapját. Azon volt egy vasoszlop, amit valamikor levágtak, ma is látható a nyoma. Elhelyeztem a kerítésen a sárga csíkot, és a térkép-vázlat szerint pontosan tudtam, hol kell lennie Losonczy sírhelyének.

Most idézek a Politikai Bizottság 1988. november 29-i határozatából. A címe: *Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítélttel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről.* „A Politikai Bizottság tudomásul veszi Nagy Imre és társai perében, valamint az ellenforradalmi cselekményük miatt halálra ítélték és kivégzettekkel kapcsolatos kegyeleti kérések teljesítésének lehetőségeiről szóló tájékoztatót. Egyetért azzal, hogy a további munka szervezését és koordinálását az igazságügyi miniszter által megbízott munkacsoport végezze a következők szerint. A Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága a jövő év elején adja ki Nagy Imre földi maradványait a hozzátartozóknak. Újratemetésének körülményeiről és az ahhoz nyújtandó támogatásról a hozzátartozókkal lefolytatott konzultáció után szülessen döntés. Sírhelyet elsősorban az új köztemetőben, másodsorban a Farkasréti temetőben célszerű felajánlani. Újratemetésük körülményeit a hozzátartozók az általános érvényes rendelkezések keretein belül maguk határozhatják meg. A Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában elhe-

lyezett más kivégzettek, valamint az ország bármely temetőjében elhantolt kivégzettek hozzátartozói részére indokolt lehetővé tenni, hogy fejfát állíthassanak volt családtagjaik emlékére. Az exhumálás ez utóbbiak esetében megoldható, s ha a hozzátartozók kérik azt, nem célszerű elzárkózni attól. Az igazságügyi miniszter által létrehozandó munkacsoport lássa el a Nagy Imre és társai újratemetésével kapcsolatos feladatok intézését. Vezetője kezdje meg – ez Borics Gyula – a tárgyalást a hozzátartozókkal, készítse elő az exhumálásokat, illetve a maradványok átadását, és lássa el az újratemetéssel összefüggő segítségnyújtást is. Számolni kell azzal, hogy a kihantolást, az azonosítást és az újratemetést különböző alternatív szervezetek, mindenekelőtt a Történelmi Igazságtétel Bizottsága saját politikai céljaikra kívánják felhasználni, demonstrációkat fognak szervezni. Az ezzel kapcsolatos álláspontot a konkrét információk és a tervezett események körülményeinek ismeretében célszerű kialakítani.” Tehát nem hoznak előre döntést, hanem alkalmazkodnak a kialakult helyzethez.

Én is bekerültem ebbe a bizottságba, amelynek Borics Gyula, Tari Ferenc és az igazságügyből két előadó volt még a tagja. Nekem az volt a feladatom, hogy mondjam meg, hol vannak a sírok. Mindig meghívtak a tanácskozásra. Úgy határozott a Politikai Bizottság, hogy „állásfoglalásáról decemberi ülésén szóban tájékoztatja a Központi Bizottságot. Ezt követően gondoskodni kell a párttagság megfelelő tájékoztatásáról is. A KB Agitációs és Propaganda Osztálya készítse elő Nagy Imre személyének tárgyilagos bemutatását a párt-sajtóban. A kormány illetékes szervei pedig biztosítsák az ügy mértéktartó kezelését a hazai sajtóban. Az igazságügyi miniszter a Központi Bizottság ülését követően tegyen jelentést a Minisztertanácsnak. A kormány döntéséről jelenjen meg hír. Tekintettel a nemzetközi sajtó és a közvélemény várható érdeklődésére, indokolt a nagykövetségek számára

megfelelő információt biztosítani. A Központi Bizottság ülését követően célszerű a szocialista országok pártvezetését a nagykövetek útján azonnal tájékoztatni. A tájékoztatások hangsúlyozzák, hogy a kegyeleti intézkedések célja a társadalmi megbékélés elősegítése, az emberiességi szempontok megfelelő érvényre juttatása, nincs szó sem politikai, sem jogi rehabilitációról. A belföldi tájékoztatás térjen ki arra is, hogy a kivégzések időpontjában érvényes jogi rendelkezések szerint az érintetteket jeltelen sírokba temették el, ezért a hozzátartozók kérésének teljesítése az esetek döntő többségében csak jelképesen lehetséges.” Ez volt november, aztán felpörögtek az események.

Utána azt a feladatot kaptam, hogy tárjam föl, milyen jogi szabályok vonatkoztak az eltemetésre. Igazolni kellett a nyilvánosság felé, hogy olyan jogi szabályok voltak, amelyek szerint jeltelen sírokba kellett temetni. Kiderült, hogy csak belső szabályok voltak, jogszabály, törvény, törvényerejű rendelet nem, még az 1896-os perrendtartás határozta meg, hogy kiadhatók és ki kell adni a hozzátartozóknak a kivégzetteket. Amikor megkaptam a feladatot, tisztában voltam vele, hogy oltári nehéz lesz. Borzasztóan izgatott, hogy képes vagyok-e, és meg tudom-e csinálni, mert tudtam, hogy a nagynevű elődömnök, Könczölnek beletörött a bicskája. Tehát volt bennem egy szakmai ambíció, hogy márpedig én meg fogom találni. Másrészt hihetetlenül izgatott. Annak ellenére, hogy ilyen helyen dolgoztam, igazából nem sokat tudtam 1956-ról. Elolvastam azokat a kiadványokat, amelyek abban az időben megjelentek. Amikor Finszter Géza barátom elkezdte kutatni a kandidátusi értekezését, mondta nekem: „Te, ez az ellenforradalom nem úgy néz ki, mint ahogy nekünk mondják. Itt nincs összeesküvés, nincs szervezettség.” 1985–86-tól kezdve szinte naponta mesélte nekem a konkrét ügyeket. Elmondta, hogy mi történt a Jutadombnál, hogy a Mecsériéket ártatlanul végezték ki. Ő szinte betege volt ennek, és engem

is beteggé tett. Nem viccelek. Összedőlt bennünk valami. Annyira izgatott engem, hogy hozzáférhetek esetleg még a Nagy Imre-ügy aktáihoz is, saját szememmel láthatom, hogy tényleg mi volt ott. Ha én elolvasok egy jegyzőkönyvet, abból az én szakmai tapasztalatom alapján egyrészt jogilag meg tudom ítélni, másrészt pedig nyomon tudom követni, hogy milyen taktikát, milyen kihallgatási metódust vittek, hogy egyáltalán volt-e ebben koncepció, a szájukba akartak-e adni valamit ezeknek az embereknek. Égetett a vágy, hogy a közelébe kerüljek ennek a dolognak. Ahogy aztán kezdtem belemerülni, és kiderült, hogy milyen körülmények között vannak ott eltemetve, elképzelttem, mi lett volna, ha én kerültem volna ilyen helyzetbe, az én szüleim vagy az én testvéreim. Végül már érzelmileg is olyan álláspont alakult ki bennem, hogy kutya kötelességem megtalálni ezeket az embereket, és ha lehet, még azt is segíteni, hogy másokat is megtaláljanak.⁴⁰

GYENES JUDITH (1998): A TIB első nyilatkozatában le volt fektetve, hogy el kell érni a hatalomnál az ötvenhatos mártírok eltemetését, és hogy vizsgálják felül az összes igazságtalan, koncepciók pert 1945-től kezdve. Szóval minden törvénytelenséget. A pereket, a kitelepítéseket, a munkatáborokat, az internálásokat satöbbi. Ezek felülvizsgálata és erkölcsi jóvátétele. Ezért özönlöttek annyian, akiket valaha valamilyen törvénytelenység ért. Az ötvenhatosoké volt a legnagyobb tábor.

A TIB égisze alatt a négy özvegy – Losonczy Géza özvegye, Haraszi Marika; Szilágyi Ella, aki akkor már elég gyenge volt, helyette inkább Juli, a lánya; Halda Alíz és én –, akik a TIB alapítói között szerepeltünk, és Nagy Erzsébet, tehát öten kaptunk értesítést, hogy menjünk be Borics Gyula igazságügyi államtitkárhoz. Ez 1988 decemberében lehetett.

⁴⁰ Lásd még Pajcsics (1993); Kurcz (2009).

Nem tudom, hogy a háttérben mi zajlott pontosan, de azt tudom, hogy Vásárhelyi, Göncz, Hegedűs B. András munkájának volt a következménye, hogy tárgyalni kezdtek velünk. Többször voltunk Dornbach Alajosnál, aki a TIB jogásza volt. Ő vette fel a kapcsolatot az Igazságügy-minisztériummal. Ekkor kaptunk választ a leveleinkre, hogy ekkor meg ekkor jelenjünk meg a minisztériumban. Az első megbeszélésre külön-külön mentünk. Elmondtam, hogy hányszor próbáltam, és mennyi visszautasító választ kaptam. Leginkább a nagyon udvarias hang képesített el, Borics rettentő készséges volt. Bármit mondtam, arra csak igenlő választ kaptam. Korábban a TIB-en belül beszéltünk arról, hogy föltárásra van szükség, hogy egyáltalán tudjuk meg, hol vannak, hiszen még 1988 végén is homály volt ebben a dologban. Akkor jött a visszajelzés, hogy belemennek az exhumálásba, megkeresik őket, de ez óriási munka, meg hogy ők se tudják. Szóval nagy ködösítés volt körülötte. Aztán, hogy mindenki eltemetheti a hozzátartozóját egyénileg.

TIHANYI LÁSZLÓ (1992): 1988. október 6-án a *Magyar Közlöny* 46. számában megjelent a 88. évi 20. törvényerejű rendelet a közkegyelemről, de ebbe nem értették bele a hazaárulással, kémkedéssel és emberöléssel vádoltakat. Nekik, illetve hozzátartozóiknak november 30-áig egyéni beadványt kellett szerkeszteni, hogy kéri az ügyük kivizsgálását. Mi november 23-án írtuk az első levelet az Igazságügy-minisztériumnak, amelyben kértük, hogy édesapám ne essen a köztörvényes kategóriába. Ugyanakkor írtunk a BM-be is, ahol már Berecz János azon kijelentésére hivatkoztunk, hogy aki itt született, azt megilleti egy koporsónyi földterület. Kértük, hogy az exhumálással és az újratemetéssel kapcsolatban foglaljanak állást, engedélyezzék. Erre jött 88. december 9-én a BM-től a válasz, hogy az ügyet áttették az igazságügyhöz. Aztán 89 márciusában az igazságügytől, hogy az exhumálásnak nincs jogi akadálya.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): December 27-én volt egy TIB-ülés. Ezen mind a négy özvegy, mind a négy családtag részt vett, Gyenes Judith, Haraszti Marika és a lánya, Losonczy Anna, Szilágyi Juli és Halda Alíz. Akkor már csak a temetéssel foglalkoztunk. Vásárhelyi, Göncz, Mécs Imre, Erdélyi Tibor, Ungváry Rudi és Litván voltak még jelen. Nagy Erzsébet egyértelműen nem jelent meg semmin. Lehet, hogy már nem is hívtuk, hiszen kilépett a TIB-ből.

Nem hittünk abban, hogy ez a politikai akció, a temetés, hónapok alatt eszkalálódhat, és így a rendszerváltás központi megnyilvánulása lesz. Azt tudtuk, hogy az a tény, hogy az Igazságügy-minisztériumban egy ezredes és egy magas rangú tisztviselő fogadja az özvegyeket, és tárgyalásokba kezdenek, önmagában egy nagyszabású valami kezdete lehet, de az eseményeknek ilyen hihetetlenül gyors előremenetét nem mértük föl helyesen, de mások sem.

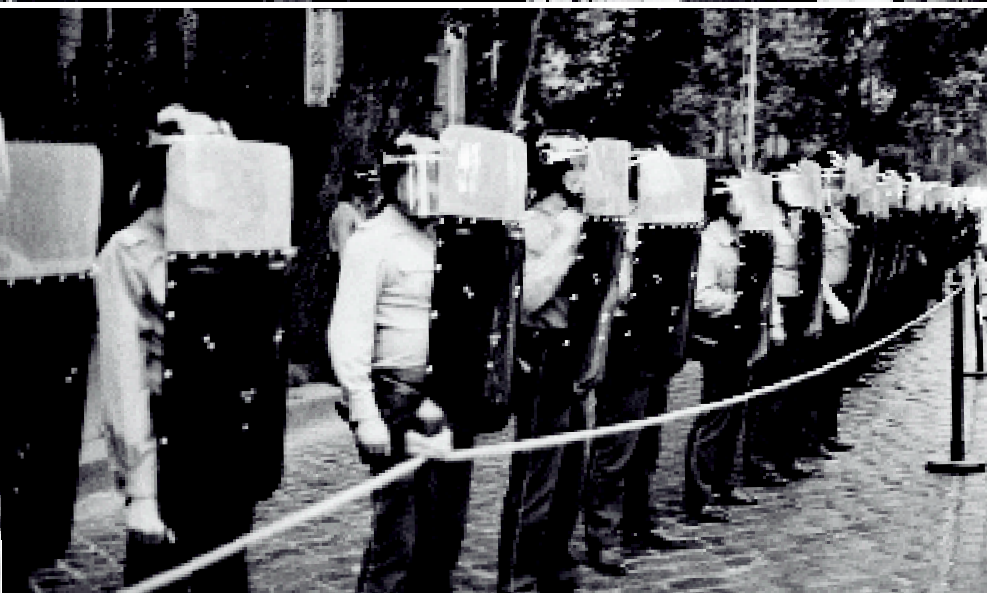

19 21

20 22

32 34

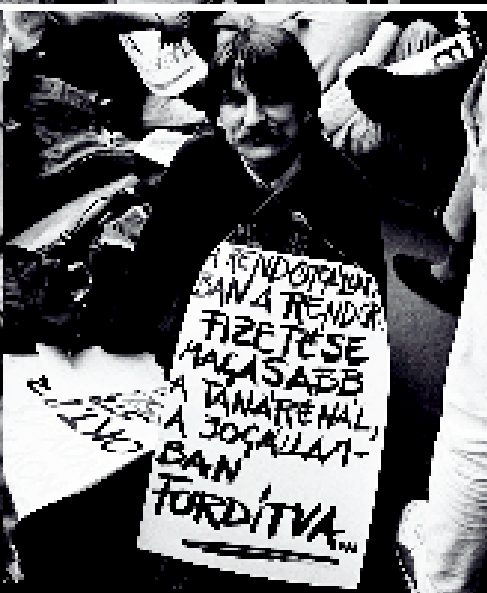
33 35

36 38

37 39 40

41

42 43

II. fejezet

„MINDENKINEK VÉGTISZTESSÉGET AKARUNK!”

Az 1988-ban elindult folyamat 1989-ben feltartóztathatatlanná vált, az MSZMP vezetői nem tudták visszaverni a többfrontos támadást. Engedtek a temetetlen holtak, a forradalom értékelése, a nyilvánosság, a gyülekezési és egyesülési jog, a többpártrendszer, a sztrájkjog, a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok, a nyugati határzár, a határon túl élő magyarok és a Kádár-rendszer sok más tabujának kérdésében.

1989. január 26-án a kormány jóváhagyta Nagy Imrécék eltemetésének tervét, január 28-án Pozsgay Imre rádiónyilatkozatban jelentette be, hogy az általa vezetett munkabizottság történelmi albizottsága úgy értékelte, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népfelkelés zajlott le. Március 29-én a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában a nyilvánosság kizárásával megkezdődött Nagy Imre és mártírtársai kihantolása, de az eseményről a sajtó folyamatosan tudósított. Február elején bemutatták Ember Judit *Menedékjog* című dokumentumfilmjét, tavasszal a *Magyar Nemzet* 301-es parcella címmel elindította Kurcz Béla cikkorozatát a forradalomról és a megtorlásról. Február 22-én törölték az állami ünnepek sorából november 7-ét, és elrendelték a koncepciók perek felülvizsgálatát, májusban az Igazságügy-minisztérium közzétette az 1956. december 20-a és 1961. december 13-a között a bíróságok által halálra ítélt és kivégzett személyek – a büntetés-végrehajtás adatai és a bírósági iratok alapján összeállított – névsorát. A Miniszterta-

nács június 14-ei nyilatkozatában kegyelettel emlékezik Nagy Imrére és sorstársaira, az „1956-os népfelkelés és nemzeti tragédia valamennyi áldozatára”, osztozik a hozzátartozók gyászában.

Míg a TIB vezetőinek többsége és a mártírok hozzátartozói eleinte a temetés kegyeleti jellegét hangsúlyozták, az ellenzéki szervezetek és pártok történelmi, politikai funkcióját erősítették. A TIB-nek az MSZMP vezetésével és a kormányfővel folytatott tárgyalássorozata eredményeként született meg az a döntés, hogy Nagy Imrét és kivégzett pertársait a budapesti Hősök terén ravatalozzák fel, és egy szimbolikus korporsóban, a hatodikban valamennyi ötvenhatos mártírtól is végső búcsút vesznek, a temetőben pedig szűkebb körben, a hozzátartozók és a sorstársak jelenlétében helyezik őket örök nyugalomba. Arról is döntés született, hogy az állampárt nem képviselteti magát a búcsúztatón, a kormány és az Országgyűlés viszont igen, a rádió és a televízió pedig egyenes adásban közvetíti az eseményt.

1989. június 16-án a Hősök terén több százezer résztvevővel rendszertemető politikai demonstráció zajlott. Az egész nemzet fejet hajtott 56 mártírjai előtt. A tiszteletadásban részt vettek a diplomáciai testületek, a magyarországi egyházak képviselői és számos ország vezető politikusai. Kegyelet- és méltóságteljes napja volt ez a magyar történelemnek.

Június 16-a után az Igazságügy-minisztérium és a temetkezési vállalat közreműködésével lehetővé vált a többi kivégzett sírhelyének felkutatása, és eltemetésük a hozzátartozók kívánsága szerint.

Áprilisban a TIB 56-os emlékműpályázatot írt ki, októberben hirdettek eredményt, és a Budapest Galériában bemutatták a közel száz pályaművet. A nyertes művet, Jovánovics György alkotását 1992-ben avatták fel a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájánál.

Megindultak a kutatások, és az elhallgatott közelmúlt történetének egyre több részlete került nyilvánosságra. A TIB alapító nyilatkozatában megfogalmazott követelések majd mindegyike teljesült.

NAGY IMRE ÉS MÁRTÍRTÁRSAI EXHUMÁLÁSA

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A temetés szorgalmazása politikai elhatározás volt, kétségtelen, és nagy lökést adott az eseményeknek. Tulajdonképpen ez a látványos rehabilitáció volt az, amivel megelőztünk minden más országot. A temetés a múlt rendszer önmegszégyenítése, önlejárata volt, minden erkölcsi és politikai alap kicsúszott a rendszer alól. Meg is értem, hogy a funkcionáriusok és a pártvezetés egy része annyira idegenkedett, kifejezetten ellene volt az egésznek, és annál jelentősebb az érdeme azoknak, akik ebben támogattak bennünket. Pozsgay azzal a bejelentésével, hogy 56 népfelkelés volt, más légkört teremtett, tehát megszületett, amire mindig vártam, és amire a politikai számításaimat alapoztam – amit 56-ban nem tudtunk elérni –, hogy a pártvezetésen belül volt egy komoly és tekintélyes csoport, amelyikkel párbeszédünk volt, akikkel érintkezni tudtunk. (Ellentétben 56-tal, amikor ez csak 23-án éjszaka történt meg, eléggé tragikus körülmények között, és drámai következményekkel.)

Engem ezért elég sok bírálat ért, és kézenfekvő volt a vád, hogy nekem – mint régi komcsinak – visszafelé húz a szívem. Nem volt ilyen érzelmi szempont, én politikailag meg voltam győződve arról, ha eredményt akarunk elérni – figyelembe véve persze a nemzetközi helyzetet, ami a mi javunkra alakult –, akkor létfontosságú, hogy a legfelső vezetésben partnerekre találjunk ebben az ügyben. A gyakorlat be is bizonyította, hogy a politikai koncepcióm helyes volt, mert miután már megvolt a határozat az exhumulásra, elvben arra is megvolt, hogy tisztességes módon el kell temetni őket. A közép-

hatóságok részéről állandóan ellenállásba ütköztünk, ami soha nem öltött nyílt jelleget, de ahol lehetett, betartottak. Kezdetben nem volt névsor sem. Azt mondták, hogy fogalmuk sincs róla, ki hol van eltemetve, ők maguk is teljesen tájékozatlanok, és boldogan segítenének, de... Az volt a mese, hogy télen minden be van fagyva, de tavasz lett, már fölengedett a föld, nem lett volna fizikai akadály, hogy megkezdjék a munkát, de húzták-halasztották. Aztán nagy vita volt a szakemberek körül is, hogy ki az az antropológus, aki-ben bízni lehet. Apróbb betartások voltak, ami elválaszthatatlanul összefüggött a nemzetközi helyzettel is. Kezdetben Kádár, aztán amikor lerobbant, akkor az utódai – elsősorban Grósz – arra számítottak, hogy Gorbacsov meg fog bukni, és a Szovjetunióban felülkerekednek azok az elvtársak, akik nem akarják ezt az egész folyamatot. Ezért gondolták, hogy nem kell elsietni.

Mi úgy számítottunk, hogy a folyamat feltartóztathatatlan, Gorbacsovval vagy tőle függetlenül, együttműködéssel vagy együttműködés nélkül tovább fog menni.

Mindenről pontosan értesültem, mindent előre megbeszél-tünk, de én nem mentem ki rendszeresen a parcellához. Egyetlen dolog volt, amiben én nagyon határozottan léptem fel, és azt mondtam, hogy abból nem lehet engedni, az Ember Jutkának a jelenléte. Hogy ott legyen és dolgozzon, for-gasson, hogy maradjon nyoma.¹ Kezdetben az igazságügyiek nagyon tiltakoztak ellene, hiszen az volt a megbeszélés kö-zöttünk, hogy az egészből nem csinálunk nagy ügyet. Azt hi-szem, az igazságügyi államtitkárral beszéltem telefonon, és megnyugtattam: nem holnap akarjuk bemutatni a filmet. Va-lami olyasmit mondott, hogy ugye megállapodtunk sok min-denben, és a megállapodásunkkal ellentétes, hogy ott filme-zés legyen, és hogy ők ehhez nem akarnak hozzájárulni. Erre

¹ Ember Judit a TIB felkérésére készítette *Újmagyar siralom* című filmjét.

én nagyon határozottan mondtam, hogy nem ellentétes a megállapodással, mi ragaszkodunk hozzá, és akkor lesz belőle balhé, ha megakadályozzák. Akkor Borics letette a kagylót, nem mondott se igent, se nemet, végül is beletörődött.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Az exhumálás úgy zajlott, hogy volt egy igazságügyi orvos szakértői bizottság Szabó Árpád vezetésével, aki a Gyorskocsi utcai orvos szakértői intézet vezetője, tagja volt Harsányi László pécsi professzor, Kralovánszky Alán régész a Nemzeti Múzeumból, és a negyedik volt Nemeskéri János antropológus. A TIB részéről dr. Csillag József fiatal orvos barátunkat kértük meg, hogy ellenőrizze az eseményeket. Meg kell mondani, hogy nem volt szükség a beavatkozására, a négytagú állami bizottság korrektül végezte a munkát. Sőt nagyon is korrektül, helyenként már színpadias, precízkedő korrektséggel, amikor már lehetett látni, hogy a film számára végzik a munkájukat. Mindig volt kinn valaki a TIB részéről. A filmből² látható, hogy ekkor még a TIB a maga sokrétűségében szerepelt. Tehát nemcsak a hozzátartozók voltak ott, hanem Litván György, Dénes János, Földes Péter, Forintos György, Zimányi Tibor, Mécs Imre. Ők tűnnek fel a leggyakrabban a filmben.

A TIB-nek az volt a szerepe, hogy valamiféle politikai jelenléttel demonstrálja, hogy azért ez ellenőrzött akció. A sajtót közös megegyezéssel zártuk ki, ami nagy fölháborodást keltett. A sajtó kizárásának két oka volt. Egyrészt nem akartuk a hozzátartozókat kitenni annak, hogy amint egyenként vesz ki a gödörből apjuk, férjük csontjait – ami nagyon megrázó, de meglepő módon megszokható –, akkor fényképezik őket, és a fotók másnap megjelennek az újságokban. Az akkor már születő bulvársajtó ellepte a 301-es parcella betonkerítését, és a lyukakon át fényképeztek. Mindennap adtunk

2 Lásd még a büntetés-végrehajtás filmjét az 1956-os Intézet honlapján. Rainer–Topits (2009).

ki nyilatkozatot. Én az első nap nyilatkoztam Márványi Péternek a rádióban arról, hogy megkezdődött a feltárás. Tehát nem úgy zártuk ki a sajtót, hogy nem adtunk nyilvánosságot, csak nem akartuk, hogy a helyszínen hemzsegiessen. Különösen a fotósoktól féltünk. Azt hiszem, ez nem volt helytelen. De azért volt ennek politikai oka is. Ez a hatalommal való macska-egér játék – ahol azért akkor még mi voltunk az egér – nem volt kiszámítható, és az akciónak sem a humánus, sem a politikai sikerét nem akartuk veszélyeztetni azzal, hogy ha itt világszenzáció támad, a Grósz-kormány vagy az akkor már Grósz-féle pártvezetés azt mondja, hogy ne tovább.

A Belügyminisztériumot ketten képviselték: Pajcsics József alezredes és egy kollégája, más a belügyből nem nagyon volt ott. Egy kulcsfigura volt még, az Imre bácsi, aki mint fősírázó megtalálta a sírhelyeket, pontosabban a sírok helyét, emlékezetből. Nem volt hajlandó megmondani, hogy hívják. Szegény öregember mindenkitől félt. Az is lehet, hogy nem sírázó volt, hanem ő volt a börtön és a temető összekötője. Mindenesetre mindenre emlékezett. Értelmes, jó arcú ember volt. Akkor úgy fogalmaztam: ennek a történetnek az a vége, hogy Imre bácsi megtalálja Imre bácsit.

Groteszk szerepe volt a dologban a büntetés-végrehajtásnak. A Gyűjtőben voltak a kivégzési adatok, annak idején ők temettek, és mivel ott voltak a szomszédban, az exhumálás infrastruktúráját is a Gyűjtő biztosította sátrakkal, ennivalóval – amiből nekünk nem adtak, de néha innivalóval megkínáltak –, tábori székekkel, egyebekkel. És Beck alezredes, a Gyűjtő parancsnoka végigülte az egészet. Egy osztrák folyóiratban ezt meg is írtam, azt a címet adtam a cikknek vagy inkább esszének, hogy Piknik a 301-es parcellában.³ Azt pró-

3 András B. Hegedűs: Frühlingmorgen auf Parcellen 301. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. 1990/1. Magyarul: Tavaszi reggelek a 301-es parcellában. In Hegedűs (2000) 193–200.

báltam leírni, nem tudom, mennyire sikeresen, hogy a kezdeti feszültség után hogyan alakultunk át együttműködő társasággá, amely végül már kölcsönösen arra vágyott, hogy megoldja a feladatát. Amit persze elősegített, hogy Tari ezredes, aki ma a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka tábornoki rangban, megjelent az akkor már kapható 56-os művekkel, és a sírok szélén dedikáltatta őket a szerzőkkel.

Elsőnek, mint tudjuk, Nagy Imrét találták meg. Őt is keresték elsőnek. Természetesen az orvos szakértői csoport nem vállalkozott arra, hogy azt mondja, ez ő, hanem a 301/1. csontvázat emelték ki. Ekkor derült ki számunkra az is, hogy a június 16-án kivégzett három embert, Malétert, Gimest és persze Nagy Imrét a kivégzés után nem merték kivinni a temetőbe, hanem a kivégzés helyén, a Gyűjtőfogház kisközségének udvarán temették el, és – valami teljesen érthetetlen, máig sem tisztázott és valószínűleg örökre tisztázhatatlan okok következtében – 61-ben álnéven temették ki őket arra a helyre, ahol az exhumálás történt. Azt még csak-csak meg lehet magyarázni, hogy nem temették el őket a temetőben, mert attól féltek, hogy észreveszik, hogy zarándokhely lesz, de hogy 61-ben kinek jutott eszébe itt rendet teremteni, az érthetetlen.

Másodjára Gimes Miklós holttestét emelték ki a közös sírból, majd Maléter Pálét, aki úgy volt begyömöszölve a koporsóba. Szilágyi József exhumálása ugyanúgy zajlott, mint a többi, azzal a különbséggel, hogy nála megtalálták azt a bizonyos legendás fémlapocskát a csontváz lábánál, amelyről korábban annyi szó esett.⁴ Ez a fémlapocskó nem rézből volt, mint a legenda szerint, hanem alumíniumból, és így a rajta lévő jelzés lekopott.

4 A Gyűjtőfogházban a rabok úgy tudták, hogy a kivégzés után egy sorzámmal ellátott, nem rozsdásodó fémlapocskó erősítenek a holttest lábára, amellyel azonosítható.

Az utolsó exhumálás Losonczy Gézáé volt. Ez annyiban volt drámaibb a többinél, hogy még kevésbé volt dokumentálva. Losonczy sírját nehezen találták meg. Nem tudom pontosan, a harmadik vagy a negyedik sír kiásása után. Haraszti Máriának, Losonczy Géza özvegyének ekkor mutatták meg először azt a boncolási jegyzőkönyvet, amelyet Géza halála után írtak. Megmutatták, de nem adták át neki az iratot. Ez azért figyelemre méltó jelzés, hogy 89. március végén, április elején még nem adták át. Én azért hangsúlyozom ezt mindig, mert ezek nagyon fontos politikai jelzések. 1989 legelején, amikor köröttünk minden szocialista országban még szilárd volt a rendőri hatalom, és a szovjet hadsereg itt állomásozott, a Szabolcs utcai kórházzal szemben, még természetes volt, hogy a belügyi tisztek, az állambiztonsági tisztek még nem adták ki ezt a boncolási jegyzőkönyvet. És ez az eset pedig nagyon jellemző és releváns volt. Nem lehetett még föllépni ez ellen keményen, és azok, akik ma a legjobban kiabálnak, sehol sem voltak. Tehát a mi lépésről lépésre haladó taktikánk vagy stratégiánk nagyon is indokolt volt. Lényeg az, hogy nem adták át a jegyzőkönyvet, el lehetett olvasni, és azt sem akadályozták meg, hogy felszólításomra Losonczy özvegye beolvassa Ember Judit kamerájába. Akkor úgy gondoltam, így lehet megőrizni a dokumentumot. Azóta már megvan. Bizonyosságot nyert, hogy Losonczy valóban sok héten keresztül éhségstrájkolt, és mesterségesen táplálták. Ebből az okiratból az derült ki, hogy a Gyorskocsi utcából átszállították a börtönkórházba, és ott halt meg. Ennek a jó néhány napnak a sok drámai pillanata közül ez egy volt, amikor több mint harminc év után az özvegy megnézhetette a halálra vonatkozó egyetlen dokumentumot.

Végül is megvolt a feltárás, négy sírból került elő az öt keregett csontváz. Ekkor, április 6-án a TIB tartott egy nemzetközi sajtótájékoztatót. Ez fontos esemény és konfliktus is volt egyben. Az volt az előzménye, hogy Mécs Imre és még egy-

két barátja igen keményen föllépett annak érdekében, hogy ne csak ezt az öt halottat temessék el a maguk fizikai valóságában is, hanem még másik ötöt. Mécs Imre a rá jellemző impulzivitással lerohanta Borics államtitkárt valamelyik szalodában egy fogadáson, majd a TIB-bel való megbeszélés nélkül, de a TIB nevében küldött egy erélyes táviratot Németh Miklós miniszterelnöknek, amelyben név szerint követelt még öt exhumálást, hogy ne csak a Nagy Imre-peresek legyenek. Az öt név: Nagy József, Bárány János, Szabó Lajos, Békési Béla és Péch Géza. Ezzel mi politikailag és erkölcsileg természetesen teljesen egyetértettünk, már csak azért is, mert az a vád, hogy mi csak az öt elit-kommunista mártírt temettük el vagy akartuk eltemetni, tényleg nem igaz. A dolgoknak volt egy logikája, a lépésről lépésre haladás, az idő is sürgetett, és úgy gondoltuk, hogy először ezt az ötöt kell kiharcolni, aztán a többi jön magától. Azt is felmértük, hogy nem lehet egy temetőt teljesen feltárni, hihetetlen költségbe és munkába kerül. És volt egy olyan álláspontunk is, amely véleményem szerint a keresztényi kegyeletet sem sérti: ha a temetőt egységesen megáldják különböző szertartások szerint, megjelölik a sírokat, akkor attól fogva már nem kegyeletsértés, ha nem tudjuk pontosan, ki hol nyugszik, nem kell a csontokat bolygatni. Másoknak más volt az álláspontja. Tény, hogy ebben a kérdésben mindkét fél megmacsolta magát. Nem tudom, hogy az igazságügyi és állami apparátus ebből miért csinált presztízskérdést, tény, hogy akkor nem voltak hajlandók további sírokat feltárni. És – valószínűleg emiatt – az addig tulajdonképpen jó együttműködés az exhumálás végén, tehát a Losonczy exhumálása után megszakadt, illetve felfüggesztődött a temetés szervezése utáni időre.

Az utolsó napon, amikor ráadásul esett az eső, a büntetés-végrehajtás – nyilvánvaló felső parancsra – az egész infrastruktúrát, a rendőri biztosítástól a sátrakig, percek alatt föl-

számolta, és amikor kimentünk a sajtóértekezletre, ott már semmi sem volt. Elég abszurdum. Másrészt az orvos szakértőknek valószínűleg megtiltották, hogy részt vegyenek a sajtóértekezleten. Egyedül Nemeskéri János bácsi, az antropológus jött el. Ennek ellenére természetesen mi megtartottuk a sajtóértekezletet. Én itt azt mondtam el, hogy mi történt, és Rainer Jancsit mint Fényes Eleket⁵ mutattam be a történelem számára. Ezzel az exhumálás befejeződött.

A filmből kiderül, hogy a sajtó nagyon szépen megjelent. Gondolom, a Magyar Televízió nem, csak ilyen maszek televíziók, a büntetés-végrehajtási videós, és gondolom, a *Fekete Doboz* is. Kint volt Győrffy Miklós a rádiótól, Kurcz Béla a *Magyar Nemzettől*, és voltak külföldiek. Gadó képviselte a Szabad Európát.

PAJCSICS JÓZSEF (1991): Amikor 1989 márciusában sor került a kihantolás elrendelésére, nagyjából biztos voltam a dolgomban. Majdnem száz százaléig biztos voltam Nagy Imre, Maléter, Gimes és Szilágyi sírhelyében. Úgy gondoltam, hogy a Losonczyével lehetnek gondok, de viszonylag hamar meg fogjuk találni azt is.

Amikor összeállt a szakértői csoport, Kralovánszky Alánnal és Szabó Árpáddal, az orvos szakértő intézet vezetőjével kimentünk a temetőbe, és a kocsiban elmondtam nekik mindent, amit megtudtam a sírokról. Azt is, hogy olyan sírokat keresünk, ahol másodlagos temetés van. Kralovánszky azt mondta, hogy ez nagyon fontos bizonyíték.

Azt szerettem volna, ha Maléter és Gimes sírjával kezdjük, mert ha azt megtaláljuk, akkor tudjuk, hogy attól jobbra kell lennie a Nagy Imréének. Ennek ellenére Kralovánszky elmentmondást nem tűrő szakmai szempontjai azok voltak,

5 Rainer M. János 1987-ben Fényes Elek álnéven tette közzé kivégzésekkel kapcsolatos tanulmányát és a kivégzettek névsorát. Rainer (1987).

hogy neki tudnia kell, mennyi idő alatt és hogyan tár föl egy sírt – az az etalon –, és ahhoz képest lehet majd meghatározni a további ütemezést. Ő döntött úgy, hogy Nagy Imrével fogja kezdeni.

Mindenki nagyon ideges volt. Én azért is, mert Harangozó megtiltotta, hogy megmondjam, eredetileg hol voltak eltemetve. A másodlagos temetést az bizonyította, hogy a koporsón olyan hajszálgyökerek és egyéb maradványok voltak, amelyek más földből származtak, és a nyolcvan–százhusz centiméterig lehatoló hajszálgyökér-maradványok azt mutatták, hogy nem voltak igazán mélyre temetve. Azokban a koporsókban, de másutt voltak eltemetve. Egyébként nagyon érdekes, hogy amikor elértek a koporsóig, Hangodi Imre bácsi annyit mondott: ez exhuma. Ő így nevezte a másodlagos temetést.

Ezek után megtaláltuk Nagy Imre sírját, és Nagy Erzsébetéken látszott, nem egészen fogadják el, hogy Nagy Imre földi maradványait találtuk meg. Meggyőzőbb lett volna, ha a kettős sírt tárjuk fel először, hiszen akkor jobban hitelt adtak volna a szavaimnak. Másnap került sor a kettős sír feltárára. Előbb találták meg Gimes földi maradványait, olyan mélyen, hogy a szakemberek sem feltételezték, találunk még valakit alatta. Ez láthatóan rendkívüli módon megingatta az egyébként is bizalmatlan Nagy Erzsébetet abban, hogy jó helyen járunk. Ezért óriási volt az izgalom, amikor Kralovánszky elkezdte keresni az alatta lévő sírhelyet. Borics nagyon feszült volt. A hozzátartozók elsősorban hozzá fordultak az aggályaikkal, tehát rajta csapódtak le a bizonytalanságok is, ezért mondta Kralovánszkynek – bár akkor már sötét volt –, hogy mindenképpen próbálja megállapítani még aznap. Végre fellélegezhettünk valamennyien, mert Kralovánszky eljutott egy sípcsonthoz.

Úgy éreztem, hogy énrám úgy fognak tekinteni, mint egy hősre. Ma is mondom, nagyon lehetséges, hogy más nem ta-

lálta volna meg a sírokat. Lehet, hogy nagyképűség ezt mondani, de arra gondoltam, úgy fognak rám nézni, hogy ez az ember tényleg mindent megtett. Ugyanakkor rögtön szembetalálkoztam azzal az évtizedes bizalmatlansággal, hogy én vagyok a hatóság képviselője, és engem érint minden, amit a hatóságokra vetítenek ki. Talán könnyebb lett volna megélnem a feszültséget, ha nem tiltották volna meg, hogy megmondjam, hova temették őket eredetileg, mert akkor jobban érezhették volna, hogy teljesen nyitott szívvel állok a kérdéshez. Olyan érzésem volt, feltételezik rólunk, hogy megpróbáljuk látványosan félrevezetni a családtagokat. Ugyanakkor például a Maléter annyira egyértelmű volt, a lapockáján ott volt az a háborús csonthiány, meg egyebek. Igazából nem is tudtam megérteni, hogy miért bizalmatlanok.⁶

GYENES JUDITH (1998): 1989. március 29-én kezdtek az exhumálást. Rettenetes emlék. Kiderült, hogy Gimes Miklóst és Maléter Pált egy gödörbe dobták. Ha megnézem az exhumálásról készült filmet, akkor megint jön egy érthetetlen dolog. Az elején beszélgetnek a tudósok, az antropológusok és igazságügyi orvos szakértők, akiknek már elmondták, hogy Maléter Pál és Gimes Miklós egy gödörben van a papírforma szerint. Nekem ezt nem mondták meg. Az első nap föltárták Nagy Imrét, de a Nagy család a maradványok alapján nem fogadta el, hogy az Nagy Imre. Akkor a másik oldalon is kiástak egy sírt, ott egy nagyon fiatal ember csontvázát találták. Ezután került sor a Gimes–Maléter-sír feltáráására. Két napig tartott. Ástak, ástak, egyszer csak jött a hír, hogy ott két maradvány van, és nem lehetett tudni, hogy ki az első, és ki a második. Amikor a fent lévő holttestet feltárták, én azt úgy éltem végig, hogy nem tudtam, Pali-e, vagy nem. A végén a hozzátartozók egyöntetűen azt mondták, hogy valószínűleg Gimes Miklós. Ezután kezdtek hozzá

⁶ Lásd még Pajcsics (1993); Kurecz (2009).

az alul lévőhöz, és ekkor nekem nem volt már kétségem afelől, hogy ő Maléter Pál. Részben a magassága, ugye 197 centi magas volt, ez látszódott a csontozatban. Azonkívül a háborús sebesülése, a nyaki ütőér mellett ment be egy golyó, és a lapockacsontban akadt meg. Az orosz fogságban vették ki belőle a golyót. Azonkívül fogászatilag is volt olyan tény, amit elmondtam, és egyértelmű volt. Ezt rettenetes volt végigélni. Engem az segített át az exhumáláson, hogy úgy zajlott, ahogy zajlott, mint egy régészeti feltárás. Ahogy ott dolgoztak a tudósok fehér köpenyben, egy kicsit tompította az egésznek a szörnyű voltát. Ez segített át engem azon a két napon. Az ember azt képzei, ha kinyílik a koporsó teteje, ott talán van valami ruha vagy foszlány, de nem volt, minden elenyészett. Volt elég borzalom, a kátránypapír-maradványok, a drótok. A keze összedrótózva, a lába keresztbe téve, mert nyilván nem fért bele a ládába, a feje félrebillentve, és a lábán a cipő. Ezek a drótok és az a két cipő szörnyű volt.

A józan ész azt mondta, hogy most vége annak, hogy nem tudom, hol van, hogy nem úgy fogom leélni az életemet, hogy soha nem tudom meg, hol van, most valami ki fog derülni. De a lelkem mélyén volt egy olyan érzés, hogy rettenetes lesz megtudni, mert ez az utolsó hajszál, ha itt nem találják meg, akkor valahol lennie kell, akkor talán... És akkor ott volt a bizonyosság. Nincs tovább.

EMBER JUDIT (2006): Az *Újmagyar siralom* az exhumálás története. Két és fél hétig dolgoztunk rajta. Én tudtam, ha megtaláljuk Nagy Imrét, vége a Kádár-rendszernek! Arra nem gondoltam, hogy arcrá borulva fekszenek. Ez valami egészen felháborítónak tűnt. Négy tudós volt ott, és nem értették, hogy miért vannak arcrá borulva. Aztán később azt hitték, hogy ez valami büntetésféle, aki a szocializmus ellen vagy a nagy birodalom ellen tett, büntetésképpen arcrá fektetik. És kiderült, hogy egy frászt. Ennek nincsen semmiféle szakrális vagy elvtársi oka. Megkérdeztem a sírá-

sókat, hogyan vitték ki a koporsókat. Azt mondták, hogy szamaras vagy másfajta kordéval, aztán: „Nézze, Juditka, odavisszük a koporsót a sír szájához, és befördítjük.” Tehát meg van ásva a sír, és nincs négy ember, nincs kötél, nincs palló, a koporsót nem gyászzene kíséretében engedik le, hanem hajnalban odaviszik, odateszik a sír szájához, és befördítják. Nem gonosan, nem rosszindulatúan, hanem ahogy a szükség parancsolja. Így: befördítják. Nincs semmiféle szakrális ok vagy büntetésjelleg. A szegénység meg a nemtörődömség van, és hogy meg ne találják.

Rajta volt a cipő. Hát az örök életű, és ami abszolút örök életű: a nejlonzokni. A nejlonzokniba bement a föld, tehát ott valami duzzadt, és olyan volt a cipő, mintha abban élő láb lenne. És olyan volt, mint egy modern szobor, a modern szobornak az a fajtája, amikor össze nem tartozó dolgokból lesz valami egység. Tehát az élettől duzzadó cipő és – mintha sámfa lenne – a két lábszárcsont.

CALÁDI GYÁSZ VAGY POLITIKAI HARC?

ERDÉLYI TIBOR (1994): 89. február 14-én az akkori igazságügyi államtitkár, Borics Gyula irodájában találkoztunk. A TIB részéről Hegedűs B. András, Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád és jómagam, a másik oldalról Borics és egy hölgy. A beszélgetés atmoszféráját az adta meg, hogy előző nap ő már beszélt Nagy Erzsébettel, két nappal korábban pedig két vagy három özvegyvel. Mi úgy mentünk a tárgyalásra, hogy tudtuk, a kormány hajlandó valamiféle alkura, de nem tudtuk, hogy mennyire lehet őket komolyan venni, mit ígérnek, és mi meddig mehetünk el a követeléseinkkel. Borics azt mondta, arra van puvoárja – ezt a kifejezést használta –, hogy a legnevezetesebb négy vagy öt kivégzettet eltemesse. Mi pedig azt mondtuk, hogy mindenkinek végtisztességet akarunk. Elég békés beszélgetés volt, amelyet gyorsan két másik követett. A másodikon és a harmadikon már

Tari Ferenc ezredes, a büntetés-végrehajtás országos parancsnokhelyettese is részt vett. Ha jól szűrtem le, ő volt a kormány technikai megbízottja, az elvi kérdéseké pedig Borics. Később ebből konzultációs gyakorlat lett. Zömmel Tari irodáiban folytattuk a konzultációkat, később már konkrét kérdéseket is megbeszélve.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Sikerült megtalálnunk a legjobb időpontot, ami, azt hiszem, nem annyira bölcsességünket, mint történelmi érzékünket dicséri. Itt a többes szám nagyon fontos. Ezt a temetést csak 1989. június 16-án lehetett megrendezni, semmikor máskor. A korrektség miatt fontos elmondani, hogy az első menetben a TIB egy része nem június 16-án akart temetni, hanem áprilisban. Ennek politikai és szubjektív oka is volt. Úgy gondoltuk, legyen áprilisban a temetés, a 301-es parcellában, néhány száz vagy néhány ezer ember jelenlétében. Eleinte én is azon az állásponton voltam, hogy most jók a politikai széljárások, nem biztos, hogy június 16-án is olyan jó lesz, és ha addig elhúzzuk, hihetetlen konfliktusok lehetnek. Ha nem sikerül, politikai kudarc, ha letiltják, hihetetlen politikai konfliktus, mert akkor vállalni kell a harcot. Nem kaptunk garancialevelet senkitől, hogy nem lesznek konfliktusok. A retrográd fordulat teljesen benne volt a levegőben. Ma könnyű mondani, hogy megbukott a rendszer.

A szubjektív ok az volt, hogy Losonczy Anna másállapotban volt, és az ő családja nagyon szerette volna, ha még a szülés előtt lezajlik az apja temetése. Ezt kevesen tolerálták, de azért mindvégig kettősség volt a tekintetben, hogy mi is van az előtérben: a történelem, a politikai harc vagy a családi gyász. A tárgyilagosság kedvéért meg kell mondani, hogy ebben a kérdésben Vészi János volt a legkonzekvensebb, aki Nagy Erzsébettel együtt ragaszkodott a június 16-ai dátumhoz, és ebben kétségtelenül nekik volt igazuk, mert június 16-a így szimbólummá lett, azóta is szimbólum, és erre a

szimbólumra 56-nak szüksége volt, szüksége van és szüksége lesz. Hiba lett volna a temetést áprilisban elkapkodni.

GYENES JUDITH (1998): Mi négyen – azért mondom önkéntelenül, hogy négyen, mert Nagy Zsóka nem jelent meg ezeken a megbeszéléseken – többször beszéltünk a temetésről. Én is végiggondoltam, hogy a kassai temetőben a gyönyörű, nagy, kápolnaszerű Maléter-kriptában fekszik Palinak az édesapja, akit imádozt, tehát az lenne a természetes, hogy oda temessük, de akkor külföldre vinném. Átfutott az agyamon, hogy Pécssett van a másik Maléter-kripta, ahol a nagymamám is fekszik, és Pali nagypapája, tehát ott is van lehetőség. Aztán a harmadik lehetőség volt a Farkasréti temető, ahol az unokatestvére, az édesapám fekszik. Megkérdeztem a testvéreimtől, hogy van-e kifogásuk ellene, ha esetleg a papám-mamám sírjába tesszük Palit. Természetesen nem volt ellenvetés. Mindenki végiggondolta, és a sok beszélgetés végén eljutottunk odáig, hogy nem szabad elhozni őket onnan, a 301-esből, a sorstársak, a bajtársak mellett kell maradniuk. Óriási dolog volt ezt elhatározni. Nekem ezért is fájtt olyan nagyon, amikor elhangzott a vád, hogy a négy kommunistát díszsírhelyre temették.

Annak is megvan az oka, hogy ők négyen ott vannak külön, a 300-as parcellában. A hatóság azt se tudta, hogy mit tegyen nagy igyekezetében. Az exhumálás után elplanírozták a 300-as parcellát, kialakítottak öt sírhelyet, és középen egy díszplatót. Sem a Gimes család, sem én nem akartam, hogy újra egy gödörbe, egy sírba kerüljenek, és azt sem, hogy a mellőlük kiásott többszörös kéjgyilkos helyére. A 300-as parcellában azért alakították ki az öt sírhelyet, hogy ők öten, Nagy Imre, Gimes Miklós, Maléter Pál, Losonczy Géza és Szilágyi József egymás mellett legyenek. Vészi Jánossal volt egy nagy vitám, mert ő azt mondta, hogy Nagy Imre ott marad a 301-esben. Megkérdeztem, hogyan képzeled el, hiszen ott nem férnek el egymás mellett. S akkor azt mondta Vészi, hogy

egy kő alatt, egy sírban is lehetnek mind az öten. Én pedig nem akartam, hogy újra tömegsírban legyenek. Ezután a temetőigazgatóval, Szilágyi Julival, Haraszi Marikával és Alízzal kimentünk a temetőbe, a megoldáson töprengtünk. Nagy Imre sírja mellett körben sírhelyek voltak, oda nem lehetett. Én fölvettem, ha huszonöt méterrel odébb kerülnek, akkor is ott maradnak. Erre a többiek rábólintottak. Nem hittem volna, hogy Nagycék ennyire ragaszkodnak ahhoz, hogy Nagy Imre a 301-esben maradjon. Olyan szépnek tűnt, hogy együtt lehetnek. Amikor kiderült, hogy Nagy Imre ott marad a 301-esben, és a 300-asban öt hely van kialakítva, javasoltam, hogy egy szimbolikus, üres koporsót temessenek az ötödik sírba. Aztán a temetés előtt nem sokkal hallottam a Pofosznak a nyilatkozatát, hogy: „Erőszakkal is elvisszük az üres koporsót Nagy Imre mellé!” Akkor fölrémlétt előttem a Khomeini temetése, ahogy rángatták a koporsót, és kiborult.⁷ Mondtam: „Úristen, végre elérünk ide, és egy ilyen jelenet! Nem, Isten őrizze!” És akkor jött a másik ötlet, hogy abba az ötödik sírhelybe tegyék bele azokat a fáklyákat, amelyeket minden egyes kivégzettért gyűjtanak, amikor elhangozik a neve.

Ahányszor kimegyek a temetőbe, azért megyek el leginkább Nagy Imre sírjához, mert ott van mellette az üres koporsó, és az a hely, ahol Palinak a porai vannak. A 300-asban a csontjai vannak, de szegény Gimes Miklós és Pali teste abban a sírgödörben, a 301-esben porladt el. Oda nemesak az összes kivégzett emlékére, hanem emiatt is viszek mindig virágot. Ez olyan furcsa, soha életemben nem találkoztam Gimes Miklóssal, 1958-ig nem is hallottam róla, de olyan szívszorító, hogy az egyetlen ember, aki engem megkeresett,

7 Irán vallási és legfőbb politikai vezetője 1989. június 3-án halt meg. Temetésén a fanatikus gyászolók feltartóztatták a menetet, letépték a halotti leplet, és a holttestet kiborították a koporsóból.

az Gimes Miklós hozzátartozója volt, és a végén kiderül, hogy együtt fekszenek.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Az volt az elképzelésünk, hogy a kivégzettek sírjai egymás mellé kerüljenek. Nagy Erzsébet nem akarta, hogy együtt legyenek a mártírok, azzal a szöveggel, hogy Nagy Imre ott legyen, ahol kiásták. Szerintem rövidlátó és ostoba elképzelés volt. Megmondtam, hogy nem értek vele egyet, de nem akartam törésre vinni a dolgot. Azt azért nem lehetett vállalni, hogy Nagy Imrének a lánya és az unokái esetleg nem vesznek részt a szertartáson.

ERDÉLYI TIBOR (1994): Az első ötletünk az volt, hogy a temetőben ravatalozunk, és elég erős kórus erősítette azt a dallamot, hogy csak az ellenzék vegyen részt a temetésen, meg a hozzátartozók. Egy másik azt, hogy szélesebbre nyissunk, mert nem fogunk elférni. Találtam olyan feljegyzéseket, hogy a rendőrség, személyesen Pongor alezredes a BRFK-ról, aki akkor társunk volt a rendőrség részéről, azt mondta, nem lehet a temetőbe vinni harmincezer embert, le fogják taposni a sírokat, ki kell hozni onnan. Két helyszínen kezdtünk gondolkodni. Az egyik a Kossuth Lajos tér volt, a másik a Hősök tere. A Kossuth Lajos teret aztán elvetettük, mert nagyon messze van a temetőtől, túl hosszú úton kellett volna kordában tartani a tömeget. Még nem gondoltunk két-háromszázezer emberre, amennyi lett, de már feleannyi is problémás lett volna. Még olyan javaslat is volt, hogy a volt Kúria épületében, tehát a Néprajzi Múzeum épületében legyen a ravatal.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): Bölcsnek találtam, és egyet-értettem vele, hogy engedik európai normák szerint eltemetni a kivégzetteket, ami elsősorban a Nagy Imre-per elíteltjeire vonatkozott. Az volt a meggyőződésem, ha ez sikerül, akkor úgysem lehet megállítani a továbbiakat. Volt egy erős vita a TIB-en belül. Nevezetesen az öt koporsó és a ha-

todik koporsó ügye. Ez azt jelentette, hogy egyesek úgy fogalmaztak, hogy csak kommunistákról van szó, a kommunisták érdekében történik az egész. Én ezzel nem értettem egyet, mert nem helyes lekommunistázni azokat, akik vállalták a mártíromságot, függetlenül attól, hogy előtte kommunisták voltak vagy nem. El kell fogadni, hogy a reformkommunisták nélkül – nevezzük így őket, bár sokan nem szereték ezt a kifejezést – nem tört volna ki 1956. Igenis, el kell ismerni a szerepüket! Hogy lehet ezt megoldani, hogy ne csak a reformkommunisták szerepeljenek a temetésen? Nem akart részt venni például Fónay, ha csak öt koporsó van. Így jött az az ötlet, hogy egy hatodik koporsót is fel kell oda tenni jelképnek, amelyik az összes kivégzettre emlékeztet. Ezt mindenki elfogadta.

Ezután küldöttséget küldtek a Németh-kormányhoz, és nagyon ügyesen sikerült elérni, hogy a kormány is részt vegyen az újratemetésen. Ebben nem vettem részt, amit sérelmesnek is találtam, de azt elfogadtam, hogy be kell vonni a kormányt, hiszen még mindig fel volt fegyverezve a karhatalom.⁸ Tehát még mindig nem volt elképzelhetetlen, hogy a kemény vonal kiüti a kormányt, és esetleg erőszakos beavatkozás történik.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Végül egyöntetűvé vált a vélemény, hogy a Hősök terére kell kivinni, és teljesen kézenfekvő volt, hogy egyeztetni kell a hatóságokkal. Hát ebbe némi ellenkezés után belement a TIB. „Gyilkosokkal nem tárgyalunk, nem állunk szóba!” – voltak ilyen hangok, de Ujhelyi is, Mécs is, Erdélyi is a mi oldalunkon állt. Ujhelyi Szilárd nagyszerűen tudott érvelni, és meggyőzően beszélt. Nekem az volt a meggyőződésem az 56-os tapasztalatok alapján, hogy egy ilyen diktatúrában változást elérni csak úgy le-

8 A Munkásörseget az Országgyűlés 1989. október 20-án oszlatta fel (1989. évi XXX. tv.).

het, ha az establishmentben, a párttagságban megtaláljuk azokat, akikkel mindennek ellenére együtt lehet működni. Én a vezetésből egy emberrel tartottam a kapcsolatot, Nyers Rezsővel. Az Új Márciusi Frontban kialakult közöttünk egy párbeszédés kapcsolat, és többször beszéltünk arról, hogyan alakul a helyzet nálunk, és hogyan alakul fent. Kölesönös bizalom és nagyjából politikai egyetértés alakult ki közöttünk. (Csak jóval később derült ki, hogy Nyers is ott volt 1957-ben, amikor a Központi Bizottság megszavazta a halálos ítéleteket.⁹ Ha tudom, szóba nem álltam volna vele. Ezt meg is mondtam neki, sőt meg is írtam valahol, hogy rettentően rosszul esett, egyrészt, hogy megtette, másrészt, hogy nem mondta meg.) Nyersnek elmondtam, hogy itt van ez a Hősök tere probléma, mire azt válaszolta, hogy ebben ő nem tud hátrózni, a pártvezetéssel kell megbeszélni. A TIB-től hárman, Ujhelyi, Erdélyi Tibi és én kaptunk felhatalmazást a tárgyalásra. Grószhoz jelentkeztünk be, de Fejti György¹⁰ fogadott. Előadtuk, hogy mi a helyzet, mit akarunk. Azzal érveltünk, hogy a temetőben nem tudjuk megoldani, és különben is, ezeknek az embereknek kijár a Hősök tere. Fejti azt mondta, nagyon sajnálja, hogy a dolgok ide fejlődtek, mert ők nem gördítettek akadályt az exhumálás és a temetés elé, de úgy gondolták, hogy egy temetésnek temetőben kell lezajlania. Itt lépett közbe Erdélyi Tibi, aki mint mérnök hihetetlen részletességgel elmonda, hogy miért nem jó a temetőben, hogy ott csak zűr lehet. Erre Fejti csak azt hajtogatta, hogy nem és nem. (Az egész technikai kifogás jó szöveg volt, de akkor már a politikai szempont volt a döntő, ami, megmon-

9 Az 1957. december 21-ei KB-ülésen Nyers Rezső is megszavazta a Nagy Imre és társai ellen meginduló bírósági eljárást. Huszár (2004) 213–215.

10 Fejti György akkor az MSZMP KB fegyveres testületekért is felelős titkára volt.

dom őszintén, februárban még nem nagyon jutott eszünkbe. Ahogy alakult a világ, vérszemet kaptunk, és úgy vettük észre, hogy ez reális követelés. Ha nekem februárban azt mondják, hogy ezt ott kell rendezni, biztosan nemet mondok. De akkor már...) Végül megmondtuk neki, hogy mi nem tágítunk, az ő elutasító válaszát nem tekintjük véglegesnek, és továbbra is kérdés, hogyan tudunk majd együttműködni. Azt mondta, sehogy. Nem mondta, hogy megtiltják, csak hogy ellene vannak, és bármi történik, a felelősség a miénk. Mire én azt válaszoltam, hogy ez nagyon furcsa, mert nekem se rendőrségem, se semmim nincs, hogy felelősséget vállaljak mindazért, ami ott történik, amikor a hatóságok nemcsak hogy nem működnek együtt velünk, hanem esetleg még gondoskodnak is arról, hogy történjen valami.

ERDÉLYI TIBOR (1994): A KB székházában, Fejti irodájában volt a beszélgetés. Apró trükkökkel fogadott. Minket szembeültetett a fénnel, ő háttal ült. Nekem a szovjet filmek jutottak eszembe a sötét szemüveges titkárral, akinek nem látszott az arcából semmi. Fejti eléggé fenyegetően lépett föl. Azt mondta, hogy ő eddig rendkívüli módon becsülte és tisztelte a Történelmi Igazságtétel Bizottságát, amelyik úrrá tudott lenni az egyébként jogos szenvedélyeken, de ez a kettős helyszín meg a Hősök tere katasztrofális. Neki megvannak az eszközei ahhoz, hogy ne valósuljon meg, figyelmeztet bennünket, hogy mindenféle bajaink lehetnek személy szerint is, meg a TIB-nek is. Eléggé kellemetlen volt a beszélgetés. Azt nem mondta, hogy letartóztatnak, de azt igen, hogy neki megvannak ahhoz az eszközei, hogy a továbbiakban oly mértékben akadályozza a Történelmi Igazságtétel Bizottsága munkáját, hogy nemhogy temetés nem lesz, de maga a TIB sem lesz egy idő után.

Feltűnt, hogy a szónoklata tartalmaz olyan információkat, amelyeket csak akkor tudhatott, ha valaki ott ült köztünk, és jelentette. Ebből, ha valaki korábban kételkedett volna, tud-

hatta, hogy a Gerlóczy utcában vagy a Corvin téren¹¹ – vagy mindkét helyen – van lehallgatókészülék, vagy valaki, aki rendszeresen jelent.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Másnap felhívtam Nyerset. Beszámoltam róla, hogy a tárgyalás Fejtivel eredménytelen volt. Erre azt mondta, hogy huszonnégy órán belül válaszol. Tényleg jelentkezett, és kérte, hogy menjünk be hozzá a Parlamentbe. Ez meg is történt. Megint hárman mentünk: Ujhelyi, Erdélyi és én. Azonnal átvitt Szűrőshöz¹² – talán Pozsgay is ott volt –, és együtt átmentünk a Parlament másik szárnyába Németh Miklóshoz. A szokásos miniszterelnöki szobába, ahol valamikor Nagy Imre is volt. Pontosan beszámoltam nekik a Fejtivel folytatott beszélgetésről, és hogy nálunk milyen a hangulat. Érzékeltettem velük, hogy mi ki fogunk menni a Hősök terére, csak az a kérdés, hogy hogyan. Németh egy pillanat alatt átlátta a dolgot, és azt mondta, hogy ezt nem lehet így, itt együttműködésnek kell kialakulnia. A Hősök tere mint színhely lényegében el lett fogadva. Rögtön beszámoltunk róla a TIB-nek, hogy van egy elvi hozzájárulás, ami politikailag nagyon jelentős.

Június 6-án tárgyaltunk Horváth Istvánnal. Ujhelyi Szilárd, Hegedűs B. András, Lezsák Sándor, Olajos Csaba és én. Nagyon tárgyszerű beszélgetés volt: mit kellene, hogyan kellene csinálni, hogy semmiféle balhé ne legyen, ami mindkét fél érdeke. Hogy úgy mondjam, szakmai beszélgetés volt, ahol mindenki felvetette a maga problémáit. A fő téma a románok voltak, akik állítólag valami provokációra készülnek. Én meg érzékeltettem Horváthtal, bár így nem mondtam ki, ha provokációtól lehet tartani, elsősorban az ávósok jutnak eszembe.

¹¹ A temetés szervezésének idejére Vitányi Iván, a Művelődéskutató Intézet igazgatója helyet és infrastruktúrát biztosított a TIB-nek az intézet Corvin téri épületében.

¹² Szűrös Mátyas 1989. március 10-étől az Országgyűlés elnöke volt.

Jó hangulatú beszélgetés volt, ahol nem azon gondolkoztunk, hogyan tudjuk egymást kijátszani, hanem hogy hogyan tudunk megegyezni. Megállapodtunk, hogy egyenruhások nem lesznek, csak civilek, de hát azért ők nagyon odafigyelnek, és ha bármi van, azt rögtön elszigetelik.

Június 8-án ismét találkoztunk Németh Miklóssal és Szűrös Mátyással. Felvetették, hogy a temetésen ők is részt akarnak venni, díszőrséget akarnak állni. Amire én egyből azt mondtam, hogy elfogadom, rendben van. Ez megint keltett egyfajta tiltakozást a TIB-ben: „Ezek a gyilkosok idejönnek az áldozataikhoz!” stb. Mécs is és Göncz is egyetértett velem. Az világos volt, hogy kik jönnek el: Németh Miklós, Pozsgay Imre, Szűrös Mátyás, Medgyessy Péter és a szlovákok képviselője, a parlament alelnöke.¹³ Az egyértelmű volt, és ott derült ki, hogy Nyers nem akar ott lenni.

Egy kérés hangzott el – Maléter tábornok volt, ugye –, hogy kint a temetőben legyen katonai tiszteletadás is. Felmerült, hogy legyen katonai sorfal, ahol vonul a gyászoló tömeg, és a sírnál is legyen a honvédségnek képviselője. Ezt nem merték egyedül elhatározni, azt mondták, hogy meg kell beszélni a hadügyminiszterrel. Vele nem találkoztam személyesen. Egy-két nap múlva megint behívtak, akkor csak egyedül mentem, Némethtel és a főtanácsadójjával beszéltem. Azt mondták, nagy nehézségek vannak, mert Kárpáti¹⁴ ugyan azt mondta, rendben van, de neki az a kívánsága, hogy ugyanakkor koszorúzzuk meg Mező Imre sírját is.¹⁵ Én azt

13 A kormány nevében Németh Miklós, Pozsgay Imre és Medgyessy Péter, az Országgyűlés nevében Szűrös Mátyás, Szentágothai János, Benjámin Judit, Fodor István, Pászthoy András, Pálfi Dénes és Mary György.

14 Kárpáti Ferenc vezérezredes 1985 decemberétől 1990 májusáig volt honvédelmi miniszter.

15 Mező Imre (1915–1956) 1954-től az MDP Budapesti Bizottságának el-

mondtam, hogy nem fog menni, ez két különböző dolog, de azért, hogy ne bomoljon fel az egyetértés, a *Népszabadság*ba leadok egy cikket Mező Imre emlékére.¹⁶ Ezt elfogadták. Ezután Kárpáti azt mondta, hogy biztosítja a katonai tiszteletadást. Szóval ez az incidens is kedvezően és kompromisszumszerűen zajlott le. Én nem féltem ettől a Mező Imrecikktől, nem éreztem úgy, hogy politikailag kompromittálhat engem. Mezővel jó viszonyban voltam, úgy éreztem, hogy ez kijár neki.

Nem tudom pontosan, hogy kiktől, de jött a régi nóta, hogy ezeknek ott semmi keresnivalójuk. Hogy fogadhattam el? Erre azt válaszoltam, ha öt olyan embert temetünk el, akik a kommunista párt tagjai voltak, akkor képtelenség megtagadni a részvételt azoktól, akik – egyrészt már koruk miatt is – semmiféle felelősséget ezért nem viselnek, és mint kormányképviselők jelennek ott meg. Másrészt úgy érzem, hogy az egésznek a politikai jelentőségét nem csökkenti, nem árnyékolja be, hanem növeli, hogy ezen a miniszterelnök és a Ház elnöke részt vesz.

Ebben az országban egészen addig, amíg az MSZMP meg nem bukott, ezt a finom distinkciót párt és kormány között senki nem tette meg, s nem vette komolyan. Annál is inkább, mivel ezek az emberek kormányemberek voltak, de ugyanakkor tagjai a párt legmagasabb testületeinek, tehát a Politikai Bizottságnak. Mi ebből mégse csináltunk kázust. Egyszerűen úgy vettük, ha ebben a pártállamban – ahol közismert volt, hogy az állami kinevezések is a pártban dőlnek el,

ső titkára volt. 1956. november 30-án a Köztársaság téri pártház ostromakor kapott halálos lövést.

¹⁶ Mező özvegye megbékélésre felhívó levelet küldött a budapesti PBNek, amelyet a *Népszabadság* 1989. június 8-ai száma közölt. Erre reagált Vásárhelyi: Vásárhelyi Miklós levele Mező Imrénéhez. *Népszabadság*, 1989. június 13.

ahogy a felmentések is – ezek az emberek ezt a szerepet végigjátszották, nem teheték a párt elutasításával, még ha volt is ezzel szemben ellenállás.

Amikor a Szűrös, a Németh, a Pozsgay és a Medgyessy díszőrséget állt – különösen az első három, hisz mind a hárman politikai bizottsági tagok voltak –, akkor nekem eszembe nem jutott ez a különbségtéves. Tudtam, hogy az egész temetéssel szemben ellenállás van a pártban, de úgy értékeltem, hogy ezek kerekedtek felül. Egy diktatúrában ilyen megkülönböztetéseket tenni, azt hiszem, egy kicsit mesterkélte. Ez másképp nem jöhetett volna létre, mint hogy nolens volens a párt is benne volt a dologban. Egyetlen elv volt: ne koszorúzhasson és díszőrséget se állhasson olyan valaki, aki bármilyen formában érintett volt közvetve vagy közvetlenül annak a gaztettnek az elkövetésében. Ehhez a témához tartozik, hogy 16-án reggel a pártszállodába meghívott reggelire Occhetto és Fassino.¹⁷ Ők előtte voltak Grósznál, aki azt mondta nekik, nagyon örül, hogy találkoznak, de nagyon bántja őt, hogy pont egy ilyen „rossz alkalommal” találkoznak először. Occhetto ezt kommentár nélkül elmondta nekem. Őszintén szólva meglepett, én azt hittem, hogy Grósz, látva a helyzetet, most már legalább úszik az árral.

Az úgynevezett budapesti MSZMP-reformkör és még néhány reformkör koszorúzni akart. Erről nagy vita volt, de végül elfogadták az álláspontunkat. Én azt mondtam, hogy ez helyes, mert ha a vezetőknek lehetőséget adunk rá, akkor adjunk a budapestieknek és esetleg másoknak is, ez így is hangzott el, végül nem koszorúztak. Elszabotálták, vagy feledésbe ment a nagy rumliban. Utóbb is sajnálatosnak és méltánytalannak tartom.

17 Olaszország a temetési szertartáson magas rangú küldöttséggel képviseltette magát, amelynek tagja volt többek között Achile Occhetto, az OKP főtitkára és Piero Fassino vezető kommunista politikus.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1991): Június 16-án a Történelmi Igazságtétel Bizottsága rendezte a temetést, együttműködve a családdal. Arról hallani sem akartak, hogy Grósz Károly és a pártvezetés részt vegyen a szertartáson. Mi a Parlament és a kormány nevében szándékoztunk koszorút elhelyezni. Megfelelő úton továbbítottuk a család és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága felé, hogy készek vagyunk e két testület nevében méltóképpen részt venni. Bényi József külügyminiszter-helyettes volt az összekötő a család és köztem. Ő visszajelezte, elfogadták, hogy én mint a Parlament elnöke részt vegyek a temetésen, és esetleg a kormány is.

Vásárhelyi Miklós Nyers Rezsőn keresztül volt kapcsolatban a kormánnyal. Ők azt mondták, hogy az Igazságtétel Bizottsága elképzelhetőnek tartja a kormány részvételét, és kérték, hogy biztonsági, szervezési szempontból működjunk közre a temetés lebonyolításában. Ezért találkoztunk a bizottság vezetőivel, Vásárhelyi Miklóssal, Göncz Árpáddal és Hegedűs B. Andrással Németh Miklós szobájában. Ott elmondtuk nekik, hogy készek vagyunk részt venni a temetésen, koszorút elhelyezni és díszőrséget állni. Ezt aztán megszavaztatták a bizottsággal, és állítólag egy ellenszavazattal fogadták el. Így került sor rá, hogy a Parlament küldöttsége – én meg még néhány képviselő – és a kormányküldöttség – Németh Miklós, Pozsgay Imre és Medgyessy Péter – részt vett a temetésen. Díszőrséget álltunk, és elhelyeztük a koszorút. Amikor a szónoklatok elhangzottak, már nem voltunk jelen.

A kormány a rendelkezésére álló eszközökkel biztosította, hogy zavartalanul bonyolódjon le a ceremónia a Hősök terén és a temetés a 301-es parcellában, amit a Történelmi Igazságtétel Bizottsága nagyra értékelt. Vásárhelyi Miklós utólag megírta,¹⁸ hogy milyen együttműködés alakult ki, és milyen nemes szándék alapján történt az egész.

¹⁸ Vásárhelyi (1990).

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Amikor Németh Miklósnál jártunk a miniszterelnöki irodájában, akkor az én feladatom volt fölvetni, hogy míg a rendőrséggel való együttműködésünk kitűnő, és lényegében már megvolt a kerete annak a megállapodásnak, hogy a rendőrség mindenben segít, de nem egyenruhában vesz részt a temetésen, addig a honvédséggel semmiféle megállapodásunk nincsen. Kapcsolataink se voltak a honvédséggel, nem is kerestük, nem is tudtuk, hogy kell ezt csinálni. Ám az volt az elképzelésünk, hogy a rákoskeresztúri köztemetőben a több kilométeres utat, amely a főbejárattól a 301-es parcelláig terjed, fegyvertelen sorkatonák valamilyen nemzeti vagy fekete szalaggal biztosítsák, tehát kordonra gondoltunk. Az ellenzéki szervezetek egy ekkora kordont egyértelműen nem tudtak volna kiállítani. Németh Miklós türelmet kért, azt mondta, hogy meg fogja oldani. Én ezt akkor politikailag úgy fordítottam le magamnak, hogy míg a Horváth István vezette Belügyminisztérium a miniszterelnök kezében van, addig a honvédség – a vezérkar, a minisztérium – nincs.

És most jön a számomra groteszk kimenetel. Június 13-án a Gerlóczy utcai lakás nagyszobájában ülésezett a temetést előkészítő grémium: Lezsák, Fónay, Szilágyi Saci és mások. Délután három óra körül szól a telefon, és jelentkezik a budapesti helyőrség parancsnoka, hogy ő most kapott parancsot, vegye föl velünk a kapcsolatot a temetés ügyében. Mondtam, hogy állok a rendelkezésére, holnap kora reggel ráérek, de most ülésen van. Nem lehet, mert neki az a parancsa, hogy azonnal. Én akkor sem tudok elmenni a lakásomról, még akkor se, ha kocsit küldenek értem – mondtam. Nem mondtam, hogy jöjjön oda. Ő viszont azt kérdezte, mi lenne, ha ők kijönnének? Nekem nem volt kedvem hozzá – egyrészt rém komikusnak éreztem, hogy két tábornokot fogadjak a lakásomon, azért ez mégsem egy tárgyalóterem, másrészt még egyszer mondom, hogy ott volt mindenki,

Fónay Jenőtől a szélsőségekig –, de nem lehetett nemet mondani. Kérdeztem, hogy mikor jönnek? Mondták, hogy egy óra múlva. Itt volt a Kozák és az Erdélyi Tibor, az biztos. Mondtam nekik, hogy baj van, jön a helyőrség, két tábornok, vigyük be őket a hálósobába, és valakit megkértem, hogy próbálja biztosítani, hogy a hall semleges terület legyen, a tábornokok ne jöjjenek be a nagyszobába, a szélsőségesek meg ne jöjjenek be a hálósobába. Megjött a két tábornok és még valaki. Mi, azt hiszem, hárman voltunk, Kozák, Erdélyi meg én. A hálósobában lévő két széken ült a két tábornok, a többiek vagy álltak, vagy az ágyon ültek. Mondták, hogy nekik parancsuk van arra, hogy a temetésen való közreműködést megbeszéljék. Kiderült, hogy a mi sorkatonaságra vonatkozó javaslatunkat nem fogadták el, ám egy díszszázad fősorakozhatott a 301-es parcella szélén. Azt kellett megbeszélni, hogy hol álljanak föl, milyen egyenruhában, és milyen karszalag legyen rajtuk. Aztán jött a leggroteszkebb dolog, hogy minek nevezzük őket, mert kiderült, hogy nem lehet díszszázadnak, mert az előírás szerint a díszszázad nem lehet fegyvertelen. A protokollban járatos katonák közül az egyik azt mondta, hogy: „Mi lenne, Hegedűs úr, ha kegyeleti sorfálnak neveznénk?” Én mondtam, hogy ugyan ennek semmi értelme nincs, de nagyon jó. Borzasztó boldog volt mindenki, hogy neve lett a gyerekek.

Este nyolckor vagy tízkor, tehát még aznap a rádió bemondta, hogy a magyar honvédség és a TIB vezetői megállapodtak a kegyeleti sorfal kérdésében.

ERDÉLYI TIBOR (1994): A június 16-át megelőző napokban tartottunk főpróbákat a Hősök terén is, a temetőnél is. Én napokon keresztül jóformán csak ezzel foglalkoztam. A Televízióval, a Rádióval, a leendő konferansziékkal egyeztettem. Volt részem kiadós veszekedésekben is. Olyan polarizáció nem látszott, amitől később aztán szétváltak ezek a pár-

tok, de már akkor is voltak olyan fókuszok, mint az MDF-faház az Ó utcában, vagy a Hági söröző a Hálózatnak.

Pongor Sándor rendőr alezredes rendkívül jó partner volt. Akármit kérdeztek, azt mondta: „Ugyanúgy, ahogy a múltkor Erdélyi úrral megbeszéltük, senki ne mondjon semmit, majd mi ketten megbeszéljük!” Állítólag ő vezényelte vagy rendelte el a Lánchídnál a Duna körösök megbotozását.¹⁹ Mécs évődött is vele ezen, mert ő is kapott egyet-kettőt a nyaka közé. De kétségtelen, nekem nagyon jó partner volt. Meglepően kellemes partner volt a Tari ezredes, a büntetés-végrehajtás parancsnoka. Az az igazság – ezt később egyszer rossz szájjal fogalmaztam meg –, hogy mindenki, akiről azt hittem, hogy a másik oldalon áll, segített, és mindenki, akiről azt hittük, hogy mellettünk áll, az csak bosszantott, megtartott meg keresztbe tett. Tari például egy királyi mozdulattal ideadta a mostani 300-as parcellát, amiben az emlékmű is áll. Megkérdezte, hol legyen a határ, mondtam, hogy a fasornál. Jó – mondta –, akkor ezt jegyzőkönyvezzük.

Tulajdonképpen a Történelmi Igazságtétel Bizottsága megalakulásakor, az első kiáltványában fő munkájának, fő feladatának tekintette a temetést. Amikor vállaltuk, nem lehetett rögtön fölmérni, hogy mekkora feladatot jelent. Március végére, április elejére kiderült, hogy ezt nem lehet csak úgy megcsinálni, hogy a TIB-ből ketten-hárman nekiállunk, hiszen annyi technikai egyeztetés és protokoll volt. Nekem mindig az jut az eszembe, amikor erről beszélek, hogy azt sem tudtuk, hogy egy díszégőben, amit a temetésen szoktak felállítani, csak negyvenöt percig ég az olaj, és forrón nem lehet kicserélni. Vagy azt, hogyha tizenöt-húszezer embert kiviszek, akkor már vécéről kell gondoskodni, meg olyan belső útbeosztásról, hogy a mentőorvos bárhová oda tudjon

19 Pongor Sándor az 1988. június 16-ai belvárosi tüntetés elleni rendőri akciót vezette.

érni. Én nagyon élveztem mint szervezési feladatot, mert korábban már részt vettem egy-két dolog szervezésében, például a mohácsi árvíz helyreállítási munkáiban, ami lehet, hogy méreteiben volt ekkora, de nem ennyire koncentrált. Mint feladat is nagyon szép volt, és nagyon tetszett nekem. Március végére elértünk odáig, hogy másokat is be kell vonni a szervezésbe. Annál is inkább, mert kívülről nagy volt a nyomás, hogy nem lehet kisajátítani, nagyon szép, hogy a TIB magára vállalja, de az egész ellenzék szeretne részt venni benne.

A sok ígérető közül az MDF segített is. Lezsák Sándor és Olajos Csaba személyesen vett részt a szervezésben. Lakást béreltek a közelben, ahonnan irányítani lehetett, a rendezőgárdának karszalagot csináltattak, szóval egy csomó dologban segítettek. A Fidesz viszont megígérte például, hogy megszervezi a hangosítást, de nem tette meg, és így tovább. Egyre többen akartak kívülről beleszólni, rengeteg olyan partizán dolog jelent meg a peremen, amit nem lehetett már koordinálni, egyre inkább úgy kellett felfogni az egészet, hogy a végcél biztosan elérjük, szép lesz, meg jó lesz, de nem szabad felidegesíteni magunkat azzal, hogy nem lesz minden pontosan úgy, ahogy mi azt tizenvalahányan megbeszéltük. Rengeteg önjelölt szervező is akadt, aki – mivel nagyon sokat tett korábban, sokszor megverték, meg többször el is ítélték szamizdatokért – úgy érezte, hogy neki joga van, sőt bele kell szólnia, és állandóan keresztbe tett valamiféle ötlettel.

Egyrészt úgy éreztem, ha az ember felelősen gondolkodik, akkor valósággal bele lehet bolondulni ebbe, másrészt arra az álláspontra helyezkedtem, mint az árvíznél meg korábban, egy-két nagyobb szervezésnél, hogy olyan lesz, amilyen lesz. A főcsapás biztosan jó lesz, a peremen meg rengeteg hiba lesz, amibe az okosok utólag bele fognak majd kötni. De akkor már biztos voltam benne, hogy szép lesz, jó lesz.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Május 23-án Dornbachal és Erdélyivel jártunk a Televízióban – azt hiszem, akkor voltam először ott –, és Horváth Ádámmal tárgyaltunk, hogy hogyan lehet megszervezni az egyenes közvetítést. Példátlan reverenciával fogadtak bennünket, bár a portán nem akartak beengedni. Abszurd helyzet volt ez is: meghívják az embert mint az ellenfront egyik vezetőjét, ugyanakkor egy tizedes nem akarja beengedni.

1989. JÚNIUS 16.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Nyilvánvaló volt, hogy a temetést valamilyen nyilatkozattal föl kell vezetni. Annál is inkább, mert úgy alakult ki, hogy a TIB mint szervezet a nemzeti egységgel kapcsolatosan nyilvánult meg leginkább, és olyan néhány oldalas, viszonylag tömör politikai nyilatkozatokban lényegítette meg önmagát, amelyek arra törekedtek, hogy a legfontosabb politikai – de nem napi politikai – kérdésekről szóljanak, és a legkevésbé se legyenek pártpolitikai jellegűek. Június 12-én, hétfőn, minden nehézség nélkül megjelent a közlemény minden újságban. Tudom, hogy azon volt csak vita, hogy kik írják alá. Végül nem hosszas vita után az a döntés született, hogy minden ellenzéki szervezet és párt aláírja.

Amikor végleg kialakult a temetési ünnepség liturgiája, elhatároztuk, ezzel a nyilatkozattal nyitjuk meg az ünnepséget – Sinkovits Imre olvasta fel –, hogy a rádióhallgatók, televíziónézők ismerjék meg, mi a TIB alapüzenete, hiszen a szónokok már egyéni mondandójukat mondták. Akkor még nem tudtuk, hogy nagyon is egyéni mondandójukat.

GÖNCZ ÁRPÁD (1990): Életem legnehezebb hónapjai közé sorolom a temetés előkészítését, főleg a legvégét, amikor ráadásul két nappal a temetés előtt kellett befejeznem a Bush-könyv fordítását. Akkor már egy hónapja úgy éreztem, hogy repül a nehéz kő, ki tudja hol áll meg. Álmat-

lan éjszakáim voltak, legalább egy hónapon keresztül. A folyamat tökéletesen meghaladta az elképzeléseinket. Mi tehetséges amatőrök voltunk, belekezdünk valamibe, aminek még a szervezéstechnikai kérdései is meghaladták az erőnket és felkészültségünket. Ráadásul az egésznek az előkészítésébe, lebonyolításába Amerikából és Ausztráliából, Karaközöresökről és Óbudáról bekiabáltak a palánkon.

Utolsó nap délben, mikor mentünk az utolsó sajtótájékoztatóra, és Vásárhelyi Miklóssal meg Hegedűs B. Andrással bementünk a Fő utca mellett egy cukrászdába, odajött hozzánk lángoló szemmel egy nő, az arcán csurgott a könny. Megállt, és azt mondta: nekem megölték az apámat, anyámat, nekem nem élnek a gyerekeim, ha holnap vér fog folyni, az Isten verje meg magukat, az Isten verje meg magukat! Budapesten az emberek nem kenyeret vásároltak, hanem élesztőt. A Műcsarnok előcsarnokában aztán odajött hozzám valaki, és a forradalom megcsúfolásával vádolt, mert nem állítottuk mögé, vagy mert mögé állítottuk Paskait, meg hogy fogunk-e alkalmazkodni az amerikai rádió adásidejéhez. Itt borultam ki, és kezdtem üvölni. Úgy éreztem, hogy most kapok infarktust, alig tudtam kilépni a szószekre. Tudtam, hogy mindez éveket vehet el az életemből, de megéri, mert ez életem legnagyobb napja.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Május 25-én én már a Magyar Demokrata Fórum Ó utcai barakkjában vagyok, amely akkor az MDF pártközpontja, ahol Rajk Lászlónak a Hősök terei makettjét vitatjuk. Rajk Laci a barátjával, Bachman Gáborral hihetetlen gyorsan megcsinálta, azt hiszem, önként, saját vállalkozásban. Az első terv borzasztó volt, mert a ravatalt a Hősök tere közepére, az angyalos oszlop alá tervezték. Feketébe lett volna burkolva az egész oszlop. A pompózus kontra szerényebb megoldás vitája zajlott. Mi nem szerettük a Hősök tere közepét sem, túl sok minden volt már a Hősök tere közepén, eucharisztikus kongresszus-

tól Rákosiig és Kádárig. Tulajdonképpen ez volt a legfőbb bajunk vele. (Közben kiderült, hogy a Lenin-szobrot technikai okok miatt elviszik a felvonulási térről. Nem is tudom, hogyan született a döntés. Nekem Pongor alezredes mondta, hogy: „Hegedűs úr, holnap elkezdik reparálni a Lenin-szobrot, és szép csendesen elvisszük.” Mondtam, milyen érdekes, hogy pont most kell megjavítani. Rám kacsintott, és azt mondta, hogy ilyen a világ.) Végül azt javasoltuk, hogy ízlésbeli, valamint nagyon fontos szervezési okokból ne a tér közepén legyen a szertartás. Tudtuk, hogy órákig fog tartani, és úgy gondoltuk, hogy a Múcsarnok hallja infrastruktúrát jelent. Nagyon fontos érv volt, hogy az özvegyeknek, ha elfáradnak, vagy ha ki akarnak menni a vécére, nem lehet a tömegben keresztülsétálni. Ez volt a döntő érv a pompóztatás ellen. Litván ebben a dologban aktív volt. Azután sikerült elsősorban Rajk Lacit meggyőznie arról, hogy ebből a túl díszes, túl ornamentizált, a tér közepére tervezett dologból végül az szülessék, ami közismert, aminek a kidolgozásában én művészi kompetencia és idő hiányában egyáltalán nem vettem részt.

Rettenetesen aggódtam, hogy mi lesz belőle. Amikor június 15-én délután kirohantam a térre, és azt mondták, hogy minden rendben van, de még semmi nem volt kész, akkor nagyon aggódtam. És amikor 16-án reggel fél hétkor kértem, a tér még majdnem üres volt, még rá tudtam hajtani kocsival, és szembetalálkoztam a Múcsarnokkal, akkor döbbenetesen tetszett. Sok vita után végül sikerült azt a zseniális közép-pontot és maximumot megtalálni. A vastraverz kitűnő volt. Akkor rögtön mondtam, ma is ezt mondom, zseniálisan oldották meg.

Ez egy teljesen önálló alosztálya volt a temetésnek. Nem tudom megmondani, Rajk Laci hogy intézte el, hogy ezt az egészet a filmgyár finanszírozza, hogy ez a filmgyárnak miért volt érdeke, hogy ebben mennyi volt az ügy iránti buzgalom

és mennyi volt a filmgyárra jellemző machináció, őszintén szólva, soha nem volt időm megkérdezni.

A rendőrség, a belügy végezte a maga dolgát. Előző este a Hősök tere összes ablakát biztosították. Bementek a lakásokba, és mindent ellenőriztek. A Hősök terei házakra a fekete és a lyukas zászlókat csak akkor engedték kitenni, amikor már megvolt a biztosítás. Úgy tudom, hogy a háztetőkön voltak mesterlövészek. Amikor a Szépművészeti Múzeum tetején, a cserépen kibújva megjelent egy-két bámészködő, és valaki szólt nekem, hogy azért ez nincsen rendjén, odamentem a Pongorhoz, hogy alezredes úr, ez nem jó. Azt mondta, köszönöm, elővette a talkie-walkie-ját, és két perc múlva nem voltak ott. A cél a béke megőrzése volt, de mi a technikai lebonyolításban nem vettünk részt. Ők végrehajtották a dolgot, és mi már a Horváth Istvánnal való tárgyalás után elhittük, hogy jól akarják megcsinálni. Kénytelenek voltunk elhinni, mert nekünk, mint tudjuk, nem volt ellenrendőrségünk.

ERDÉLYI TIBOR (1994): Június 16-án reggel, nem sokkal hat óra után mentem ki a Hősök terére. Küldtek értem kocsit, a kormányőrség kocsijával mentem ki. Előző nap a munkahelyemen kaptam egy telefonfenyegetést. Nemcsak én, a feleségem is, aminek az volt a lényege, hogy le fognak löni. Egy rekedt hang volt, olyan ötven körüli férfié. A telefonhívás után felhívtam a Pongort, és elmondtam neki. „Legyen nyugodt, Erdélyi úr, mi is ott leszünk a háztetőkön!” – mondta ő. Nem nyugtatott meg teljesen, de ez benne volt akkor a pakliban. Amikor kiszálltam az autóból, ez jutott eszembe, és néztem a háztetőket, hogy nem lőnek-e onnan. A saját köreimből is volt valamiféle figyelmeztetés. A *Demokrata* című lapot valaki bedobta hozzám a postaládába, benne az Inconnu Csoport egy nyilatkozata, amiben az volt, hogy én egy erőszakos, komisz ember vagyok, aki úgy tartja kezben ezt a dolgot, mint egy kormánybiztos, és nem enged

senkit se beleszólni. És majd megnézzük, hogy ki ez az Erdélyi. Ez rosszabbul esett, mint az, hogy le fognak lőni, mert erre nem számítottam.

Már fönt voltak a koporsók, 5,30-kor kellett kihozni a temetkezési vállalatnak a koporsókat. Egyébként minden forogatókönyv szerint ment.

VÁLÓCZI ISTVÁN (1990): Zólomy Laci barátom föl-hívott valamikor májusban, és kérdezte, hogy segítenék-e neki. Mondtam, hogy természetesen, ami egyben azt is jelentette, hogy nem csak a munkát vállaltam, hanem annak politikai jelentőségét is. Akik arra méltónak bizonyultak korábbi magatartásuk vagy éppen az elszenvedett sérelmek, megpróbáltatások alapján, díszőrséget álltak a felravatalozott koporsók mellett. Ennek a beosztását Zólomy Laci végezte. A munka elsősorban rá hárult, én csak segítettem neki. Az volt a feladatunk, hogy a Múcsarnok oldalbejáratánál az érkezők meghívóit ellenőrizzük, hogy ne jöjjön be akárki. Volt, akitől nem kellett elkérni a meghívót, mert ismerős volt. Volt egy-két érdekes bevonulás, hiszen a Németh-kormány is jött, Németh Miklós, Pozsgay Imre, és ők is mentek őrt állni.

Volt egy érdekes találkozás is. A Semmelweis utcában, ahol korábban laktam, ugyanazon a folyosón lakott egy belügyben dolgozó hivatalnok, akivel ott, a Múcsarnokban találkoztam, méghozzá belül. Megismertük egymást, és én megkérdeztem, hogy mi újság, hogy kerül oda, mert azt nem gondoltam, hogy 56 miatt. És nem is titkolta különösebben, hogy azért vannak ott, hogy körülnézzenek, és figyeljenek. Ami végül is nem volt baj, mert lehetett attól tartani, hogy esetleg valami provokációra kerül sor azért, hogy megzavarják a temetést. Nyilván sokaknak nem tetszett az esemény. Rövid ideig magam is álltam díszőrséget. Ennek a napnak valami csodálatos hangulata volt, valami olyan, amit nem lehet szavakban elmondani. Olyan ponton billentette át a dolgot, hogy úgy éreztem, már visszafordíthatatlan. Nemcsak az

elhangzott beszédek miatt, hanem hogy ott mennyi ember volt, és hogy annak a Hősök terének milyen volt akkor a hangulata.

LAURENSZKY ERNŐ (1991): A temetés díszőrségébe általában régi ötvenhatosok, börtönviseltek, valamint az új pártoknak, például a Fidesznek és hasonlóknak a képviselői kerültek be. Rám meg a bátyámra bízta a protokollkoszorúk sorba rakását és a koszorúzó személyiségek sorba állítását, hogy időben, rendesen menjen a dolog. Az elején a magyar állam vezetői, a kormány, a régi harcostársak meg a külföldi küldöttségek voltak.

A provokációt elkerülendő volt két igen határozott magatartású, MDF-karszalagos, civil ruhás ember, akik nagyméretű csavarhúzókkal végigszurkálták a koszorúkat. Lerítt róluk, hogy profi tűzszerészek, a honvédségtől vagy a rendőrségtől. Ez is egyfajta hozzájárulása volt a rendőrségnek a temetés lebonyolításához, mint az útvonalat biztosító motorosok és a többi. A bátyám egyébként Bohó Robi mellett tolmácsként is fogadta az ideérkező jelentősebb személyiségeket. Bohó Róbert fogadta Paskai bíborost, Németh Miklóst és hasonlókat. Amikor a protokollkoszorúzás folyt, már jó előre odaállítottuk a lista szerint sorra kerülő négy-öt embert, hogy ha a hangszóró bemondja a nevüket, indulhassanak.

Miután a protokoll lement, megvártuk a spontán koszorúzást, aztán felszálltunk a megfelelő autóbuszra, és mentünk ki a temetőbe, ami mindenesetre igen impozáns és felemelő élmény volt. Persze az óriási tömeg is a Hősök terén, de azt mindenki látta a tévében. Azt viszont kevesen látták, hogy amikor a Kőbányai úton ment a gyászmenet, a gyárakból meg az üzletekből kijöttek az emberek, és mindannyian V betűt mutattak.

KERTÉSZ DEZSŐ (2002): Az előkészületek – a föltárás, a ceremónia, az azzal kapcsolatos megbeszélések – során az érzelmi emelkedettségnek és a lelkesültségnek egy 56-hoz

hasonló állapotát éreztem. Tele voltam várakozással és bizonyos fokú félelemmel is. Mondtam a feleségemnek, hogy tán egy nappal korábban kellene feljönni Szegedről, mert aznap gépkocsikkal lesz tele az országút, és őszintén azt reméltem, hogy a temetésen jelen lesz két, két és fél millió ember. Kis csalódást jelentett, hogy a remélteknek csak a töredéke jött el. Ott álltam én is az egyik ravatalnál díszőrségben, és végig gondoltam, hogy milyen stációkon jutottunk el idáig. Tele voltam bizakodással, reménykedéssel.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A beszédek kapcsán sem voltak nagy viták. Egy informális belső megbeszélésen azt mondtuk, kézenfekvő, hogy én legyek az egyik mint a Nagy Imre-csoport egyetlen itt levő tagja, meg mint a TIB elnöke. Az is nagyon kézenfekvő volt, hogy kell egy magas rangú katonai vezető, és az a Nemzetőrség parancsnoka, Király Béla legyen, aki akkor hazajött Amerikából. Az is világos volt, hogy a műegyetemi diákok nevében az beszéljen, aki a legaktívabb volt. Két ember jöhetett számításba: Erdélyi Tibor és Mécs Imre, de hát Mécs sokkal ambiciózusabb volt. Végül az is adva volt, hogy a munkástanácsok nevében Rácz Sanyi legyen. Azt is akartuk, hogy ne csak ezek a mindent megért veteránok beszéljenek, hanem a fiatalság részéről is valaki, aminek jelképes értéke van. Akkor a jó hírű Fideszhez fordultunk, akik közölték, hogy Orbán fog beszélni. Zimányi Tibor szintén teljesen egyértelmű volt: recski internált és kigazda.

Lezsákék kérésére felmerült, hogy Csoóri is beszéljen. Én egyértelműen a tudukra adtam, hogy azok fognak beszélni, akik a múltjuk miatt abszolút illetékesek, plusz egy fiatal, és hogy más nem illik bele ebbe a protokollba. Nem örültek neki, de tudomásul vették.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1993): Orbán Viktor beszédének a következő a logikája és története. A *Vasárnapi Újság* június 4-ei adásában volt Csurka István első támadása a TIB

ellen és durva támadása Méray Tibor ellen.²⁰ Két héttel a temetés előtt! Az volt a lényege, hogy a TIB a reformkommunisták gyülekezete – ami akkor elég nevetséges volt –, és hogy Méray Tibort, az egykori kommunistát hogyan lehetett hazahívni. Ez egy példátlanul durva, ízléstelen és goromba támadás volt. Hadd mondjam el azért az örökkévalóság számára azt, ami esetleg köztudott: Méray Tibor valóban a *Szabad Nép* egyik legvonalasabb és legkobbattásabb újságírója volt az ötvenes évek legrosszabb éveiben, de nagyon sokadmagával volt ilyen. Ugyanakkor azok közé tartozott, akik a reformerek, a pártellenzék közül a leghamarább változtatták meg álláspontjukat, és ugyanolyan harcosan fordultak szembe egyrészt Rákosival, másrészt saját múltjukkal. És Méray Tibor az emigrációban ahhoz az értelmiségi csoporthoz tartozott, amelyik megcsinálta és fönntartotta az *Irodalmi Újságot*, amire rááldozta az életét, a rendszerváltásig csinálta. Megírta a *Nagy Imre élete és halála* című könyvet, amely talán mindmáig a legjobb Nagy Imre-életrajz, és ezt a Csurka körében, az ellenzékben vagy a féllelenezékben soha senki nem bírálta. Csurka írása egyszerű becstelenség volt.

Voltak a – hogy úgy mondjam – hivatalos szónokok, akiket a TIB kért föl, és a családi szónokok, ahol tényleg a legközvetlenebb hozzátartozók döntötték el, hogy kint a parcellában kik beszélnek. Először arról volt szó, hogy a parcellabeli temetést nem is fogja közvetíteni a televízió és a rádió. Csurka egy telefonnal ellenőrizhette volna, hogy Méray Tibort nem a TIB kérte föl, hanem valóban személyesen Nagy Erzsébet. Csurka rádióglosszájában volt egy olyan mondat, hogy a TIB kirekeszti az ifjúságot ebből az egészből. Furcsa módon ebben a megjegyzésben volt igazság. Egy ezt követő TIB-ülé-

20 Nyomtatásban megjelent a *Magyar Nemzet* 1989. június 8-ai számában „Nagy Imre emlékezete iktatódjék be a nemzet tudatába”. Csurka István Rádiójegyzete és válasza címmel.

sen, a Corvin téren politikai döntés született az ifjúság bevonásáról. Azt mondtuk, hogy kérjük föl a Fideszt mint az egyetlen akkor ellenzéki ifjúsági szervezetet. Azt nem tudnám megmondani, hogy ki szólt kinek. Tény, hogy a Fidesz, amely komolyan vette magát, szabályos vezetőségi ülést tartott, és szavazással döntöttek úgy, hogy Orbán Viktor legyen a szónok, és mi tudomásul vettük.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): A TIB-ben nem volt speciális megbízatásom, általában azokon az üléseken vettem részt, ahol megvitattuk a dolgokat. A legfőbb vita a hatodik korporsó körül volt, és voltak, akik nem értettek egyet azzal, hogy a Németh-kormányt be kell vonni. Én viszont okos dolognak tartottam, hiszen még mindig fennforoghatott, hogy fegyveres beavatkozás történik. A beszédemben tekintettel is voltam rá. Ha nem lettem volna, sokkal nagyobb sikerem lett volna. Tudatosan nem fogalmaztam támadóbban.

A szónokok kérdésénél egyetértettünk abban, hogy Vásárhelyinek, Rácz Sándornak, Király Bélának kell beszélni. Én szóltam, hogy Nagy Imrének köszönhető, hogy a recskiek életben maradtak, ő szüntette meg az internálótáborokat és a kitelepítéseket, meg kell neki köszönni. Ezt végül is elfogadták.

A beszédemet nem egyeztettem senkivel. Megmondták az időt, ahhoz tartottam magam. Akkor sem voltam mai gyerek, tudtam, hogy meddig lehet elmenni. Nagy kísértés volt, amiből végül is annyit kimondtam, hogy ha „áldozatok vannak, akkor gyilkosok is vannak”. Ki akartam mondani Kádár nevét is, de ettől elálltam, mert féltem, ha név szerint gyilkosnak nevezem Kádárt, a többiek, akik azon az oldalon vannak, meg fognak ijedni, hogy mi lesz velük. Ennyi idő után végre egyszer szabadon beszélni óriási, hihetetlen élvezet volt.

GÖNCZ ÁRPÁD (1990): Fogalmam sem volt, mekkora ereje van a hangágyúnak. Ott láttam magam előtt a több százezer embert arctalanul, azok után, hogy elhangzott a ki-

végzettek névsora, minden név egy kalapácsütés az ember szívére és a történelemre. Döbbenetes volt. Ilyen lelki teher még soha nem volt rajtam, mint akkor. Ekkora felelősség sem. Az volt az érzésem, hogy minden kicsúszott a kezemből, itt már minden Isten kezében van, ahogy én is. Hogy valami rettenetesen nagy dolog történik, mint ahogy valóban ez volt az utolsó katartikus pillanat a magyar politikai fejlődésben, ez az áttörés a maga néma erejével és hallatlan fegyelmével.

Még a temetés előtt egy ízben közös látogatást tettünk Németh Miklósnál és Szűrös Mátyásnál. Én a megbékélést és a feszültség levezetését teljesen jogos igénynek véltem. Az volt az akkori álláspontom, hogy béküljünk meg, de ez a megbékélés nem lehet egyoldalú, akkor lehetséges, ha a megbékélés alapfeltételeit teljesítik. Én egy feszültségek nélküli Magyarországot képzelek el, abban érezném jól magam. Meg tudtam érteni, hogy azok a fiúk, akik nem csinálták végig 56-ot, borzasztóan felháborodtak a véres megtorlásokon. De nem élték át a börtön katartikus hatását, amely, amennyire én látom, senkiben sem a gyűlöletet, hanem a megértés vágyát keltette föl. Még a halálraítéltek legradikálisabbjai is a megbocsátást hirdetik.

Amikor köztársasági elnökként az első kegyelmet adtam, kaptam olyan levelet, hogy saját kezűleg kellett volna felakasztanom a gyilkost, hogy szívükből kívánják, tegyék azt az én gyerekekkel is, amit az áldozattal elkövetett. Nem tudom, hány ilyen levelet suvasztott el a titkárságom, mert állítólag elég nagy felháborodást keltett a kegyelem. Ezzel együtt vállalom, mert eleve megmondtam, hogy amíg én leszek, addig nem lesz kivégzés Magyarországon.

A lelki okok mellett politikailag is vállalom a megegyezést a Magyar Szocialista Munkáspárt azon szárnyával, amely a békes átmenetet próbálja valamiképpen elősegíteni. Nem a ki-egyezést, hanem a megegyezést! A kettő között alapvető kü-

lönbség van. Nagyon röviden tudnám jellemezni. Emlékszem, amikor Németh Miklós visszajött Nagy Imre koporsója mellől. Én elébe mentem, és kezet fogtam vele. Nyújtotta a kezét, de láttam, hogy a szeme nincs ott. Összeharapta a fogát, annyira, hogy fehér volt a pofacsontja, és csupa veríték volt a homloka. Akkor láttam életemben először, mi az a Canossa-járás, láttam, hogy ez az ember tökéletesen tisztában van azzal, hogy most felrobbantotta maga mögött a hidat, leszámolt mindennel, és hogy most itt élete legfontosabb lépését tette meg: elszakította magát a múltjától. A Németh-kormány, amely alól Pozsgay kilőtte a pártot, mint ahogy saját maga alól és az egész kommunizmus alól is kilőtte, a közbeeső három-négy hónapban jól-rosszul, de a nemzet számára tudott lenni. Elmondhatatlan nehéz körülmények között tisztességesen helytállt.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Orbán Vikornak a radikalizmusa kellemetlenül érintett mindannyiunkat. Furcsának tűnt, hogy amikor éppen kommunistáknak a koporsói állnak, akkor elhangozzanak olyan dolgok, hogy a kommunizmus és a demokrácia összeegyeztethetetlen dolgok, az oroszok menjenek ki innen. Orbánt a mai napig nagyon sokan dicsérik, hogy milyen bátor volt. Én azóta nagyon kritikus vagyok vele, mert én ezt demagóg és felelőtlen fellépésnek tartom. És illojálisnak is, mert ha ilyet akart mondani, legalább nekem illett volna megmondania, hogy mire készül.

SZABÓ IVÁN (2004): Orbán Viktor fölhívta magára nagyon a figyelmet a Nagy Imre újratemetésén mondott beszédével, amelyik döbbenetesen bátor volt. Senki meg nem közelítette.

ORBÁN GYÖRGY (1997): A Hősök terén én az egyik díszőr voltam. Ott álltam, és talán kétszer is sorra kerültem. Ott cigarettázott mellettem a Darvas Iván, bentről hallgattam Orbán Vikort, aki mondta, hogy menjenek haza az oroszok. Baromira örültem. Eszembe se jutott, hogy ez túlzás,

meg hogy nem való. Pont akkor álltam kint, amikor Németh Miklós és a csapata odajöttek koszorút rakni. A lábamnál álltak, azt kell mondanom. Ott hajoltak meg, és hihetetlen elégtétel volt. Tökéletesen helyénvaló volt, hogy végigvonultak az emberek között. Akik nem helyeselték, korlátoztak, nincs dramaturgiai érzékük, nem tudják, hogy ez inkább művészi akció, a szónak az eredeti értelmében. A diadalmeneten végigvitték a vesztet. Nem azt mondták, hogy nem való oda, hanem elengedhetetlen kelléke volt. Ha egyszer komolyan gondolta az ország, hogy nem polgárháború és nem leszámolás van, hanem az igazság kimondása, és az igazság kimondásával egyfajta megtisztulás, ahonnan újra lehet kezdeni, akkor teljesen természetes, hogy Németh Miklósnak oda kell jönnie, meg kell hajtania a fejét, és le kell raknia a koszorúját. Csendben kell állnia, és el kell viselnie, hogy százezer ember nézi. És a százezer embernek tisztelettel kell végignéznie azt, hogy egy felnőtt ember meghajtja a fejét, és attól kezdve mást mond, mint addig.

GIMES JUDIT (1994): Ha lehetett mondani, hogy az első Pesten-létem megrázó dolog volt, akkor a temetés még sokkal inkább az volt. Erről sokan nyilatkoztak már, és nagyon nehéz ezt szavakban kifejezni. Utána még volt egy istentisztelet is, két nappal utána az unitárius templomban megemlékeztek egy emlék-istentiszteleten Gimes Miklósról, ami szintén nagyon-nagyon megható és szép volt. Érdekes módon az a pap, aki a beszédet mondta, Miki bátyámnak cserkésző társa volt.

A Hősök terén ott álltunk a koporsónál, láttuk azt a hatalmas tömeget és az emberek hihetetlen fegyelmét. És ahogy jöttek, mindenki letett egy szál virágot, ez fantasztikus volt. És aztán a temetőben is. A bátyám sírjánál Molnár Miklós, a régi jó barát mondott beszédet, ami nagyon-nagyon egyszerű és szép volt.

Én negyedszer álltam díszőrséget ravatalnál. Az első 1941-ben volt, gróf Teleki Pálnál. Teleki gazdaságföldrajz-professzorom volt az egyetemen, és mint egyetemi hallgató álltam díszőrségben. A második 1949-ben volt, amikor Rudas László meghalt, akkor pártfőiskolás voltam. Harmadszor 1956. október 6-án, a Rajk-temetésen mint Rajk Júlia könyvtári kolégája álltam ott. És 89-ben volt az utolsó.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1993): Valamikor a nyolevanas években az Erdéllyel kapcsolatos nosztalgia kapcsán Magyarországon is népszerűvé vált a kopjafa mint nemzeti szimbólum. A temetőben is, annak ellenére, hogy az anyaországban ez a szimbólum nem létezett. A 301-es parcellában korábban felállítottak egy kopjafát, nagyon szép volt, ott állt magányosan Nagy Imre feltételezett sírja fölött. Rossz helyen, most már tudjuk, de ez teljesen mindegy, a rendőrség időnként elvitte, aztán végül ott maradt. Az Inconnu Csoport, Molnár Tamás vezetésével, elhatározta, hogy a 301-es parcellában kopjafákat állítanak föl, és ennek érdekében nemzeti és nemzetközi gyűjtést szerveznek.

Ha jól emlékezem, kétirányú vitánk volt velük. Az egyik esztétikai jellegű volt. Mi úgy képzeltük el a 301-es parcellát, mint az arlingtoni temetőt, hogy mindenki egyforma kő alatt nyugszik – ez végül meg is valósult –, és egy ilyen megoldás esetén nincs szükség kopjafákra, ez a puritán kőlap fedi a sírokat. Nagyon hangsúlyozottan mindenkinek a neve, a születési éve és a kivégzési évszám. Ez végül elkészült, a büntetés-végrehajtás saját költségén megcsinálta. Nem túl szépen, de, a rövid időt figyelembe véve, tisztességesen. Úgy gondoltuk, hogy a kopjafaerdő fölösleges, és nem fejezi ki 56-ot. Ebben tévedtünk. A temetésre a kopjafák álltak, és ami ma a 301-es parcellában van, az egyszerűen szép – ez az ő érdemük –, és végül is mellékes, hogy anyaországi vagy erdélyi szimbólum.

SZÉKELY DEZSŐNÉ (1991): Az 1989. június 16-ai temetésen Nagy Imre koporsójánál álltam díszőrségben. Azt a zászlót, amivel Nagy Imre temetésén az üres koporsó le volt terítve, Amerikából kaptuk vissza. Ennek a zászlónak én vagyok az ügynevezett „zászlóanyja”. Az 1989-es temetés óta ez a zászló minden egyes temetésen és minden egyes megmozduláson részt vesz.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Volt egy groteszk jelenet. Egy-másfél órával előbb otthagytam a Hősök terét, és kimentem a temetőbe a saját kocsimmal, egy rendőrmotoros kivezetett. Végigmentem az üres, lezárt városon a kopott Zsigulimmal, Erdélyi Tiborral és Fannyval. Tíz-tizenkét perc alatt, száz kilométeres sebességgel kiértünk. Akkor én ott inspiciáltam, hogy minden rendben van-e, mint egy vezérkari főnök. Körbejártam, és már jöttek is az emberek, csak belépővel. Ott, a 301-es parcella főút-bejárójánál még egyszer ellenőrizték a belépőjegyeket. Egyszer valaki átszól nekem, hogy „Hegedűs úr, nem tudunk bejönni”. Odanéztem, és mondtam, hogy miért nem mutatják meg az igazolványukat az urak? Mert Pajcsics alezredes volt, és a kollégája. Azt mondta, hogy „mert nem hivatalos minőségben vagyunk itt, különben sem akarjuk izgatni a rendezőket – magyarul: a belügyi igazolványukkal –, de úgy gondoltuk, nekünk is van ehhez közünk, és ezért kijöttünk”. Akkor odamentem, és mondtam az SZDSZ-es rendezőknek, hogy engedjék be az urakat, a Belügyminisztériumból vannak, ők vezették az exhumálást. És mondtam nekik, nem hittem volna, hogy erre a jelenetre valaha is sor kerül.

PAJCSICS JÓZSEF (1991): Úgy éreztem, nagyon megtisztelő, hogy kaptam meghívót a TIB-től. Föltétlenül ott akartam lenni. Úgy éreztem, egy kicsit engem is megcsapott a történelem szele, hogy ebbe az ügybe ilyen formában belekeveredtem, és talán hozzá tudtam járulni ahhoz, hogy sor kerülhetett az eseményre. Ezért vettem a bátorságot, és el-

mentem. Úgy gondoltam, valahol a háttérben meghúzódva talán nekem is van ott helyem. Végigéltem azt, hogy amikor elkezdünk kijárni a temetőbe, akkor még mi voltunk a helyzet urai – de egyáltalán nem voltam én ott úr, meg nem is akartam lenni –, akkor pedig már el se jutottunk a parcelláig, mert oda már nem volt érvényes az a cédula, amit kaptunk. Ott ácsorogtunk, amikor ön²¹ megpillantott bennünket, és behívott. Elmentem még arra a fogadásra is este, ami a Corvin téren volt. Én komolyan gondoltam, amikor megköszöntem, hogy részt vehettem azon az általam is történelminek tartott eseményen, amelyikhez a magam módján én is hozzájárultam.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Igazán lényegesnek a Hősök terét tartottam, és hogy a temetőben a családok által megjelölt szónokok beszéljenek, külön, mindenkinek a sírjánál, és hogy ne csak ennek az öt embernek a temetése legyen, hanem tiszteletadás mindenkinek. Ezt jelentette a hatodik koporsó és a névsor, amit folyamatosan felolvastak. Ezt én javasoltam.

Azt a kérést akceptáltam és támogattam, hogy a temetőben megszenteljék azoknak a sírját, akik vallásos emberek voltak. Ezt Hegedűs Laci intézte az egyházak képviselőivel. A Nagy Imre-peresek közül csak Maléterné tartott rá igényt, a többiek nem.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Hegedűs Laci vetette föl a TIB egyik plénumán, hogy ha nem csak kommunistákat temetünk, akkor ökumenikus jelleget kell adni a temetésnek. A javaslatot vita nélkül mindenki elfogadta, azok is, akiknek ez lélekben idegen lehetett, és azok is, akik úgy gondolták, hogy egy Nagy Imre-temetéshez kevésbé illik az egyházi szertartás. Semmiféle vita nem volt ezen.

Laci egyedül csinálta a szervezést. Sorba járta részben a hivatalos egyházak vezetőit, részben a hivatalos egyházak ve-

²¹ Hegedűs B. András, az interjú készítője.

zetőinek képviselőit, részben a hivatalos egyházakban meglévő ellenzéki – vagy ellenzékinek mondható – papokat és lelkészeket.

Gondolom, hogy Donáth Lászlóval volt leginkább kapcsolatban, és Raj Tamás volt nagyon aktív. Azt határozottan tudom, hogy a katolikus egyház mint a legfontosabb államegyház nagyon sokáig ellenállt, és tulajdonképpen az állami beleegyezésre várt. Ha nem tévedek, Paskai akkor döntötte el, hogy kijön a Hősök terére, amikor megtudta, hogy Pozsgayékkal megtörtént a kompromisszum, és nyilvánvaló, hogy a többi egyházfő is részben ehhez igazodott.

A református egyházban hihetetlen belharcok dúltak akkor. Tudom, hogy számtalanszor fölhevített itthon a lakásomon egy fiatalember a Szabadság térről, mintha ifjabb Hegedűs Lóránt lett volna, aki állandóan meg akart győzni engem, hogy mi nem tehetjük meg azt, hogy a hivatalos egyháznak az áruálló képviselőivel tárgyalunk. Én magyaráztam neki, hogy bizonyára igaza van, de minden szervezetnek a maga soraiban kell megvívnia a harcot, a TIB nem nevezheti ki a református egyház méltó képviselőjét. Az evangélikusoknál, azt hiszem, nem volt baj. A zsidóknál annál több, mert határozottan emlékszem rá – Hegedűs Laci elmesélte nekem –, hogy Schőner Alfréd főrabbi azt mondta, ő nem fogja megáldani a 301-es parcellát, mert ott háborús bűnösök csontjai is vannak a föld alatt. Akkor fölhatalmaztam a Lacit, hogy ha ezt még egyszer mondja, akkor kérje őt föl, hogy menjen ki a Donkanyarba, ahol az apám van eltemetve, és saját kezűleg válogassa külön a keretlegények és a munkaszolgálatosok csontjait. Mert negyven év után talán már el lehetne az ilyen hülyeségektől tekinteni. Iványi Gábor képviselte a maga bájjával a metodistákat, ott nem volt probléma. Az utolsó pillanatban tisztázódott, hogy a Hősök terére kijönnek a történelmi egyházak vezetői. Amikor megjelentek a jégpálya felőli protokollautóbehajtón, én fogadtam őket mint temetési főszervező.

Nagyon jó fotóim vannak, amint a magyar püspöki kart fogadom, vicces kép, én mint a püspöki kar házigazdája. Ugyancsak Hegedűs Laci szervezte meg és találta ki, hogy míg a püspökök jelentik a protokollt, addig a temetőben a beszenteléseket a hozzánk kvázi közel álló ellenzéki vagy fél-ellenzéki papok végezzék. Ott a katolikus pap Rosdy Pali volt, aki sok évet ült börtönben egyházi tevékenysége miatt. Az evangélikusokat Donáth Laci képviselte, a zsidókat Raj Tamás. A reformátusokra nem emlékszem. És Iványi Gábor ott állt hatalmas szakállával és még hatalmasabb bájával.²²

BOSNYÁK ZSIGMOND (1995): Akkor én csak néztem, és nem akartam hinni a fülemnek. Az a hangvétel és az addig soha nem hallott szókimondás megdöbbentett. Akkor kezdtem hinni, hogy itt már tényleg megváltozik valami. Isten bizony mondom, hogy örültem. Itt elsősorban a Nagy Imrére célok most, persze áttételesen a többire is, de elsősorban arra, hogy végre ez az ember megkapta azt a kegyeletet, ami egy embernek kijár. De nemcsak személyesen ő, hanem mindenki, akiket már nem vádoltak azokkal a bűnökkel, amelyek miatt meg kellett halniuk, hanem nyilvánvalóvá vált, hogy hazugság volt, tulajdonképpen a hatalom bosszúja.

MAGYAR MÁRIA (1995): Megírtam a rokonoknak – velük minden évben megyünk a temetőbe –, hogy el szeretnék menni én is a temetésre. Előbb azt írták, hogy nagyon félnek kimenni oda, egy ilyen nagy esemény, nehogy lövöldözés vagy valami kitörjön. Mert ettől féltek, na. Akkor ír-

22 A búcsúztatásban az egyházak részéről Jelenits István, a magyarországi piarista rend tartományfőnöke, Rosdy Pál katolikus pap, Czövek Olivér, Pánczél Tivadar református lelkészek, Donáth László evangélikus lelkész, Harmati Béla evangélikus püspök, Bencze Márton unitárius püspökhelyettes, Raj Tamás főrabbi, Iványi Gábor metodista lelkész, Dopner Győző baptista lelkész vett részt. Sipos (2009) 22.

tam egy levelet, hogy jól van, nem megyek ki én se. És írtak megint, hogy ők úgy érzik, mi haragszunk, mert nem akarunk velünk jönni. Végül is beleegyeztek, hogy eljönnek, mert ott lesz a Németh Miklós meg a Pozsgay Imre is, hogy díszőrséget állnak, és biztos, hogy nem lesz semmi se, ha ezek is ott lesznek. Én is nagyon féltem. Nem is mentünk a tömeg közé, egészen a szélén voltunk. Amikor az Orbán Viktor beszélt – taps, minden –, akkor meg főleg megijedtünk, és el is mentünk félre.

Busszal mentünk ki a temetőbe, csak akiknek papírjai voltak, azok mehetek ki a 301-es parcellába. Előtte mi már kaptunk egy levelet – nem is tudom, a Belügyminisztériumból vagy honnan –, megadták, hogy hányadik sor és hányadik hely az övé, hogy hol fekszik. Egy nagy kopjafája volt neki, de se sírforma, se semmi. Tiszta kopár volt minden. Be kellett érni annyival, hogy ott van, és kész, de olyan hihetetlen mindnyájunknak. Hogy most vagy ott van, vagy nincs ott.

FARKAS IMRE (1995): Végül is nekem apám attól a perctől kezdve van igazán. Akkor kerültünk érzelmi kapcsolatba. Azelőtt csak tudtam, hogy van, de attól a pillanattól éreztem is. Végre kimondták azt, hogy nem egyszerűen csak megölték őket, nem egyszerűen lázadó akárcik voltak, hanem igenis mártírjai voltak ennek a nemzetnek.

KÓSA KATALIN (1995): Az újratemetés felemelő érzés volt! Akkoriban a Függetlenségi Párt tagja voltam, és ott állhattam az egyik koporsó mellett, tehát része voltam az egész ünnepségnek. Nagyon nagy elégtétel volt, hogy végre nem kell lapítani, és nem kell szégyenkezve hallgatni a múlt-ról, hanem nyíltan beszélhetünk. A hozzátartozók pedig bátran letehetik virágaikat szeretteik sírjára. A nemzet fejet hajtott 56 előtt, és már nem néznek ránk úgy, mint a bűnösökre. És nem felejtették el az édesapámat, nem felejtődött el 56!

WITTNER MÁRIA (1992): Így-úgy teltek az évek egymás után. Aztán egyszer hoz a szomszédasszonyom egy

fénymásolt papírt. A TIB-nek a felhívása volt, és mondja, hogy lehet temettetni. Elolvastam, és elkezdtem töprengeni. Kati jutott eszembe, hogy nincsenek hozzátartozói. Arra gondoltam, eltemettetem én. Megírtam, hogy vádlott-társamat, Havrila Bélánét, miután nincs hozzátartozója, szeretném eltemettetni. A személyes megbeszélésen megkérdeztem, hogy a másik két társam családja jelentkezett-e, mert ha nem, akkor szeretném őket is eltemettetni. Csináltattam egy nagy koszorút, ötvenhat szál piros rózsza volt benne. Aztán eljött a temetés napja, és én addigra teljesen kész voltam. Attól féltem, hogy nem tudok fölállni – amikor a virágot leteszem, ott maradok. Aztán hazamentem, és két hétig nem érdekelt senki és semmi a világon, futhatott a lakás, teljes krízisben voltam.

Ez volt az a termékeny két hét, amikor csak verseket tudtam írni. Azt hiszem, hogy akkor írtam ki úgy magamból mindent, a sok felgyülemlett keserűséget!

HORVÁTH ÁDÁM (2003): A rendszerváltozás első nagy televíziós ügye – akkor Bereczky Gyula volt a tévé elnöke – a Nagy Imre-temetés volt. A TIB, ahol egy csomó ismerősöm volt, úgy látta jónak, ha én csinálom a közvetítést. Nagyon hosszú előkészítéssel járt. Gombár János, igen kiváló szerkesztő volt az egyik partnerem. Akkor már pártok voltak, velük tárgyaltunk, a TIB-bel alkudoztunk. Ki kellett dolgozni, hogy milyen technikai felszerelés kell a Hősök terére, ahol Rajk Laci és Bachman Gábor együtt csinálta a látványt, és milyen kell a temetőbe. Mi csak abban voltunk bizonytalanok, hogy hány ember jön el. Nem számítottunk háromszázezerre. Látszólag úgy volt megcsinálva, hogy a rendőrség nem vesz részt benne, a téren az MDF nemzetőrscapata adott rendészetet, a temetőben az SZDSZ és a Fidesz. Azt tudtam, hogy a rendőrség fölépített egy televíziós hálózatot a térre, és a Múcsarnok első emeletén működött egy – azt hiszem, huszonnégy monitoros – megfigyelőrendszer. Azt is

tudom, hogy elég jelentős mennyiségű mesterlövész volt elhelyezve a környező házakban meg máshol a környéken, de láthatóan nem volt rendőr. Bereczky azt a mondatot eresztette el, hogy: „Ezért a napért, úgy, ahogy van, te felelsz!”

A közvetítés kellemetlen pillanata az volt, hogy Krassó Gyuri,²³ aki egyébként egy nagyon lelkes bolond volt, odarohant a közvetítőkocsihoz – már ment a ravatalnál a fölvonulás –, és azt mondta, hogy ha nem hozom össze azonnal a tévéelnökkel telefonon, egy hangoskocsival fölláztítja a teret. Volt egy olyan telefonom, amin egy gombnyomásra ott volt az elnök, felhívtam, hogy beszéljen velem. Mondta, hogy kér harminc percet, különben bajt csinál. Az elnök azt válaszolta, hogy jó, megkapja.

Mindenféle fenyegetést kaptunk. Például üzentek, hogy kézigránátot gurítanak a kocsik alá, de nem vettem tudomásul, mert a legnagyobb koncentrációval dolgoztunk, hiszen fantasztikusan érdekes volt, hogy kik jönnek egymás után, kik állnak díszőrségben, ki jött el külföldről.

A Hősök teréről egy rendőrmotoros kíséretében vittek át minket a temetőbe, és amíg a menet ment, addig részben az általam rendezett Beethoven *Harmadik szimfónia*, meg a Mozart *Requiem* ment a képernyőn, és időnként mutattuk a vonulást, mert elhelyeztem a fölvonulási tér túlsó végén egy kamerát. Aadtuk, ahogy a buszok meg a sor elindul, aztán vártuk a temetőben, hogy megérkezzenek. Végigcsináltuk az egész temetést, két közvetítőkocsival, tizenegy kamerával.

23 Krassó György (1932–91). Közgazdász, politikus, újságíró. 1956-ban fegyveres felkelő, majd november 4. után részt vett a politikai ellenállásban. 1957-ben tíz év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. A hetvenes évektől a demokratikus ellenzéki mozgalom aktív résztvevője volt. 1985–89 között Londonban a SZER és a BBC munkatársaként dolgozott. 1989 júniusában települt haza, és megalapította a Magyar Október Pártot.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Palmer²⁴ fölhívott telefonon, és azt mondta, hogy van egy nagyon kínos história, Krassóék balhét akarnak csinálni, mert az egészet átmentésnek tartják. Azt kérdezte, tudom-e garantálni, hogy Krassóék nyilatkozzanak a tévének, és elmondják a véleményüket, mert akkor ő elintézi, hogy közben ne balhézzanak. Meglepetésszerűen ért Palmer telefonja. Azt mondtam, hogy nem kell engem győzködni. Azt hiszem, így is történt, Palmer közvetített.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A fenyegetés úgy szólt, hogyha a Televízió megengedi, hogy Krassó és társai nyilatkozzanak a temetés után, elállnak a Hősök terén a botrány megszervezésétől. A temetés reggelén a közvetítőkocsiból föl kellett hívnom Bereczky Gyulát, a Televízió elnökét, hogy Pozsgay valóban megadta-e az engedélyt. Bereczky azt mondta, hogy igen. Krassót ugyan egy kicsit becsapták, mert nem főműsoridőben kapott lehetőséget véleményének elmondására, hanem csak egy *Napzártában*.

Elég sok idő telt el attól kezdve, hogy a Televízió egyenes közvetítésének terve már megvolt, amikor kiderült, hogy a Rádiónál ugyanez nincs biztosítva. Elég későn, talán egy héttel a temetés előtt fölhívtam a Rádió elnökét. Mondták, hogy értekeznek. Megmondtam, hogy milyen ügyben keresem, ki vagyok, azonnal bekapcsoltak. Bemutatkoztam, és csak annyit kérdeztem tőle, hogy miután a Televízió egyenesben közvetíti a temetést, ugye magától értetődő, hogy ezt a Rádió is megteszi. Hallottam, hogy óriásit nyel, és azt mondta: természetesen. Mondtam, hogy köszönöm szépen, mi is így gondoltuk, nagyon örülök, hogy ez ilyen gyorsan elintéződött, ha valami probléma van, állok rendelkezésre. Nem volt probléma.

24 Mark Palmer 1986–90 között az Amerikai Egyesült Államok magyarországi nagykövete volt.

FÖLDESI KATALIN (1994): Én el sem tudtam gondolni, hogy akkora nagyságrendű lesz. Bementem dolgozni a temetés napján, és fölmentem az emeletre, ahol a tévé van. És csak néztem vagy húsz percig, és akkor rettenetes sírás tört rám, és kértem, hogy engedjenek haza. Otthon néztük végig az anyámmal, mert elmentem hozzá. Ahogy ott sorolták a neveket, és az apám neve köztük volt, az fantasztikus elégtétel volt számomra. Hogy mégse olyan ember az apám.

BŐSZE BALÁZS (1997): Ültem a tévé előtt, és végignézttem a Nagy Imre-temetést. Engem nem döböntett meg különösebben Orbán Viktor beszéde sem, holott az akkor igen merész beszéd volt. Egyetértettem vele, annak ellenére, hogy engem jobban megfogott a munkástanács-vezetőnek, Rácz Sándornak a beszéde. Orbán Viktoré nagyon frappáns volt, meg harsány, de a Ráczé mélyebb volt. Hány koporsó volt ott? Hat, ugye? A hatodik a lényeg, a többi mellékes. A hatodikban van a nemzet. Az, hogy kiket dobott föl, ki volt az az öt, és kit végeztek ki érte, az a véletlen műve.

ERDÉLYI TIBOR (1994): Rengetegen jöttek a temetésre. Nagykanizsáról például irányvonat jött, és rengeteg kíváncsi ember is volt. Az erdélyi tüntetés feloldott valamiféle olyant a lelkekben, hogy ki lehet menni az utcára. Jó ügyért el lehet menni. Az idősebbek emlékeztek azokra az emberekre, akiket ott gyászoltunk. Nagyon érdekes emlékem erről a napról, amikor Bettino Craxit, a volt olasz miniszterelnököt, az Olasz Szocialista Párt vezérét kikalauzoltam a teraszra, és ennek a nagydarab, testes embernek csorgott a könny a szeméből, amikor meglátta a tömeget. Teli volt a Hősök tere és a környező utcák.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A Hősök terén a Magyar Demokrata Fórum adta a rendezőgárdát. Azt hiszem, háromezer rendezőt tudott kiállítani az MDF Lezsák Sándor vezetésével, ha úgy tetszik, főparancsnokságával. Le-

zsákról nekem ebben a vonatkozásban csak és kizárólag pozitív tapasztalataim vannak, nagyon jól csinálta. Az SZDSZ és a Fidesz a temetőben ki tudott állítani egy kis létszámú rendezőgárdát, amely nagyon jól látta el a feladatát annyiban, hogy a 301-es parcellát kellőképpen lezárta, de nem volt semmi komoly feladata.

Azt is hozzá kell tenni, hogy ez a nap olyan volt a magyar történelemben – és ezt már sokszor elmondták –, hogy egészen fantasztikus, hogy a rendezőgárdára végül is nem volt szükség. Itt tökéletesen fegyelmezett tömeg jelent meg. Ez a történelem ritka pillanata. Mindnyájan átértük, tudjuk, hogy így történt, legnagyobb meglepetésünkre. Ez a tömeg fegyelmezett volt, ez a tömeg kivárt, ez a tömeg sorban állt a koszorúzásnál. Aki nem koszorúzott, az elhelyezkedett, és nem törekedett előre, aki jött, jött, aki haza akart menni, hazament. És semmiféle konfliktus nem volt, sem a Hősök terén, sem a városban, de még olyan sem, hogy a lezárt útvonalakon bármilyen rossz megjegyzés elhangzott volna. Tudjuk, hogy amikor az autóbuszokon kimentek a 301-es parcellába az erre jogosultak, akkor a Kőbányai úton álltak az emberek, meghatottan integettek, a kezükkel V betűt formáltak.

Talán túlzott, amit többen is állítottak, hogy félmillió részvétel volt. Nem lehet tudni, hogy mennyien voltak. Sokszor elmondtuk, hogy az esemény időben túl sokáig tartott. Elképzeléseinkhez képest is kétszer annyi ideig. Úgy gondolom, két szám van: az egyik, amely azt jelzi, amikor a téren a legtöbben voltak, mondjuk délben. A másik azoknak a száma, akik elmondhatják, hogy ott voltak, de esetleg csak negyedórát, mert utána úgy gondolták, hogy tömegiszonyuk van, vagy nem várják meg a gépfegyvereket. Kimentek, megnézték, hazamentek. Volt egy morális élményük, aztán azt mondták, hogy a televízióban jobban lehet látni. Mindkét szám releváns. Akik lélekben voltak ott és a televízió előtt, nem vitás, sok millió ember. Azt tudom például kolozsvári

barátaimtól, hogy aznap Kolozsvárt leállt az élet, mindenki fölment a tetőre, ahol lehetett fogni a magyar televíziót és a rádiót, és egész nap ezt hallgatták. Ez teljesen nyilvánvaló. És aznap este egy torontói rokonom fölhívta anyámat, hogy látta a torontói televízióban.

GEREBEN ISTVÁN (2000): Az Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség – Györík Ilona Mária kezdeményezésére, a kivitelezéshez szükséges feltételek megteremtését és az építkezés lebonyolításával kapcsolatos tennivalókat magára vállalva – 1979-ben emlékkápolnát emelt Nyugat-Virginiában, és a kápolna sírkertjében felállítottunk hat jelképes sírt: Nagy Imre, Maléter Pál, Bang-Jensen,²⁵ a hősi halált halt magyar katonák, a pesti srácok és a kivégzett ötvenhatosok szimbolikus sírjait. A sírokat – 56 hagyományát követve – egyszerű fakereszttel jelöltük meg. Ezeket a sírokat látogatják azok, akik le akarják róni a magyar forradalom hősei és áldozatai iránt érzett kegyeletüket. Számuk eddig több ezer. Ezek voltak az első jelképes sírok, amelyekhez elzarándokolnak az amerikai hivatalosok is, akik ott fejezik ki hőseink iránt érzett tiszteletüket. Most már közel hatvan neves és kevésbé ismert magyar sírja van a sírkertben. A kápolna máig teljesíti hivatását. Messze-messze elmaradva az előttünk járó amerikai emigrációs generációktól, akik a magyarságot megőrző és hirdető egyházközösségeknek, valamint a lelkeket építő templomoknak tucatjait alapították. Ők csodákat műveltek ezen a téren, mi szívünk-lelkünk, zsebünk erejéből csak ezt a kápolnát tudtuk felépíteni. Ez a kápolna Amerika kies táján ma is hirdeti a magyar feltámadást. Amerika minden részéből és Magyarországról is minden október 23-án elvándorolnak ide neves és névtelen polgárok, és kegyelettel-

²⁵ Povl Bang-Jensen dán diplomata (1909–59) a magyar kérdés vizsgálatára létrehozott ENSZ-különbizottság másodtitkára volt. Halála körülményei tisztázatlanok.

jes ünnepség keretében emlékeznek meg a magyarokról, ötvenhatos forradalmukról. 1988-ban itt volt Rác Sándor, forradalmunk elvitathatatlanul nagy alakja is, a sírkert magasan lengő lyukas piros-fehér-zöld zászlaja alatt hallhattuk érces hangját. Sokan jártak a Berkeley Springs-i magyar kápolnába. Amikor 1989. június 16-án a Hősök terén a magyar nemzet búcsúzott hőseitől, akkor mi a sírkertben emlékeztünk. Felolvastuk a kivégzettek névsorát, és minden név elhangzása után egy szegyet vertünk abba a kopjafába, amelyet ebből az alkalomból emeltünk jelképes sírjuk fakeresztje mellett. A kalapácsütések Nyugat-Virginia bérceiről visszaverődő hangja szívbe markoló volt az erdő csendjében.

GYENES JUDITH (1998): Június 16-án én temettem. Nekem ez elsősorban temetés volt, nem ünnep, nem egy politikai történet. Persze euforikus volt, a rendszerváltás pillanata, másnap egy új világ kezdődött.

VAN HOVÁ MENNI EMLÉKEZNI

TOMASOVSKY MÁRIA (1995): Nem tudtuk egyáltalán, hogy hova kaparták el apukámat,²⁶ csak 89-ben, amikor engedélyt kaptunk rá. 89 kora tavaszán a nyíregyházi MDF vezetője, Takács Péter értesített, hogy menjek le Nyíregyházára, mert talán meg tudjuk találni édesapám sírját. Hát borzasztó egy időszak volt, amíg kerestük. Ugye, a temetői nyilvántartásban ilyesmi nincs, csak körülbelül. Most már beszédesebbek lettek az emberek, aki körülbelül tudta, vagy hallomásból tudott valamit. Kijelöltek egy olyan ötvenszer ötven méteres területet, egy gazos részt, hogy körülbelül ott lehet eltemetve. És amikor mentünk odafelé, Takács Péter meg a többiek azt mondták, lehet, hogy ránk fognak lőni.

26 A forradalom húsz nyíregyházi vezetője ellen 1958. április 28-án hoztak ítéletet. Szilágyi Lászlót és Tomasovszky Andrászt halálra ítélték és kivégezték.

Mert ugye akkor még nem történt meg a rendszerváltás, csak az előző rendszer vége volt. Voltunk ott vagy húszan. Mi, a három testvér, az MDF-es, meg a Politikai Foglyok Szövetségétől is volt valaki, a nevekre sajnos nem emlékszem. A Szilágyi család is ott volt. Olyan megrázó volt az egész, hogy ott mentünk. Vittünk virágot meg nemzetiszínű szalagot, és leraktuk arra a területre.

Májusban kaptunk engedélyt az exhumálásra. Debrecenből jött egy háromtagú orvoscsoport, akik elkezdték keresni. Ez több napig tartott. Az első napon ott voltam, akkor nem találták meg őket, a többin nem. Azt hiszem, az öcsém és a húgom minden alkalommal ott volt. Végül 89. augusztus 24-én megtalálták édesapámat. És rettenetesen nagy temetés volt, 89. október 6-án temették el. Hát az egészre nem nagyon emlékszem, meg kell mondjam, mert én egyfolytában sírtam. Rettenetesen megviselt. Videóra föl van véve az egész temetés, ahhoz lelkielő kell, hogy az ember végignézze. És akkor eltemettük édesapámat. Úgyhogy most már meg tudok állni a sírja előtt. A Történelmi Igazságtétel Bizottsága pedig len szobrot emelt édesapámnak. Tehát van egy szobra Szilágyi Lászlónak is és édesapámnak is Nyíregyházán az északi temetőben, mindjárt a bejáratnál, ami egy díszsírhely.

ANDI JÓZSEF (1995): Amikor 89-ben jött az újratemetés, akkor a Fő utcában volt egy összejövétel. Ott azt kérdezték az emberektől, hogy ki kér exhumálást. Nem mindenki tudta, hogy hol van a hozzátartozója, azoknak azt mondták, megpróbálják megkeresni, mert lehet, hogy a nyilvántartás nem pontos. A nyilvántartás szerint a mi sírunk a 301-es parcella 26. sorának nem tudom, hányadik helye volt, tehát korábban jó helyre jártunk. Anyu azt akarta, hogy vegyük föl, de én azt mondtam, jobb volna, ha hagynánk békén, mert ha véletlenül nem ő van ott, akkor anyunak minden baja lesz. Meg mindegyikünknek. Ez megint egy új megrázó kódtatás lett volna. Mondtam, ne bolygassuk, hagy-

juk. Mi harminc évig úgy jártunk oda ki, hogy apu ott van, és gondoztuk a sírt. Ott nagyon rossz körülmények voltak, ha esett az eső, térdig érő sár volt. Meg veszélyes is volt, mert kint voltak a rendőrök, és elkergettek.

Mi mindig minden sírra teszünk virágot. Öt szál szegfűt szoktam venni, és minden sírra teszek egy szál virágot vagy gyertyát.²⁷ A többiek is. Mindig gondoztuk egymás sírját, soha nem volt elhanyagolva. Régen nem nagyon lehetett gondozni, mert ha feltűnő volt, akkor szétrúgták. Nem lehetett nagyon szépen megcsinálni, csak a gazt kiszedni. Kis bucka volt csak, fejfáról szó sem lehetett.

MAGYAR MÁRIA (1995): Amikor volt az újratemetés, akkor mi megismerkedtünk a többi kivégzettnek és katonatársnak a hozzátartozójával. Akkor ott beszélgettek, hogy mi legyen, hogy legyen. Akkor közösen eldöntötték, hogy ne hantolják ki. Ha őket odarakták, akkor legyenek szépen ott egymás mellett. Ott is van mindegyik. Nyolcan vannak.²⁸ Két sorban, a 17-es meg a 18-as sorban vannak. Mecséri mellett van apám. És akkor szépen így is maradt.

A katonabarátok jönnek minden évben, mert ők állítottak egy emléktáblát apukámnak ide ki a temetőbe, a szüleinek a sírköve elé. Minden év október 23-án jönnek koszorúzni, akármilyen napra esik. Eljönnek három-négy kocsival, kimegyünk a temetőbe, egy kis beszédet mondanak, megkoszorúzzák, és akkor jövünk ide haza.

Amikor az emléktábla-avatás volt, akkor voltak Pestről is. Úgy volt, hogy lejön Göncz Árpád is. Nagy készülődés volt itt a faluban. A temetőbejáratunk olyan volt, mint a dzsun-

27 A csepeli fegyveres ellenállás nyolc tagja ellen 1958. március 4-én hoztak ítéletet. Andi Józsefet és négy társát halálra ítélték és kivégezték.

28 A jutadombi fegyveres ellenállók perében 1958. november 13-án ötvenc két – köztük tizenegy halálos – ítélet született. Magyar Jánost és hét társát kivégezték.

gel, és két nap alatt rendbe lett vágva, hogy jön, de valamilyen oknál fogva nem tudott lejönni. És akkor valami nagykutya jött le, nem tudom, mi a neve, piros csík volt a nadrágján. Akkor nagyon sokan voltak ott a faluból. Olyan volt, mint egy temetés, még papot is hívtunk, hogy szentelje meg.

KÓSA KATALIN (1995): A rendszerváltozás csodálatos dolog volt! Hosszú éveken át eltemettem valamit, és most meg felszínre került. Felkavart az, hogy erről végre lehet beszélni. Felkavartak az események, felkavart édesapám exhumálása. Olyan mély sebeket tépett fel, hogy én teljesen kifordultam magamból. Végül is megnyugodtam, hogy ő fekszik ott. Ugyanoda temették vissza. Kérdezték, hogy akarok-e díszparcellát. Nem kell díszparcella, ő ott nyugodott eddig, maradjon is ott. Vele ne kivételezzenek.

MECSÉRI ILDIKÓ (1996): Nem akartuk megbolygatni, én elfogadom, és bízom benne, hogy ő fekszik ott. Van hová menni emlékezni, és van hová virágot elhelyezni.

BRUSZNYAI MARGIT (1994): Soha nem hittem volna, hogy mennyire fontos tudni, hogy hol van. Nem tudom ezt megmagyarázni. Egyszerűen döbbenetes, hogy mennyire kell, hogy tudd, hogy hol van. Én látni akartam, én nem féltem ettől az exhumálástól. Én csak attól féltem, hogy nem fogjuk megtalálni. Nem volt szörnyű. Az egésznek az alján volt valami olyan mérhetetlen megnyugvás, hogy megvan. Anyám meg akarta fogni a koponyát, és meg is fogta, és nem lett rosszul, csak elnézegette. És azt lehet gondolni, hogy ez szörnyű. Nem volt az, mert ő ott volt, és meg lehetett találni, és mintha nevetett volna ránk. Megnyugtató volt. Óriási jelentősége volt, hogy biztos tudjuk, hogy ő ott van.

Mi már régen nem leszünk sehol, de én azt gondolom, hogy a 301-es parcellában mindig rend lesz. Szóval, hogyha mi nem is élünk, vagy akármilyen történik velünk, és már nem tudjuk gondozni a sírt, az ott megmarad, az ott kell legyen. Mert ő oda tartozik, neki ott kell lennie. És mikor már a gye-

rekeink is meghaltak, és senki sem fogja tudni, ki ő, ott mindig lesz virág, és ott lesz kopjafa és fű. És a 301-es parcella olyan hely, aminek meg kell maradnia.

GULYÁS ANIKÓ (1994): Sopronkőhidán el volt kerítve nemzetiszínű és fekete szalaggal egy jelképes rész, és terméskőből a soproni ellenzékiek csináltak egy sírt egy keresztel. Állítólag ott korábban tiszta dzsumbuj volt, akác, de addigra kiirtottak minden bokrot, meg kivágták a fákat. Az egy régi rabtemető. Mindenre gondolt az ember, csak arra nem, hogy édesapáékat még kilencven kilométerrel arébb vitték. Győrben kivégzik, Sopronkőhidán meg elkaparják. Az borzasztó volt, amikor ott állt az ember: és most itt van, biztos, hogy itt van?

Újfent írtam egy levelet az Igazságügy-minisztériumba, hogy kérem édesapa exhumálását. És kaptam rá a választ, hogy megvolt a jelképes temetés, nyugodjak bele, hogy tudom, hol van, édesapát ezért nem fogják ott felvenni. El akarták tussolni az egészet. Utána ismét találkozott a kilenc család,²⁹ és megbeszéltük, hogy együtt kérjük az exhumálást és az újratemetést. Tihanyi Laci írt egy közös levelet, és mind aláírtuk.

TIHANYI LÁSZLÓ (1992): 89. június 15-én a soproni ellenzéki kerekasztal – az MDF, az SZDSZ, a Fidesz, a Kiszgazdapárt és a TIB szerepelt benne – szervezett egy nagyon szép megemlékezést a sopronkőhidai rabtemetőben. A várkerületben volt a fáklyás felvonulás, ökumenikus misét celebráltak a nagytemplomban, és utána kimentünk a sopronkőhidai rabtemetőbe. Ennek kapcsán megismertem dr. Pantali Zoltán őrnagyot a börtönből, aki rendkívül készséges és tisztességes ember. Ő megpróbált utánanézni, hogy mikor

29 A mosonmagyaróvári népítélettel kapcsolatos perben tizenhárom ítélet született, közülük nyolc halálos volt, Szigethy Attila, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke 1957-ben a vizsgálati fogságban öngyilkos lett.

temettek oda utoljára, kik voltak őrségben, és kik voltak gépkocsival kirendelve azokban a napokban.

1989. július 26-án kaptunk egy levelet az Igazságügy-minisztériumból, hogy nincs jogi akadálya az exhumálásnak, de éreztették, hogy nem lesz egyszerű. A rehabilitálásra vonatkozóan pedig azt válaszolták, hogy átadták a felsőbb szerveknek. Október 15-én írtunk a minisztériumnak, hogy még semmi sem történt, csak az elvi engedélyek vannak meg. És mivel a kihantolásnak, exhumálásnak, azonosításnak és végső nyughelyre szállításnak, a temetésnek jogi és gyakorlati akadályai megszűntek, kértem az eljárások elvégzésére mielőbbi időpont kitűzését és erről értesítésemet. Korábban minden beadványban így szíveskedjék meg úgy szíveskedjék volt. Ebben már nincs szíveskedjék. Lehet, hogy ez nem tetszett nekik, mert rögtön felhívták Dornbach Alajost, és gondolom, elmesélték neki, hogy ez az ürge most már azt se írja be, hogy szíveskedjék, kell valamit csinálni vele. Dornbachtól november 4-én kaptam egy levelet, ami nagyon nem tetszett nekem. Amellett, hogy részvétéről biztosított bennünket, azt írta, hogy: „Bármilyen fájó, azt javaslom Önöknek, hogy vonják vissza kihantolási kérelmüket. Ilyen sűrűn betemetett helyen a kihantolásnak csak akkor van értelme, ha igen nagy bizonyossággal lehet valószínűsíteni, hogy konkrétan melyik sírhelyen van az eltemetett személy. [...] Kérem tehát, álláspontjukat alaposan gondolják át, és írják meg nekem, milyen elhatározásra jutottak.” Én azt vártam volna, hogy az asztalra vernek, és azt mondják, ameddig ásó van, addig igenis ásnak, de nem. Ezt a levelet november 4-én kaptam meg, amikor a felállított kopjafák avatására mentünk Sopronkőhidára. Állatira felbőszültem, és a következőt diktáltam a sógornómnak: „Alulírottak, az úgynevezett mosonmagyaróvári perben kivégzettek hozzátartozói együttesen kijelentjük, hogy az 57-ben, illetve 58-ban kivégzettek exhumálását és azonosítását, akik a sopronkőhidai rabtemető-

be lettek elhantolva, az Igazságügy-minisztérium sorozatos akadékoskodása ellenére is kérjük. A temetés helyszínét, illetve a sírok pontos helyét a soproni ellenzéki kerekasztal felderítette, ezenkívül a temetésen részt vevő személy Tihanyi Lászlónak megmutatta. Továbbiakban Tihanyi Lászlót tájékoztatták arról, hogy arra a helyre előtte és utána elhantolás nem történt. Nyomatékosan kérjük a korábbi exhumálási és azonosítási kérésünk mielőbbi teljesítését!” Utólag kiderült, hogy temettek még oda, de ha tudtam volna, akkor is ezt írom. És akkor – már gondolva arra is, hogy holnapután meg az lesz a kifogás, hogy egy személyt nem keresnek – fölírtam a levélre Cziffrik Lajos, Földes Gábor, Gulyás Lajos, Kiss Antal, Tihanyi Árpád, Weintráger László, Zsigmond Imre és – bár nem ebben a perben voltak – Szigethy Attila, valamint Török István hozzátartozóját is. Aki ott volt ezen a megemlékezésen, azokkal aláírtam, de nem küldtem el rögtön, mert hiányzott néhány aláírás. Viszont írtam egy levelet Borics Gyula igazságügyi államtitkár úrnak, ami meg neki nem tetszett. Úgy indítottam: „A legutóbbi levelemre egyenes választ Öntől nem kaptam. Feltételezve, hogy az ominózus levelet ismerik, a lassan tengerikígyóhoz hasonlatos ügyintézészt rövidítendő, közvetlenül Önöknek válaszolok.” Itt is leírtam, mennyire biztos, hogy ők ott vannak. A végére azt írtam: „A rendszernek vagy jogutódjának, amely sok tízezer embert tudott börtönben tartani, többszöri eljárásokat lefolytatni, százakat kivégezni, legyen annyi erkölcsi tartása, hogy amíg csak a remény egy szikrája is él, mindent megtegyen a végső tiszteletadás biztosítására. Önöktől csak azt kérjük, ássák ki halottainkat, kiket lopva, egy gyalázatos procedúra megkoronázásaként a temetőárokba löktek.”

Január 29-én elküldtem az Igazságügy-minisztériumba az említett közös kérvényt, addigra állt össze a névsor. És végre az igazságügy felkérte doktor Bajnóczky Istvánt, a győri igazságügyi orvos szakértői intézet vezetőjét a kutatócsoport

létrehozására. A csoportban három orvos, két régész dolgozott, és változó létszámban voltak, akik ástak, főleg régi börtönörök.

Az ásatást 1990 áprilisában kezdték a temető északnyugati csücskében. Ott kellett volna lennie Szigethy Attilának. Sok sírt feltártak, főleg olyanokat, amelyekről látszott, hogy nagyon régiek. Egyszer csak találtak egy üres koporsót. Mindenki teljesen odavolt, hogy az Szigethy Attila nyughelye, és biztosan kilopták a holttestet, de nem. Már nem tudom, hogy az üres koporsó után vagy előtt, de teljesen megbolydult minden, mert két egymás melletti koporsó körvonalai jöttek ki a tisztítás során – nyilván egyszerre volt a temetés –, ráadásul fejtől-lábtól volt a két koporsó. Ezt mesélte korábban az is, aki azt állította, hogy ő ásta ki Szigethy Attila sírját. Azt hittük, hogy ők azok. A végén aztán megdőlt a feltételezésünk. Egymás után tárták fel a sírokat, minden eredmény nélkül.

Közben hosszas könyörgés után végre sikerült szóra bírni azt a gépkocsivezetőt, aki a temetést végzőket szállította Sopronkőhidára. Kivitettem őt a feltárássra, ahol a bizonytalansága miatt volt meggyőző. Nem mutatott sehova sem, hanem azzal kezdte, hogy úgy megváltozott minden, úgy megnőtték a fák, hogy nem tudja pontosan. Aztán mutatta, hogy körülbelül hol lehetnek. Ott folytatták a munkát, és szinte az utolsó napon találtak egy koporsót, abban egy olyan holttestet, amelyen többszöri törésnyomok voltak: félig gyógyult törés, meg gyógyulatlan törés is. Akkor már nyilvánvaló volt, hogy Szigethy Attila, hiszen ő a fogdában kétszer is kiugrott az ablakon. Az első után félig gyógyult meg, a második után meghalt. És akkor abbamaradt az ásatás, mert a régészeknek Ménfőcsanakra, egy avar kori temetőhöz kellett menni, az autópálya-építés miatt ott volt programozott feltárási munkájuk. Fogcsikorgatva bár, de kénytelenek voltunk elfogadni. Szeptemberben folytatódott a feltárás. Október 1-jén este

jött egy telefon, hogy szinte biztos, hogy édesapáékat találták meg, mert négy koporsó körvonalazódik. Mire kértem, már meg voltak bontva a sírok. Néztém őket, hogy uramisten, melyik lehet édesapa. Az egyikén látszott, hogy a bal kezét kitekérték, úgy nézett ki, mint akit csak úgy bevágtak oda. Fölmerült bennem, hátha ő az. És ő volt az! Sejtésünk volt arról, milyen körülmények között temethették el őket. Én akkor imádkoztam értük, ez volt a legkevesebb, amit akkor megkaphattak.

Édesapa Győrben lett eltemetve. Az önkormányzat felajánlott egy dízsírhelyet, de nem éltünk vele, nekünk van sírhelyünk. Politikától mentes szertartást akartunk, mi az édesapánkat akartuk eltemetni.

ANDI JÓZSEF (1995): Ezt nem lehet elfelejteni. Sokszor gondolkodom rá, mindennap tulajdonképpen. Ezt az érzést egy életen keresztül hurcolja az ember. Csak akkor szűnik meg, ha meghalok. Nem lehet megbékélni, ezt nem lehet megbocsátani. Valami ül az emberen, valami megmagyarázhatatlan.

TIHANYI LÁSZLÓ (1992): Szükségem volt arra, hogy megfogjam a csontjait, hogy ott legyek a proszektúrán, hogy valamilyen közelségbe kerüljek vele. Egyértelmű, hogy azok az emberek, akik százakat juttattak ide, gazemberek, gyilkosok. Mégsem tudom őket annyira gyűlölni, hogy ennek fizikai megnyilvánulását adjam. Gondolom, az ember bizonyos határokat nem tud átlépni. Nekem még ez a szörnyűség sem volt elég ahhoz, hogy tegyek valamit a gyilkosok ellen.

AZ EMLÉKMŰ

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Az emlékműpályázat egyértelműen a TIB akciója volt. Ungváry Rudolf, aki a pályázatnak és a Budapest Galériában rendezett kiállításnak³⁰

³⁰ Kernács–Ungváry (1989).

az egyszemélyes kivitelezője volt, lángelelkűen, a rá jellemző elszántsággal vitte végig az első ponttól kezdve az utolsóig, az ő érdeme, hogy sikerült. Ő mondta a napokban, amikor a Jovánovics és az ő meghívására kint voltunk a 301-es parcellában késő este egy szál gyertyát gyújtani, hogy ha más nem is marad fenn a TIB-ből, az emlékmű fennmarad. Azt hiszem, ez is egy olyan akció volt, amire érdemes volt sok munkát áldozni.

A pályázati felhívás 89 tavaszán jelent meg, volt egy határideje, és amikor ősszel kiderült, hogy száz kiállításra érdemes pályamű van, akkor őszintén meg voltunk lepve és hatva, hogy így sikerült. A megvalósításra alakult egy bizottság, amelyben Ungváry Rudolf volt nagyon aktív, és megkértem Erdélyi Tibort, ha már a TIB szervezőtitkári vagy ügyvezető alelnöki pozíciójától visszalépett, akkor csinálja. Szívesen vállalta, és mint mindent, lelkiismeretesen végezte. Hogy aztán mi az oka annak, hogy nem egy év alatt készült el, hanem majdnem három évig tartott, nem tudom. Hihetetlenül sok bajuk volt, azt tudom. Nehezen jött össze a pénz. A főváros egyáltalán nem tekintette a magáénak, egyszerűen nem ismerték föl, hogy nemcsak a terület a főváros tulajdona, hanem ez a főváros emlékműve is. Sok és megalázó tárgyalás volt a fővárossal, hogy azt a néhány milliót a rendelkezésre bocsássák. Belesüllyedt a pártpolitikai veszekedés mocsarába. Eszükbe nem jutott, hogy ebből hatpárti konszenzust lehessen csinálni. Ha jól tudom, a Honvédelmi Minisztérium – különösen a szállítás vonatkozásában – az építők rendelkezésére állt, a rusztikus követ katonai segítséggel, speciális vontatókkal szállították. Egyszer Vásárhelyi Miklóssal fogadtuk a miniszterelnök képviselőjében megjelenő belügyminisztert, Boross Pétert a 301-es parcellában. Akkor Vásárhelyi kért tőle több millió forintot. Boross megígérte, hogy a kormánynál soron kívül rendkívüli pénzt fog kérni az emlékműre. Úgy tudom, hogy teljesítette is. Soros is adott pénzt.

Dornbach Alajos végül francia kapitalistáktól kapott egy nagyobb összeget az emlékműre. De a dolog nagyon nehezen ment.

A művészeti megalkotás nehézségeit nem ismerem. Jovánovics testét, lelkét, szívét beleadta. Sok konfliktus volt, de azt hiszem, jó lélekkel gondol vissza rá. Hegedűs Laci szívén viselte ezt az ügyet, de nem igazán tudta összefogni. Erdélyi pedig mint építészmérnök, határozottan csak az építési munkákat csinálta. Végül rengeteg huzavona, sok nehézség után, az emlékmű elkészült és áll.³¹

ERDÉLYI TIBOR (1994): A TIB még a temetés évében kiírt egy országos, sőt nemzetközi emlékműpályázatot. A pályaműveket bemutatták a Budapest Galéria kiállítótermében. Közönségsvavazat is volt. Jellemző módon sem a közönség, sem a szakemberek egy része nem arra az emlékműre tippelt, amelyik végül megvalósult. Azt hiszem, a legjobban érthető művek kapták a legtöbb szavazatot. Jovánovics műve pedig, amelyik mellé a szakmai zsűri tette le a voksot, valamiféle olyan transzcendentális, közember által nehezen átélhető élményanyagot tükröz, amit én mint építész, aki a szakmában az esztétika határterületén is mozog, elfogadtam. Nem éltem át teljesen, végig kellett asszisztálnom, míg végül beláttam, ebben a műben minden kőnek van valami jelentése, de az a nagyközönséget nem érdekli olyan mélységig. Jovánovics nyerte végül a pályázatot, a közönségsvavazatot a zsűri nem vette figyelembe. Elkészült a költségvetés, amelyik nyolc-kilenc millió forintra taksálta akkor a munkálatokat. Akkor a tíz legnagyobb költségű pályázat között volt. Elindult a kivitelezés. A felállítását végig kellett asszisztálnom, az utolsó percig. Az iparosokkal való veszekedéstől

31 Kurcz Béla: A 301-es parcella. A főváros fölött lebeg a harminctonnás túlvilág. *Magyar Nemzet*, 1992. június 15.; Hegedűs B. András: Áll a rusztikus kő. In Hegedűs (2000) 201–205.; Boros (1997) 41–47.

kezdve viták a művész úrral meg másokkal, ami idegileg eléggé megterhelő volt. Meg a pénzügyi felelősség, mert vakon írtam alá százezres számlákat, és utólag derült ki, hogy nem mindig volt fedezet mögötte. Személyesen ki kellett mennem télen a kőbányába ahhoz, hogy meggyőződjek róla, valóban több száz köbmétert kell lerobbantani, mire egy olyan darab adódik, amiből meg lehet csinálni azt az íróasztallap méretű követ. Az Angyal Pista kövéről volt szó, arról a bizonyos nevezetes rusztikus kőről,³² ami az emlékmű mögött van.

Részt vettem a számításokban, az alapozási munkáktól kezdve a vasbetonozásig, és valamennyi vasat kispóroltam belőle. Nagyon büszke voltam magamra, hogy harmincezer forintot megtakarítottam egy számításom révén, de nem tudtam, hogy az emlékmű a végén harmincmillióba fog kerülni. Ahogy készült, úgy nőtt meg a mögötte álló művészi társadalomnak, a háttértársadalomnak az étvágya, és szerintem Jovánovicsot belesodorták egy olyan dologba, amihez végképp nem lett volna köze az eredeti pályázatnak. Nemcsak az emlékmű közvetlen környezetét dolgoztatták meg, hanem az egész 300-as parcellát. Amit két évvel korábban az én skicceim alapján megvalósított a Közterület-fenntartó Vállalat – a temetésen láttuk: egy koszorúzási hely és hozzá két félköríves bekötőút –, gyakorlatilag fel kellett bontani, ki lett dobva két éven belül, és elkészült a gyönyörű díszburkolat. Tényleg szebb, meg nagyvonalúbb, csak hát az ára is sokszorososa az előzőnek. A Fővárosi Tanács az első menetben ingyen adta nekünk azt a tizenötmilliót, amibe a temető rendbetétele került a temetéshez.

32 Utalás Angyal István (1928–58), a Tűzoltó utcai felkelők parancsnoka búcsúlevelének részletére: „Nagy rusztikus kő legyen a névtelen csőcselék emléke...” Lukácsy (1990) 263.

Nagy nehezen összekoldulva, végül is szép lett az emlékmű, legalábbis a Jovánovics elképzelése szerint valósult meg. Rengeteg bajjal, rengeteg technikai nehézséggel. Van egy-két olyan darab, ami korábban nem készült még Magyarországon ilyen minőségben és ilyen formában. A lezáró folyósó lapja például annyira egyedi darab, hogy nem tudom, hány-szor kellett megcsinálni. Az egyik házgyárban csináltuk meg, volt, amikor éjszaka kellett kimenni az érlelést megnézni, nehogy túlégessék, és szétmenjen. De megvalósult. A közvélemény nem fogadta teljes tetszéssel. Egy bécsi újságíró azt kérdezte tőlem, hogy nem félünk-e attól, hogy azt fogják hinni, hogy ez a nyilvános vécé? Eddig ez a csúcs az ellenvéleményekben. A maga kis esettségében, léptéktelenségében ott a nagy, sima prérin. Közelről viszont látszik a kő finomsága.

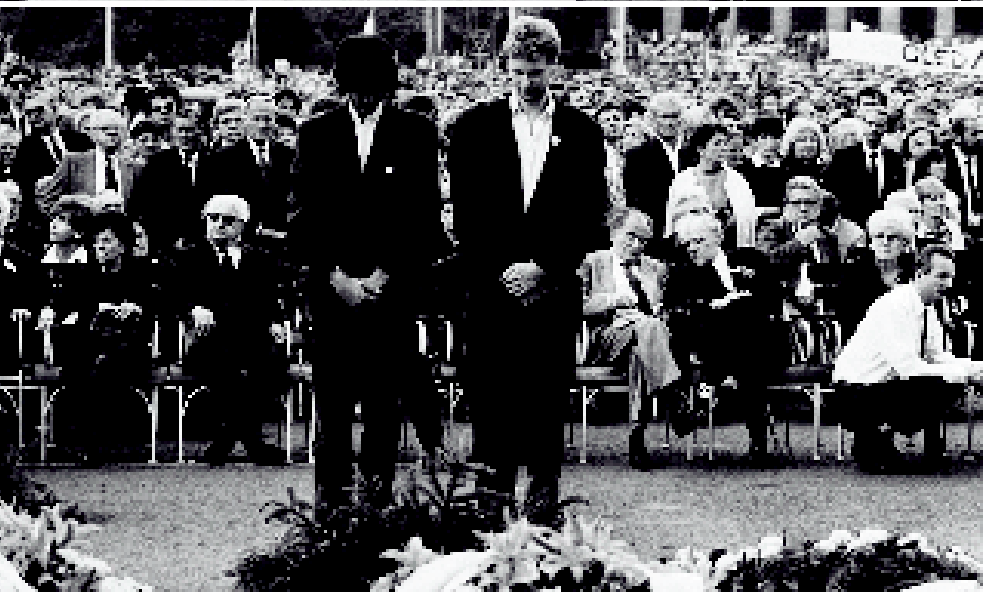
HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A művészi megvalósulás kritikája nem az én feladatom. Nekem túl modern, a szél-sőjobboldalnak botrányos. Valószínűleg azoknak van igazuk, akik azt mondják, hogy 1992-ben a város legszélén, a temetőben sikerült egy olyan, a 21. századhoz méltó köztéri emlékművet csinálni, amely Budapesten még nem volt, és Európában is párját ritkítja.

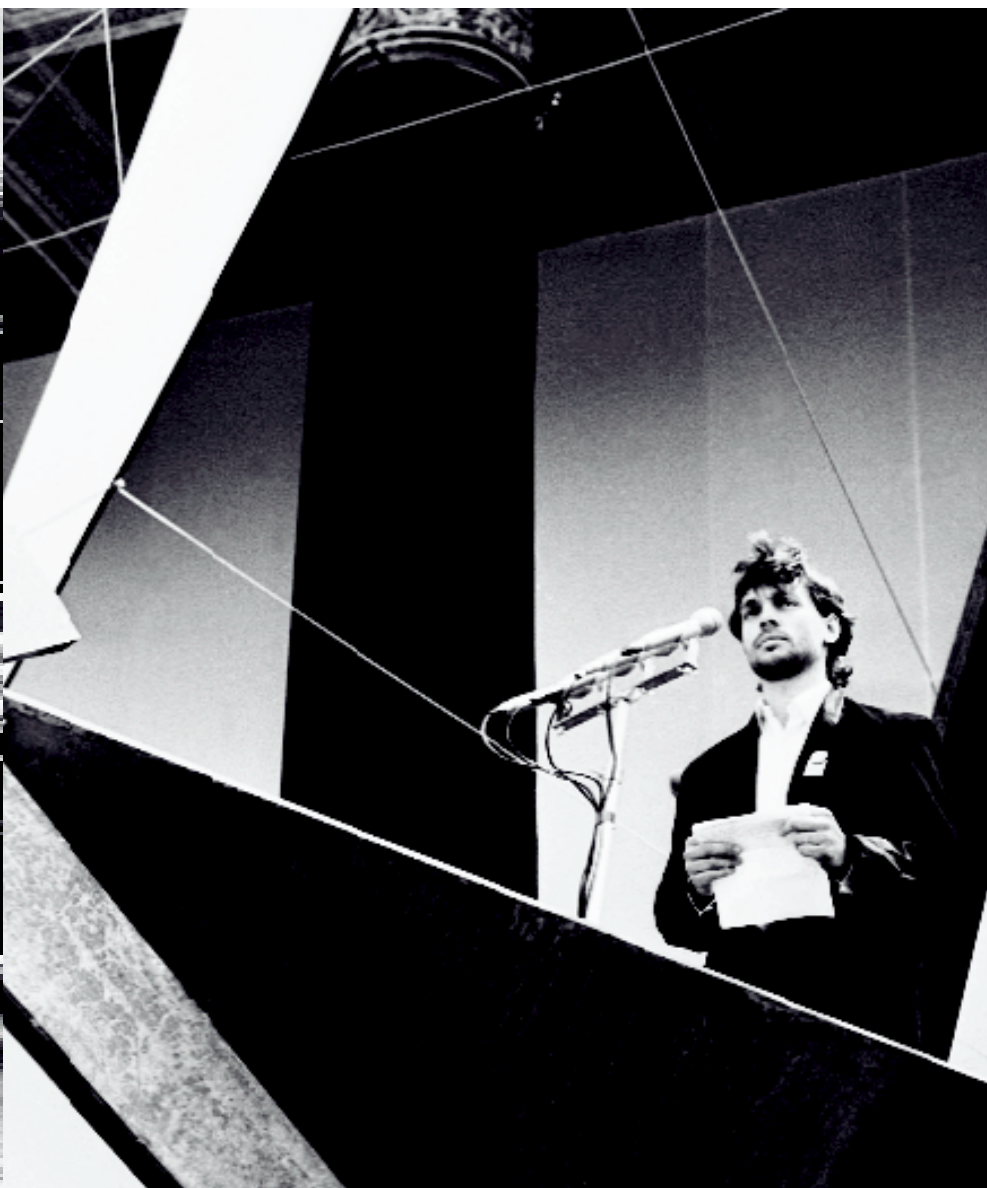

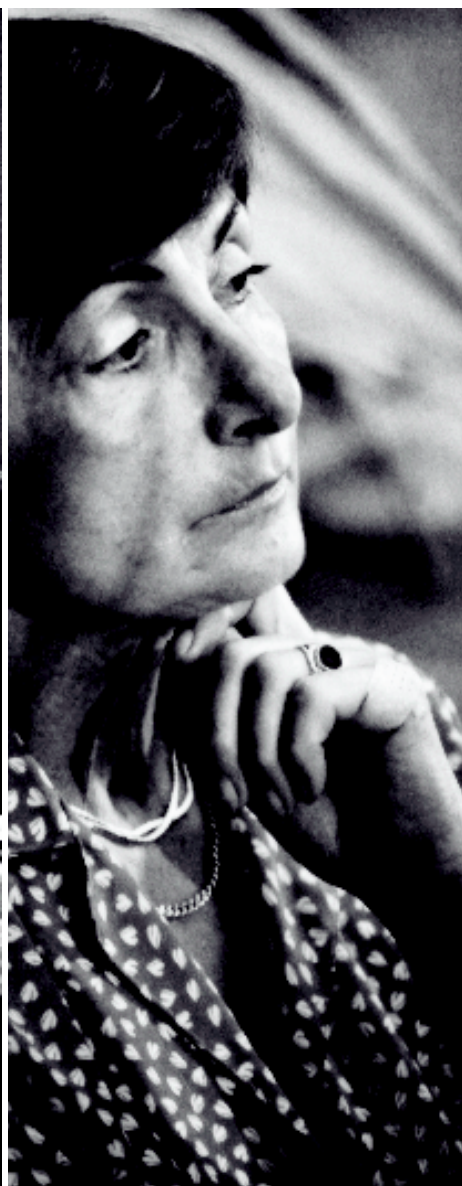
47 49

48

„AZ ÁTALAKULÁS SOKKAL NEHEZEBBEN MEGY...”

A pártállam feloszlatta önmagát: az Országgyűlés 1989. október 18-án kimondta, hogy Magyarország parlamentáris köztársaság, független, demokratikus jogállam. Ideiglenes köztársasági elnök – hivatalából adódóan – Szűrös Máttyás, az Országgyűlés elnöke lett, aki 1989. október 23-án Parlament erkélyéről kikiáltotta a köztársaságot.

1989 és 1992 között megtörtént az ötvenhatosok jogi rehabilitációja – a Nagy Imre-perben elítéltek egyéni rehabilitációban részesültek, a többiekéről törvény rendelkezett –, és törvény született a politikai elítéltek anyagi kárpótlásáról is.¹ Egyre több ötvenhatos vállalt politikai funkciót, csatlakozott a megújuló vagy az újonnan alakuló pártokhoz. Az első szabadon választott Parlamentbe több ötvenhatos elítélt is bejutott, és többen kerültek önkormányzati vezetői, képviselői pozícióba. Az első köztársasági elnök az ötvenhatos szerepvállalása miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Göncz Árpád lett. A három évtizedig hátrányosan megkülönböztett ötvenhatosok közül sokan visszatértek a szakmai és a közéletbe. Hazatérhettek az emigrációba kényszerültek is. A TIB alapítóinak követelései látszólag teljesültek.

¹ Az 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról, az 1990. évi XXVI. törvény az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról, az 1992. évi XXXII. törvény és több módosítása az életüktől és szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról rendelkezett.

1989. június 16-a katartikus pillanata azonban tünékenynek, a kegyelmi állapot rövidnek bizonyult. 1992-re a forradalom szinte minden követelése megvalósult: szabadon választunk, többpártrendszer, szólás- és sajtószabadság van, a szovjet csapatok kivonultak Magyarországról. 1956 mégsem lett a rendszerváltás meghatározó eleme.

A TIB alapítóit egyre több kritika, majd támadás érte. 1991 végén és 92 elején a TIB-bel kapcsolatos hírek leginkább elmérgesedő vitákról, kizárásokról, lemondásokról, látványos szakításokról, pártpolitikai csatározásokról és a szervezet váltságáról szóltak. Az első konfliktus a szervezet jellegéről folyó vitában öltött testet: kis létszámú bizottság maradjon-e, vagy váljon tömegszervezetté? Az évtizedekig perifériára szorított, egzisztenciálisan is ellehetetlenített ötvenhatosok érdekeik képviselőit várták, majd követelték a TIB-től. Az alapítók eredetileg nem erre vállalkoztak, többségük megtartotta volna a szűk kereteket, a kormányzó pártok viszont támogató tömeget láttak a tömegszervezetté válást sürgető ötvenhatosokban.

Újabb és újabb tagozatok, szekciók alakultak a TIB-en belül, egyre többen és durvábban támadták az alapítókat. 1991 decemberében lemondott az alapító elnök, majd 1992 elején elhagyta a szervezetet az alapítók többsége.

1989. OKTÓBER 23.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1991): Megkeresett Németh Miklós, hogy „Mátyás, már ünneppé nyilvánítottuk október 23-át – illetve akkor már napirenden volt, nem is tudom, mikor nyilvánítottuk ünneppé, akkor, előtte, vagy utána² –, ez a nap alkalmas lenne arra, hogy a szabadság és a függetlenség napja legyen. Itt az alkalom, 23-án kiáltsuk ki a köztársasá-

2 Október 23-át az új Országgyűlés nyilvánította nemzeti ünneppé 1990. május 3-án.

got!” Mondtam, hogy az alkotmánymódosítás csak akkor lép életbe, amikor a közlönyben kihirdetjük, tájékozodom, hogy meg tudják-e csinálni időre. Ha jól emlékszem, hétfői nap volt 23-a, tehát a nyomdának szombat, vasárnap is dolgozni kellett, hogy meglegyen. Sikerült, megjelent a *Magyar Közlöny*, nemzetiszínű keretézéssel, tehát kihirdettük, nem volt akadálya annak, hogy kikiáltssuk a köztársaságot. Én az ötletet jónak tartottam – utólag tudtam meg, hogy Glatz Ferenc történész fejében fordult meg –, hiszen ezzel kinyilváníthatjuk 56-hoz is a hozzáállásunkat.

Meg is állapotdunk Németh Miklóssal, és végrehajtottuk katonai tiszteletadással. Előző nap megjelent egy közlemény, hogy kikiáltjuk a köztársaságot, aki úgy gondolja, azt szívesen látjuk a Kossuth Lajos téren. Több mint százezer ember jött el, óriási dolog volt, politikai pályafutásomnak és az élettemnek is a csúcspontja.

Megismételhetetlen, felemelő érzés, az ember szinte lebeg ilyenkor. Azt mondják, hogy érződött, kicsit a hangom is remegett, de ez ünnepélyesebbé tette a dolgot. Előző nap írtam meg a beszédet, amely tulajdonképpen üzenet volt a néphez, a nemzethez. Nagyon jól fogadták.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A temetési nagy siker után 1989. október 23-ára minden politikai szervezet úgy készült, hogy egy nagy, közös, állami, nemzeti, társadalmi ünnep legyen. Kiderült, a TIB-nek nincs szervezeti ereje ahhoz, hogy megszervezze. Én megmondtam, hogy nem szervezek negyedévenként országos politikai demonstrációt, Vásárhegyi elutazott három hónapra Amerikába, Litván Franciaországban volt. A TIB nem vállalkozott arra, hogy október 23-át központi ünnepként megrendezze, ehelyett a radikális szervezetek létrehozták az Október 23-a Bizottságot.³ Én

3 Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulójának nemzeti ünnepé nyilvánításáért és az ünnepségek megszervezésére 1989. szeptem-

alig jártam el ezekre az ülésekre. Nem is volt nekünk igazán koncepciónk, hogy mit akarunk.

Természetesen 89. október 23-án, a temetés után, még a TIB-nek kellett volna egy központi ünnepséget rendeznie. Én ma is azt mondom, ha július 1-jén, megpróbálva a lehetetlent, elkezdjük előkészíteni az első szabad október 23-a megrendezését – azután, hogy 1988-ban még vízágyúk voltak az utcán, ha nem használták is –, meglett volna. Nekünk kellett volna valami szép központi ünnepséget szervezni, de nem tudtuk megcsinálni. A történelem úgy hozta, hogy dél előtt Szűrös Mátyás kikiáltotta a Magyar Köztársaságot, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt – amely addigra már eredeti mivoltában nem létezett – készített elő.⁴ Délután pedig az ellenzék csinálta meg a maga demonstrációját a Kossuth Lajos téren Fónay Jenővel, Krassó Györggyel, Deutsch Tamással, Szilágyi Sándorral a főszerepben, amelyhez a TIB természetesen adta a nevét, de se szónokot, se semmit nem adott. Én kint voltam a téren, mert ilyenkor ki megyek, de nem volt semmi funkciója egyikünknek sem, tehát ez nem egy személyes háttérben maradás volt, semmilyen szerepünk nem volt. Nagyon szomorú esemény volt. Krassó ekkor adta elő élete utolsó happeningjét. Szilágyi és Deutsch szerepelt, Wittner Mária beszélt, és azt hiszem, Obersovszky is. Nem is az volt a baj, hogy ez már nem a mi stílusunkban történt, hanem hogy borzasztóan nivótlan volt. Ekkor kezdődött az SZDSZ hisztérikus antikommunista időszak, ugyanakkor a tömegeket nem nagyon tudták meg-

ber 4-én alakult meg az Október 23-a Bizottság a BZSBT, az FKgP, a KDNP, az MDF, az MNP, a Pofosz és a Recski Szövetség képviselőiből.

4 Az MSZMP 1989. október 6–10-én tartott XIV., utolsó kongresszusán mondta ki jogutód nélküli megszűnését és a Magyar Szocialista Párt megalakulását.

mozgatni. Eléggé megzavarodott, csalódott, mást váró népesség gyűlt össze a Kossuth Lajos téren.

A délelőttöt Szűrös sajátította ki, a délutánt az ötvenhatosok egy csoportjának nagyon sajátos koalíciója.

HORVÁTH ÁDÁM (2003): Következett október 23-a, a köztársaság kikiáltása, illetve este egy óriási tüntetés. Itt az a furcsa dolog történt, hogy a televízió úgy döntött, az óriási tüntetést közvetíti. Nem tudtuk, hogy jön a köztársaság kikiáltása. Én előző nap délután tudtam meg. Fölhívtam az elnököt, hogy „Te, itt kikiáltják a köztársaságot, nem akarja adni a televízió?” „Kérlek szépen, én nem érek rá ezzel foglalkozni, mert most utazom Koreába” – válaszolta, és hogy keressem Vajda Gyurit, az alelnököt. Ő egy rendkívül jó fiú volt. Bereczky, az elnök azt mondta, hogy nem tudta fölhívni, nekem sikerült egy perc alatt, és azt mondtam neki, „Gyuri, neked most riadót kell fűjni! Délelőtt 10-re kérek egy komplett stábot a Kossuth térre.” Ő elkezdett intézkedni. Nemsokára megszólalt a telefon, a Parlamentből hívtak, hogy menjek be 9-re, ott lesz a nagy egyeztetés. Ott voltak a pártok, a hadsereg képviselői és egy rendőr ezredes, az igazgatásrendészet főnöke, aki júliusban még csak alezredes volt, vele működtünk együtt a Nagy Imre-temetésnél is.

Egy nagy asztalnál megbeszéltük, hogy itt áll majd a diplomáciai testület, a kormány, itt vonul föl a díszszázad, ott beszél Szűrös. Nekem erre beállítva álltak már a kameráim, pontosan ugyanaz a gépállás kellett, mint az esti tüntetéshez. Aztán azt mondtam, hogy szeretném látni, melyik erkélyen beszél Szűrös. Bevittek hozzá. Az erkélyen hatalmas zászlórúdon óriási zászló lengett. Mondtam, itt nem fogják látni az ideiglenes köztársasági elnököt, csak egy zászlót. Rögtön jött a gondnokság, leszedték a zászlót, de ott maradt a rúd. Kértem Szűröstől: „Szeretnéd, ha tízméteres rúd állna ki a lábad közül?” Na, azonnal nekiláttak, és óriási erőfeszítéssel azt is leszedték.

Ezután bementem a közvetítőkocsiba, ahol egyszer csak kiderült, hogy amit reggel elterveztek, mind kútba esik, mert a Parlament előtt megjelent százötvenezer ember, és se díszszáznak, se kormánynak, se diplomáciai testületeknek, se semminek nem maradt hely. Csak egy darun lévő kamerám látta Szűröst, az is messziről, a többiek pásztázták a teret. Végül is az én erőfeszitésemből láthatta az ország a köztársaság kikiáltását.

Estére ismét rettenetes méretű tömeg gyűlt össze. Fónay és nem tudom, ki mindenki beszélt. Deutsch Tamás állt mellett – ezt ők szervezték, Szilágyi Sanyi meg Deutsch –, és azt mondta, szóljak oda Fónaynak, hogy már túl sokat beszélt. Mondom, te, ezt nem én rendezem, nem tudok odaüzenni Fónaynak, aki fenn áll a lépcsőn, és beszél. Az én beleszólásom annyi volt, hogy a végén hangozzék el kihangosítva az Illyés Gyula által elmondott *Egy mondat a zsarnokságról*. Az utolsó beszéd után ráengedtem az Illyést. Meghatódás, fáklyák égtek, de a televízióban folytatni kellett a műsort, hiszen a forgatócsoportok egész nap dolgoztak a Corvin közben, a Múegyetemnél, a Bem téren, és ment volna még egy riportműsor is. Bent ültek a tévében a belpolitikai és politikai vezetők, betojva. Kemény helyzet volt. Úgy indult, hogy fölkevertünk hangot, és a tömegeből valaki üvöltött, hogy „Soha többet kommunizmust!” Ebben a szellemben ment a műsor, ami engem nem zavart. És hogy hívni kéne valakit a stúdióba a pártközpontból, meg egy kormánytagot, hogy kiegyenlítsük a tüntetést. Mondtam, hogy ezt nem. A televízió közvetített egy tüntetést, és utána folytatjuk az objektív beszámolót a különböző helyszínek bejátszásával. És ez után az elég heves nap után lement még másfél órányi műsor a stúdióból.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1993): Az új magyar országgyűlés első törvénye nem az első számot viseli – sajnálatos –, mert a rendszerváltás jogfolytonossága még abban is meg-

nyilvánult, hogy a teljesen új választójogi törvény alapján többpártrendszerű alapon összehívott új parlament, amely a Magyar Köztársaság Parlamentje, jogfolytonosnak tekintette magát, és 1990 májusában nem kezdte előlről számozni a törvényeket.⁵ Senki nem gondolt akkor arra, hogy eggyel kellene kezdeni, mert új korszak nyílik. Pláne akkor, ha az első törvény nem is egy jogfolytonos vagy ügyfolytonos törvény, hanem nagyon is szimbolikus. Akárhogy is próbálok szerénykedve fogalmazni, az utolsó pillanatban, tehát három-négy héttel a parlament összehívása előtt, a fürdőkádban ülve jutott eszembe, hogy ilyenkor szokás törvényben megemlékezni a múlttól, és rossz lenne, ha az első törvény, mondjuk, a közlekedésrendészetről szólna. Szóltam Vásárhelyinek, hogy kellene egy egycikkelyes törvényt hozni, ő teljesen egyetértett velem. Megfogalmaztam a tervezetet, és Vásárhelyi tanácsára elvittem volna Sólyom Lászlónak, aki nem vállalta, mert akkor már alkotmánybíró volt, vagy éppen készült lenni. Így nem az MDF-es Sólyomnál, hanem az ex-MSZMP-s Schmidt Péter professzornál jártam a jogtudományi karon, aki tulajdonképpen formai segítséget adott, amennyiben megmagyarázta, hogy mi az a preambulum stb. Az én gondolataimat fogalmazta törvénné, nem sokat módosított rajta, emlékezetem szerint. Schmidt nagyon gyorsan megcsinálta, és én elintézttem, hogy a hat parlamenti párt – MDF, SZDSZ, FKgP, Fidesz, KDNP – jóváhagyja a törvényt. Másfél nap alatt lezavartam az előkészítést, az első házbizottsági ülésen már mind a hat párt egyetértett velem.

Az eredeti elképzelésünk az volt, hogy a parlament ezzel indít, és a korelnök terjeszti elő. Aztán valamilyen ügyrendi el-

5 Az 1990. március 25-ei, illetve április 8-ai többpárti választások után összehívott új országgyűlés május 2-án tartotta alakuló ülését, május 3-án hozta meg az 1990. évi XXVIII. törvényt az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségéről.

járás folytán nem a korelnök terjesztette be a törvényjavaslatot, hanem a házelnök, Szabad György. Itt volt egy kicsi izgalom, mert Szabad nem akarta, hogy elhangozzék, hogy ez a TIB által kezdeményezett törvényjavaslat. A törvényben nem volt benne, mert ez a törvényalkotás szelleme szerint lehetetlen, de mi azt akartuk, hogy legalább a fölvezető szövegben legyen benne. És akkor a Zimányi kialakította Szabadnál, hogy a TIB és a Recski Szövetség előterjesztéseként kerüljön a törvény a Parlament elé. Ott forgolódtam a parlamenti folyosókon, amikor az utolsó pillanatban kiderült, hogy az MDF-frakcióban a Nagy Imrére vonatkozó egy-két mondatot törölték. Nem volt mit tenni, igazi puccs volt. Ha akkor mi balhét rendezünk ellenzéki vagy nem ellenzéki körökben, a Parlament első ülésnapján egy ünnepélyes törvény elfogadása nem a nemzeti konszenzus, hanem a veszekedés jegyében történik. Kénytelenek voltunk lenyelni a békát.

SZABADSÁG

FOGARASSY MIKLÓS (2003): Ha visszagondolok felnőtt életem évtizedeire, akkor olyannak látom, mint valami alagutat, amiben valamilyen zárt, nyomott egyhangúságban vezet az út. Azzal a tudattal, hogy ebben az alagút-világban kell élnem életem végéig. Igazában a peresztrojkát meg a magyar összeomlást, a rendszer bukását mentálisan késve értettük meg, vagy inkább lépésről lépésre, lassú aha-élmények sora volt ez. Az ember lassan ismerte fel, hogy ami történik, voltaképpen éppen az, amire mindig vágyott, amiért 56 is volt. A lélek roppantul hozzá tud szokni az alagút- vagy keszlonléthez. A felszabadulás-érzés is hosszú, érdekes folyamatban bontakozott ki, noha akadtak prominens események is – az első választás, Antall Józsefék győzelme, az SZDSZ szerepe stb. –, amelyek emlékezetes ugrások ebben a folyamatban. Átrendeződték az emberi viszonylatok, a barátságok is. Igaz, az alapvető barátságaim, emberi kapcsolataim poli-

तिकai okokból nem szenvedtek komoly törést, akikkel jóban voltam, azokkal jóban is maradtam.

CORNIDES ISTVÁN (1994): Én ahhoz az értelmiségi csoporthoz tartozom, amelyiknek a változás mindenképpen felszabadulást jelentett. Végre, igazán felszabadulást, bár nem felhőtlen örömmel. Most legálisan tanítok, vizsgáztatok. A késmárki állásom nagyon megtisztelő, vendégprofesszor vagyok.

RIMÁN SAROLTA (1995): Apu végre felszabadult. Szabadságérzetet kapott. És most már kinyithatja a száját, beszélhet róla. Ő eddig sem szégyellte, de beszélni nem szívesen beszélt róla, mert azért csak egy sötét folt volt az életében.

ANDORKA RUDOLF (1994): Ami történt, az mindenki számára váratlan volt. Senki nem számított arra, hogy a szocialista rendszer hirtelen összeomlik, se Magyarországon, se külföldön. Itt 1989-ben lényegében forradalmi átalakulás zajlott le. Forradalomnak merném nevezni, mert a forradalomnak az a definíciója, hogy nagyon gyorsan nagyon radikális változások történnek a társadalom intézményeiben és szerkezetében. Én ezt csodálatosnak tartottam. Sosem reméltem, hogy megérem. Úgy láttam a jövőt, hogy a gyerekeim talán, az unokáim pedig biztosan megérik, hogy Magyarországból teljesen szabad ország lesz. Most demokrácia van, függetlenek vagyunk a Szovjetuniótól, nagyon örülök, hogy megértem. Három és fél évre visszatekintve világos, hogy az átalakulás sokkal nehezebben megy, mint akkor gondoltuk, sokkal több a negatívum, és ma már sokkal kevésbé vagyunk biztosak abban, hogy jó irányban fog továbbfejlődni.

VÍGH SZABOLCS (2007): Mivel én itthon aktív voltam, és sok – hogy úgy mondjam – harcostársam maradt itt, nagyon érdekelt, hogy hogyan alakul a helyzet. Drukkoltam nekik, hogy sikerüljön. Szemmel tartottam, ha nem is min-

den részletében – hiszen akkor más központi célok voltak az életemben, egy fiatal gyerek, család és egyebek –, de folyamataiban. Emlékszem, nagy föllélegzés és öröm volt, amikor a 89-es folyamat kibontakozott, és végül is eredmény született. Emlékszem az első lépésekre, a kempingezőkre a követéségen meg a határon, és hogy a keletnémeteket átengedték Sopronnál.⁶ És akkor a berlini fal ledőlt. Éppen édesanyámnál voltam, amikor Ceaușescu összeomlott karácsony előtt, akkor szinte fölugrottam örömömben. Pesszimista voltam, nem nagyon bíztam abban, hogy a szovjet impérium valóban föladja a kelet-európai országokat. Nem voltam politikai jós vagy elemző, és annyiszor ért már csalódás, hogy én nem láttam olyan szempontokat, amelyek nagyon biztatóak lettek volna arra nézve, hogy itt döntő változás lesz – ami mégiscsak megtörtént. Ezért aztán nagy örömmel jöttünk hárman, Péter fiammal együtt, aki még nem volt hároméves. Még élveztük a réginek és az újnak az előnyeit. Szabadság volt, de ugyanakkor még régi árakon tudtunk egy villát bérelni Leányfalun, és bejártuk a régi kirándulóhelyeimet. Nagyszerű élmény volt számomra, hogy Magyarország fölszabadult. Annak idején beleadtam magamat az egész ügybe, az volt számomra a fontos, hogy Magyarországon legyen szabadság és demokrácia. És ez most sikerült. Mérheterlen nagy örömmel töltött el.

FRÁTER ÁGOTA (2001): Nekem a nagy élményem az volt, amikor 89 novemberében egy szép reggelen kinyitom a rádiót, és bemondja, hogy a berlini fal összedőlt. Akkor elbőgtem magam. Rettenetesen megindultam, és úgy éreztem,

⁶ Az augusztus 19-én, Sopron térségében, a magyar–osztrák határnál megrendezett páneurópai piknik alkalmából több száz keletnémet menekült Ausztriába, szeptember 11-én pedig a magyar kormány megnyitotta az ország nyugati határát a hazatérni nem kívánó keletnémet állampolgárok előtt.

hogy na, most jön a szabadság. Nemcsak Németországnak, hanem egyáltalán Kelet-Európának. Akkor már nagyon figyeltük a rádiót, a sajtót, és tudtuk, hogy Magyarország is szabad lesz belátható időn belül.

A svájciakat nem rázta meg. A privát érintkezés szintjén egyáltalán nem éreztem, hogy részt vennének benne, csak magasabb szinten, az államvezetés szintjén, ott feltétlenül. Ott nagyon kommentálták, hetekig-hónapokig téma volt a sajtóban Kelet-Európa felszabadulása és a vasfüggöny megszűnése. Persze ez teljes eltolódást jelentett a politikai életben, mert Svájc nagyon sokáig félt – gondolom, a szovjettől – a hidegháború idején. Ez a félelem megszűnt, és teljes átértékelődés történt egész Nyugat-Európában, mert a két front nem volt többé. Természetesen pozitív volt, ennek mindenki örült, de problémák is vetődtek föl, mert megszűnt a közös ellenség. Kényelmes is tud lenni, ha van egy nagy közös ellenség, és ha az eltűnik, akkor a belső viszályok egyszerre nagyobb súlyt kapnak. Szóval ez az eltolódás érezhető volt Svájcban is, meg több más európai országban is.

ÚJRA ITTHON

EGEI SÁNDOR (1991): Minket, külföldi magyarokat a változékony helyzet felbátorított arra, hogy szorosabb kapcsolatot építsünk ki a hivatalos Magyarországgal és a hazaiakkal. Én gyakran, úgyszólván minden évben hazajártam. 1988-ban nagyon bántotta a szememet, hogy a szülővárosomban, Veszprémben még mindig egy hatalmas vörös csillag van a Tűztorony tetején. Különböző argumentumokkal járultam levélben a veszprémi pártbizottsághoz, a tanácselnökhöz és a *Veszprémi Napló*hoz, hogy ez egy műemlék, erre nem való a vörös csillag, hanem ami már korábban is ott volt, a magyar címer, hiszen az egy nemzeti ereklye, az ország legnagyobb kovácsoltvasból készült címere – két méter magas és körülbelül kétszáz kiló súlyú. A szovjet bevonulás után le-

vették, és vörös csillaggal helyettesítették. 56-ban ezt a vörös csillagot a tömeg ujjongása közepette lefűrészelte egy ács, Nagy László, akit két nappal később az oroszok agyonlőtték. 56 után újból felraktak egy hatalmas csillagot.

A tanácselnök nagyon jóindulatúan kezelte az ügyet, de azt mondta, hogy az ő keze is meg van kötve. Végül azt mondták, hogy egyetértenek vele, de nagyon sokba kerülne. Akkor elmentem a tanácselnökhöz, és az asztalára tettem ezer márkát, hogy hozzájárulok a költségekhez. Természetesen ez az összeg nem volt elég. Először is fel kellett kutatni a régi címet, fel kellett újítani, mint régen, be kellett aranyozni. A bearanyozás is százötvenezer forint lett volna. Meghallották a budapesti aranyozók, hogy egy külföldi magyar már ezer márkával hozzájárult a költségekhez, és azt mondták, hogy ők sem maradhatnak le, bearanyozzák ingyen, és az aranyfüstöt is beszerzik. A csillag levétele és a címer felszerelése is nagy költséggel járt volna. Az építkezési vállalat azal járult hozzá a munkálatokhoz, hogy önköltségi áron szerelte fel. És ma már ott ragyog a magyar címer a tűztorony tetején.

BOCSKAY T. JÓZSEF (1996): A temetésre jöttem haza először, 89 júniusában. Az útlevél, az úgy ment, hogy akkor már az emigrációban a magyarok között beszédtema volt, hogy újratemetés lesz, lehet hazajönni, mert Szűrös Mátyás kiadta a rendeletet, hogy aki haza akar jönni, jöhet. Telefonon beszéltem Pongrátz Gergellyel,⁷ elmondta, őt föl hívták a követségről, hogy nem akar-e hazamenni. Azt válaszolta, ő nem megy, még vár egy kicsit. Mondtam, hogy én haza szeretnék menni, intézze el. Rögtön föl hívta a követsé-

⁷ Pongrátz Gergely (1932–2005). A forradalom alatt a Corvin közti felkelőcsoport egyik parancsnoka volt. 1956. november végén elhagyta Magyarországot, az USA-ban élt. 1991-ben hazaköltözött, több 56-os szervezetben viselt vezető funkciót.

get, és onnan félóra múlva már telefonáltak nekem. A konzul Washingtonból le is jött hozzám Chicagóba. Arra volt valami dolga, és meglátogatott. Így kerültem én haza először.

Akkor két hétig voltam idehaza. A Politikai Foglyok és a Szabadságharcos Szövetség nevében is koszorúztam. Többen is adtak pénzt a koszorúra. Csináltattam háromszáznyolcvan szegfűből egy akkora koszorút, hogy négy ember vitte.

MAGOS GÁBOR (1994): Borzasztóan gyűlöltem Kádárt és az egész rendszert. Az rendben van, hogy Magyarország jobb helyzetben volt, mint a többi ország, de mindig hangsúlyoztam, hogy ez nem Kádár, hanem 56 érdeme. Hogy miért gyűlöltem Kádárt? Elsősorban azért, mert azt a hallatlan bosszú- és irtóhadjáratot csinálta 56 után. Iksszer elmondtam, hogy Horthy alatt és Rákosi alatt együttesen nem végeztek ki annyi embert Magyarországon, mint ők másfél év alatt. És volt még egy csomó érvem, amit főként magyarokkal szemben kellett használnom: hogy Potyemkin-rendszer, ami csak arra való, hogy az ő hatalmukat támassza alá, és a magyar néppel abszolút nem törődnek. Úgy foglaltam össze, hogy Kádárnak sikerült letolni Magyarországot a Balkánra. Vesztegetés, kenőpénz, csúszópénz, amiből nem csak a kommunista elit húzott hasznot, ennek a szellemét elterjesztették az egész országban. Magyarország élen járt az alkoholizmusban, az öngyilkosságban és a születések számának csökkenésében.

Azt mondtam, hogy addig nem megyek haza Magyarországra, amíg három feltételem nem teljesül – azt hittem, hogy életemben nem jövök haza. Az egyik, hogy menjenek ki az oroszok, a második, hogy a forradalmat, Nagy Imrét és a kivégzett barátaimat rehabilitálják, és a harmadik, hogy legyenek szabad választások. Amíg ez nincs, én nem megyek.

A Nagy-temetésre jöttem először, és azzal nyugtattam meg a lelkiismeretemet, hogy az oroszok ugyan még nem mentek

ki egészen, de már elkezdtek,⁸ és biztosan ki fognak menni, és szabad választás ugyan még nincs, de hamarosan sor kerül rá, mert a Németh-kormány már bejelentette, a forradalom, Nagy Imréék rehabilitációja pedig itt van.

89-ben nekem is nagyon tetszett Pest, de én nem voltam úgy érzékenyülve, nálam katarzis nem volt. A temetés, az igen. Nekem Pest tetszett, mert pezsgett az élet, mindenhol láttam kirakott cetliket, letéphető cédulákat telefonszámmal, hogy ezt vállalom, azt vállalom, ezt csinálom, azt csinálom. Mindenkiel igyekeztem beszélgetni, virágárussal, taxisóforrel, villamoson, földalattin, szomszéddal. Hallatlanul érdekes volt, hogy 89-ben, a temetés előtti napokban mindenki csak arról beszélt, hogy fél. Én nyugtatgattam az embereket, hogy nem lesz semmi, hát miért félnek? De így, de úgy, mi lesz itt, mit csinál a rendőrség? A temetés másnapján pedig mindenki azt mondta, rémes, hogy minket becsaptak, hogy nekünk hazudtak.

A temetés napokon keresztül táplálékot adott a hiúságonak is. Akkor is nagy hajam és nagy szakállam volt, a televíziósok szívesen filmeztek, és az újságokban megjelentek olyan képek, ahogy a koporsó mellett állok. Aztán Nagy Erzsébet azt kívánta, hogy amikor az édesapját, Imre bácsit temetik, akkor az egyik oldalán a férje álljon, a másik oldalán én. Erről is jelentek meg fényképek. Utána többen fölismertek a városban, és vadidegenek megszólítottak a villamoson.

SÁRKÖZI MÁTYÁS (1993): A Szabad Európa Rádió annak idején kötelezett egy nyilatkozat aláírására, hogy nem látogatok Magyarországra – a Szabad Európa rádiósoknak tilos volt –, és volt egy fogadalmam, hogy addig nem lépek Magyarország földjére, amíg a forradalmat hivatalosan el-

8 A szovjet csapatok részleges kivonása 1989. április 25-én kezdődött meg, az utolsó szovjet katonai szerelvény 1991. június 19-én hagyta el Magyarországot.

lenforradalomnak hívják. Nem tudom, mi történt volna, ha tovább húzza a kommunista rezsim.

Annyi már érződött a rendszerváltás előtt, hogy a forradalomról meg fogják állapítani, hogy forradalom volt, és nem ellenforradalom. A Pozsgay-féle terminus technicusszal, a népfelkeléssel is beértem, hogy hazalátogassak. Tehát 89-ben mentem először haza, április 4-én, hazánk felszabadulásának ünnepén. A Németh Miklós-kormány alatt volt, április 4-ét még hivatalos magyar ünnepként megünnepelték.

Én amúgy is afféle makacs ember vagyok, és ragaszkodom az életvitelem makulátlanságához. Tehát bizonyos dolgokban hajthatatlan volnék kompromisszumra. Lehet, hogy ezt anyámtól örököltem. Anyám mindig azt mondta, hogy a jó szülő példával nevel, jó példával és rossz példával. Így meríthettem a példatárból jót is, rosszat is, elrettentő dolgokat és rokonszenves dolgokat, amelyeket magamévá tehettem. Anyámnak a rendíthetetlen politikai becsületessége olyan impozáns volt, hogy úgy éreztem, nem sérthetem meg. És mivel olyan intenzív kapcsolatom volt mindig az országgal, a nosztalgiámat leküzdöttem. Teljesen benne éltem a magyar társadalmi mozgások áramlatában, azzal a különbséggel, hogy én jólétben, kényelemben, minden különösebb zaklatás, baj és idegeskedés nélkül élhettem itt, Londonban az életemet.

Harminchárom év után hazatérni mulatságos élmény volt. 1956 októberében jöttem el, a legrosszabb időkből, amikor Budapest még egyaránt magán viselte a második világháború és a forradalom kárait – összedőlt házak voltak, üres, romos telkek, gépfegyversorozattól ragyás falak –, és azt az egész szegénységet, elesettséget, lepusztultságot, ami a sztálini kommunista évekkel járt. Budapest 1989-ben egész csinos európai nagyvárosnak tetszett, addigra már kikupálódott.

Október 23-án újra otthon voltam. Tanúja lehettem, ahogy Szűrös Máttyás a Parlament erkélyéről kikiáltotta a Magyar

Köztársaságot, és megszüntette a Népköztársaságot. Majd elmentem az esti ünnepségre, és ott a nagy tömegben újraéltem azt, amit harminchárom évvel korábban. A Rádióhoz is elmentem, ahol meghallgathattam Raj Tamás beszédét, és a Rádió akkori elnökét, aki már próbált nagyon illeszkedni az új idők új szeleihez. És ami fontosabb volt, részt vehettem annak a később összetört emléktáblának a leleplezésén, amely azoknak a forradalmároknak az emlékét hirdette, akiknek a lelövéséről annak idején tudósítottam a magyar sajtó számára. Ellenben még megvolt a fal belső oldalán az ott esett ávosok márványtáblája. Talán még mindig ott van.⁹

PRÁGAY DEZSŐ (1991): 89-ben először tértem vissza az országba rokonságot látogatni, semmi más célja nem volt. A feleségem korábban is idelátogatott, én azonban ahhoz kötöttem, hogy amíg Kádár van az ország élén, addig nem megyek vissza. Miután ez megoldódott, hazajöttem. Az első dolgom volt, hogy az orvosegyetemen egy koszorút helyezzek el az elhaltaknak azzal az ígérettel, hogy ott mielőbb egy emléktábla lesz. Annál is inkább, mert a Műegyetemen és a Pesti Barnabás utcában már láttam emléktáblákat, megemlékezést az ottani forradalmi diákközpontokról. A táblát elterveztem, a budapesti barátaimmal megcsináltattuk, és ma az egyetemi klinika kertjében áll, emlékeztetve az orvosegyetemi diákközpont munkájára. Lesz folytatása is, egy kis táblán név szerint fogunk megemlékezni az esettekről és kivégzettekről.

FEJTŐ FERENC (2003): Többször meghívtak Magyarországra – meghívott a magyar PEN Klub, az Írószövetség satöbbi –, de a meghívásokat nem fogadtam el. Megfogadtam,

⁹ Az 1989. október 23-án felállított emléktáblát 1990. október 23-án tüntetők leverték. A két táblát egy közös táblával pótolták 1991-ben, szövegét a Magyar Rádió új elnöke, Gombár Csaba és a TIB vezetői fogalmazták a megbékélés jegyében.

hogy addig nem teszem be a lábam Magyarországra, amíg itt szovjet uralom van, s amíg nem mondhatom és írhatom ugyanazt, amit Franciaországban. Csehszlovákiában jártam, Jugoszláviában jártam, de Magyarországra nem akartam eljönni. Lehetett volna, hiszen 1955-ben francia állampolgár lettem. Nem tartottam meg egészen a fogadalmamat, mert a szovjet megszállásnak még nem volt vége, de már lehetett érezni a végét, amikor 1989 júniusában eljöttem. Az év végén Mitterrand elnök megkért, hogy kísérjem el Budapestre, az ő kíséretében jöttem el, immár másodszor Magyarországra. Attól kezdve elég gyakran jöttem vissza, és örömmel látom itt a fejlődést évről évre.

Ami a személyemet illeti: elégtételt kaptam Göncz elnök úrtól. A pécsi egyetem – hatvan évvel azután, hogy kizártak a magyarországi egyetemektől – díszdoktorrá avatott. És jelenleg itt vagyok Budapesten, ahol egy igen megható ünnepek keretében újabb kitüntetést kaptam.¹⁰ Nincs okom panasza a Magyarországgal való kibékülésemet illetően.

Sorra jelennek meg a könyveim. A hatvan évvel ezelőtt írt *II. Józsefem* – francia, angol, német és egyéb kiadások után – most végre Magyarországon is megjelenik. Nem is beszélve a többi könyvemről. Magyarországon ismét elérkezett az idő, hogy megírhatom és elmondhatom, amit gondolok, még akkor is, ha az elismerésbe kritikai hangok vegyülnek.

Istennek hála, megértem azt, egy elég hosszú életben, hogy a vége felé közeledvén azt mondhatom, sok gyerekkori álmom teljesült. Erre Freud Zsigmondnak az egyik mondása jut az eszembe. Egyszer megkérdezték tőle, hogy tudná meghatározni, mi a boldogság. Freud azt válaszolta, hogy a boldogság az, ha az embernek az ifjúkori álmái teljesülnek. Hát akkor azt mondhatom, ha a vége jó, minden jó.

10 Fejtő Ferenc 1996-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal kitüntetést, 2003-ban Széchenyi-díjat kapott.

HORVÁTH ISTVÁN DÉNES (2007): Míg 68-ban azt mondtuk, hogy nem fog változni a rendszer, 88–89-ben már arról beszéltünk, hogy biztosan változni fog. Én azt mondtam, amíg vörös csillag van, nem jövök haza, azt nem bírom, örülök, hogy egyszer megmenekültem tőle. 94-ben mégis rávettem magam, hogy hazajöjjek látogatóba, akkor már nem voltak csillagok. Minden idegen volt, de azért a nyelvet megértettem, bár néha még most is keresem a szavakat.

VÖRÖS JENŐ (2001): Készítettek velem nagyon hosszú televíziós interjút, és ott is érdeklődtek a hazatelepüléssel kapcsolatban, hogy mikor érlelődött meg bennünk. Elmondtam, hogy 85-ben hazalátogattunk, és én azt mondtam, akkor jövök végleg haza, ha a Baross úton – tehát a győri korzón, ahol a népek sétálnak – emelt fővel mehetek végig, nem lehajtott fejjel. 85-ben bizony még le kellett hajtanom a fejemet, mert ott olyan emberek sétálgattak, akik az életemet tönkretették, és még ők voltak az urak. Például láttam azt a párttitkárt, aki miatt minket kitelepítettek a lakásunkból, mert neki kellett. Aztán jött 90, akkor már felemelhettem a fejemet a Baross úti korzón.

85-ben még szó sem volt róla, hogy hazajöjjünk. Még akkor is bennünk élt az érzés, hogy Angliában fogunk meghalni. Erre rendezkedtünk be. A végérvényes elhatározás 89 közepén történt, amikor azt hallottuk, hogy olyan változások előtt áll az ország, amit visszacsinálni már nem lehet. Ez volt a kulcsszó a mi ügyünkben: vissza lehet-e csinálni, vagy nem. Amikor 89-ben kimondták, hogy itt nem ellenforradalom volt, hanem forradalom és szabadságharc, az tiszta lap volt. Ez volt az a pillanat, amikor azt mondtam, hogy muszáj hazamenni. És 90 júniusában végleg hazajöttünk.

GÖMÖRI GYÖRGY (2002): 89-ben kinyílt a nagyvilág, illetve minden megváltozott. Azóta gyakrabban járok haza, sok könyvem jelent meg itthon.

89 óta az ember nem tekinti magát politikai emigránsnak. Az angolban van egy meghatározás erre: expatriate, máshol honosodó. Az az érzésem, lassan elérjük az expatriate státust, bár vannak olyanok, akik nyilván hazajöttek, itthon vettek lakást, és van olyan, aki továbbra is kételtű és ingázik. Ahogy öregsenek az emberek, gondolom, megnövekszik azoknak a száma, akik nyugdíjasok, és hazajönnek.

GIMES JUDIT (1994): 1990-ben a Klub Tihanyban volt a Német Birodalmi Iskola¹¹ tanulójának egy monstre találkozója, amelyen férjekkel, feleségekkel együtt körülbelül kétszázötven-háromszáz ember vett részt. Németországi volt diákok rendezték. Német precizitással, nagyszerűen volt megszervezve.

Ami érdekes volt azon az iskolatalálkozón, az mindenkinek a hallatlan pozitív véleménye az iskoláról. Általában szeretettel, elismeréssel, örömmel emlékeztek vissza rá.

Amikor fölálltam, és átadtam a gyűlésnek a bátyám egyik volt osztálytársának az üdvözlését, aki az Egyesült Államokban él, valaki megszólalt: „Hát akkor beszélj a bátyádról!” Mert hát ő is odajárt, ő is ott érettségizett. Én nem akartam, de odahozták a mikrofont, és el kellett mondanom, mi történt vele. És utána fölszóltak többen, olyanok is, akiknek a holokausztban pusztultak el az osztálytársai, volt olyan, akinek a bátyja a fronton halt meg. És jöttek és jöttek a hozzászólások. Valaki azt javasolta, hogy Gimes Miklós emlékére legyen egyperces fölállítás. És akkor az elnök azt mondta, hogy az összes volt iskolatársnak az emlékére legyen, akik akár mint magyar katonák, akár a holokausztban, akár ko-

¹¹ A tizenkét osztályos Német Birodalmi Iskolát 1908-ban alapították Budapesten dolgozó német, osztrák, cseh diplomaták és kereskedők gyerekei részére. Az első világháború után magyar gyerekeket is felvettek. A zsidó származású diákokat 1944-ben az iskola pincéjében bűjtették.

holt perек áldozataként pusztultak el. És akkor az elmúlt évtizedek magyar történelmének összes áldozatáért volt az egyperces fölállás.

REHABILITÁLÁS

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A rehabilitáció kérdésében semmiféle politikai vita nem volt a TIB-ben. Az alapnyilatkozat 1988-ban leszögezte, hogy a TIB politikai és jogi rehabilitációt kíván, és ez fokról fokra haladt. A kormányzat az állandó politikai nyomás hatására 1989. június 16-a előtt egy-két nappal közzétett egy bocsánatkérő nyilatkozatot,¹² de releváns rehabilitációs lépés nem történt. A parlament csak a fölloszlatásakor hozta meg az első semmisségi törvényt. Nyíri Sándorék¹³ áprilisban kezdték el a Legfőbb Ügyészségen a perújrafelvételt. Én úgy gondolom, Nyíri korrekt munkát végzett, de tény, hogy a temetésre, akármilyen groteszk, a jogi rehabilitáció nem fejeződött be. Nem tudom, hogy Nagy Imre rehabilitációját miért nem sikerült június 16-ára végbevinni. Lehet, hogy nem akarták, lehet, hogy nem tudták. Elegánsabb lett volna, ha június 16-a előtt egy héttel zajlik le a rehabilitálási per tárgyalása a Legfelsőbb Bíróság tanácsstermében, és nem három héttel utána, július 6-án. Így azonban a Jóisten különös rendelkezése és színpadi érzéke folytán a dolog sokkal jobban sikerült, hiszen Kádár János a rehabilitációs tárgyalás negyvenedik percében adta vissza lelkét az ő teremtojének.

A tárgyalás előtti reggelen a Néphadsereg térre kéretett a ZDF nevű nagy német televíziós társaság. Megkérdezték, mi

12 A Minisztertanács június 14-én kiadott nyilatkozatában kegyelettel emlékezett Nagy Imrére, sorstársaira, és osztozott a hozzátartozók gyászában.

13 Nyíri Sándor a legfőbb ügyész helyettese, a Nagy Imre és társai-per törvényességét felülvizsgáló csoport tagja volt.

a véleményem arról, hogy Kádár haldoklik. Erre valami olyasmit válaszoltam – és ez lett aztán az interjú slusszpoénja –, hogy ez nem racionális szituáció, erre nem lehet racionális választ adni, ez egy görög sorstragédia. Majd kilenc óra előtt néhány perccel bementünk a Legfelsőbb Bíróság dísztermébe. A tárgyalás harmincötödik-negyvenedik percében egy cédula járt körbe, hogy Kádár János meghalt. Halk moraj volt a teremben, mindenki átérezte a pillanat fantasztikumát. A szünetben odarohant a velem korábban riportot készítő német televíziós újságíró, és elkezdett gesztikulálni, hogy: „Mit szól hozzá Hegedűs úr, maga ezt egy órával ezelőtt megmondta, ez fantasztikus, ezt nem lehet elhinni. Mi a véleménye róla?” Mondtam, hogy nem tudok mit hozzátenni, valóban fantasztikus. A pillanat megismételhetetlen történelmi giccs volt.

GIMES JUDIT (1994): Rémes volt a rehabilitációs tárgyalás a Legfelsőbb Bíróságon. Azt lehet mondani, hogy forgatókönyv szerint ledarálták. Kiderült, hogy a bírácoknak fogalmuk nincs arról, hogy mi történt, mindenféle számártságot mondtak. Szóval valami rettenetes volt. De a csodálatos a dologban, hogy a rehabilitációs tárgyalás közepén nyílik az ajtó, és valaki bead egy cédulát. A cédulán az áll: ma reggel meghalt Kádár János. A cédula körbement, és félórával később már pesti viccek születtek róla.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A Nagy Imre-per rehabilitációs tárgyalásán szándékosan nem jelentem meg, teljesen tudatosan nem mentem el. Ismeretes, én 87-től kezdve ostromoltam a Legfelsőbb Bíróságot, illetve a Legfőbb Ügyészséget a per felülvizsgálatára, és rendre visszautasították. A rehabilitációs tárgyaláson egyedül lettem volna jelen, Kopácsi külföldön volt, és a többiek már nem éltek. A tárgyalás úgy zajlott volna le, hogy behívják, leülök egy székre, és felolvassák a rehabilitálást, azt az ízét, ami semmisnek mondja ki az akkori ítéletet. Ezt elfogadhatatlannak és ugyan-

olyan formálisnak tartottam, mint a korábbi elutasításokat. Nem az történt, amit kívántunk, hogy vizsgálják felül, hogy mi történt. Persze tudtam valójában, hogy ezt nem lehet egy-két hét alatt elintézni, de meg kellett volna indítani azt a munkát, amelyik aztán később megindult, és a mai napig folyik, hogy nemcsak ennek a pernek, hanem az egész re-torziónak a hátterét, a lezajlását, az abban kompromittált személyeknek a nevét nyilvánosságra hozzák. Ez így lett volna rendben. Mint tudjuk, nem így történt, ezért én tüntetőleg nem vettem rész ebben a komédiában.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1991): Kádár János tulajdonképpen megzavarodott. Vannak olyan vélemények, hogy a Nagy Imre-temetés végképp tönkretette az egészségi állapotát, de az biztos, hogy óriási hatással volt rá. Bekövetkezett az, amittől félt: ha Nagy Imrét és társait rehabilitálják, akkor ő bűnös. Kádár János temetésén ugyanúgy részt vettünk, mint a Nagy Imre-temetésén. Meghívták a temetésre az Elnöki Tanács elnökét, Straub F. Brunót, és engem is mint a Parlament elnökét. Kádár Jánost a Fehér Házban, a Központi Bizottság székházában ravatalozták fel. Díszőrséget álltunk. Ha jól emlékszem, Grósz Károly, Straub F. Brunó és a család nevében Nyers Rezső mondott búcsúztató beszédet. Óriási részvétel volt, tízezrek vettek részt rajta, Kádár Jánost a hívei méltóképpen búcsúztatták el.

Azt hiszem, Kádár Jánosnak ez megváltás volt, viszonylag rövid időn belül kidőlt az élők sorából. Nagyon nehéz volt neki ezt az ügyet lelkileg átélni, elviselni. Mint ahogy a különböző híradásokból tudjuk, megzavarodott. Kádár Jánossal úgy voltam, jelentős államférfi volt, befejezte a pályafutását, ami nagyon ellentmondásos volt – a kegyetlenségtől a komoly teljesítményig terjedt a skála –, de tisztességesen el kell temetni őt is. Egy történelmi korszak végét jelezte az ő halála. Valóban, ez a 89-es év egy páratlan történelmi év Magyarország és a magyar nemzet életében, nagy fordulatot jelentett.

EBINGER ENDRE (1989): A tanítványaimmal, részben a saját osztályommal, részben a két évvel idősebbekkel, ötévente találkozom. Az első érettségi találkozón beszámoltam arról, hogyan zajlott le az addig eltelt öt évem. Bizonyos fokig én voltam annak az érettségi találkozóknak az egyik fénypontja. Az osztályfőnökük voltam, de amikor érettségiztek, addigra engem már letartóztattak. Rajtam kívül egy tanárt sem hívnak meg, engem viszont mindig, ezzel megtisztelnek. Ők már az első perctől, a letartóztatásomtól kezdve rehabilitáltak. De hát az sem mindegy, hogy a hivatalos szervek mikor rehabilitálnak engem, a többieket és mindenkit. Én nem szorulok rá, de elvárom. Elvárom, hogy minél előbb mondják ki, hogy akiket az 1956-os forradalomban való részvételük miatt elítéltek, azokat ártatlanul ítélték el. Nekem ennyi elég. Én ezzel az ügyet de facto lezártam tekinteném. De ha csak azzal akarják megoldani a kérdést, hogy a büntetett előlélethez fűződő hátrány alól mentesítenek, az engem nem elégíti ki. Ha én bárkinek azt mondom, hogy a büntetett előlélethez fűződő hátrányok alól ilyen és ilyen határozat mentesített, azzal azt is kimondtam, hogy engem megbüntettek, néhány évet börtönben töltöttem, de nincs benne az, hogy ártatlanul voltam benn. Én soha nem tartottam bűncselekménynek, amit elkövettem. Engem csak az elégítene ki, ha egyértelműen kimondanák, hogy én, a másik, a harmadik, a negyedik nem volt bűnöző, bennünket ártatlanul ítélték el. Az aztán már nem érdekel, hogy aki engem ártatlanul elítélt, azzal mi van, mi lesz, él-e még vagy nem. Olyan elképzelésem nincs, hogy ebből akármilyen formában tőkét kovácsoljak. Például, hogy a három évet fizessék meg, mert tíz, húsz év múlva esetleg még ez is felmerülhetne. Az ilyesmi engem nem érdekel. Az viszont igen, hogy ha patyolatlelkű voltam előtte, ugyanolyan patyolatlelkű legyek utána is. De ez még most nincs meg.

ZÓLÓMY LÁSZLÓ (1989): Én nagyon nyüzsögni nem fogok a rehabilitálásom érdekében, de ha megcsinálják ezeket a felülvizsgálatokat, akkor természetesen én is benne akarok lenni, és szeretném tisztázni, hogy engem ártatlanul ítélték el. Ezt hajlandó lennék bebizonyítani, és legszívesebben úgy csinálnám, hogy ugyanazokat a tanúkat hívják oda, és most is mondják el ugyanazt, amit akkor mondtak. Vajon mondanák-e?

ANDORKA RUDOLF (1994): Világos volt, hogy lassan növekvő válság felé haladunk, de nem volt előre látható, hogy a változás hirtelen, ilyen látványos gyorsasággal fog bekövetkezni. Itt, a közgazdaság-tudományi egyetemen hirtelen nagyon megjavult a helyzetem. Korábban bizonyos fokig mindig háttérbe voltam szorítva. A KSH-ban az előreléptetésem úgy ment, hogy egy lépcsőfokkal mindig alatta voltam annak, amit csináltam, de a nyolcvanas évek végén rohamosan megindultam: 89-ben nagydoktor lettem, 90-ben megválasztottak akadémikusnak, 91. január 1-jével kineveztek az OTKA elnökének. A folyamat betetőzéseként 91 nyarán megválasztottak rektornak. Remélem, azért engem, mert tudták, hogy nem egy párt érdekeit fogom szolgálni, hanem az egyetem és az ország érdekeit.

A rendszerváltozással létrejött vákuum fölfelé szívott, az, hogy én nem voltam párttag, nem voltam marxista–leninista – vagyis legyünk pontosak, a marxista–leninisták sosem tekintettek annak –, ilyen értelemben a múltamban nem volt olyan folt, ami ellene szólt volna annak, hogy valamilyen pozíciót kapjak. A helyzet volt olyan, hogy az egyetem nagy része olyan rektort akart, aki nem tagja, nincs elkötelezve egy pártnak sem, és aki viszonylag normális viszonyban van az egyetem nagy részével.

HEVESSY JÓZSEF (1992): Kétségtelen, hogy szinte belesodrótam a politikába, a polgármesterségbe, de lehet, hogy ez nem véletlen. Amikor erre a posztra politikailag tiszt-

ta embert kerestek, abban, hogy engem választottak, nyilván nagy szerepe volt az ötvenhatos múltamnak.

DARIN SÁNDOR (1995): Én alkotásorientált vagyok. A miskolci egyetemmel végig nagyon jó volt a kapcsolatom, és ennek révén 1987. november 7-én elnyertem a műszaki doktori címet. Egy disszertációt kellett beadni, és ennek megfelelően megkaptam a műszaki egyetemi doktori címet. Később pedig, amikor jött a változási időszak – a Németh-kormány utolsó hónapjaiban –, akkor az egyetemhez fordultam az ötvenhatos múltammal kapcsolatban. Nagyon részletes indoklást adtam, és kértem, hogy mivel én hátrányban voltam egykori évfolyamtársaimmal szemben – felsoroltam vagy tízet, akik mind egyetemi tanárok, egyetemi professzorok lehettek –, valami erkölcsi elismerést adjanak. Úgy gondoltam, hogy az egyetemnek is használ, ha valamiképpen elismeri a forradalom résztvevőit. Kérelmemet méltányolták, címzetes egyetemi docens címet kaptam. Az évnytitón adták át, és ismertették, hogy mi volt a forradalmi múltam.

KERTÉSZ DEZSŐ (2002): Engem mint volt hivatásos katonát rehabilitáltak. 1991 elején előléptettek alezredessé, visszavettek a hadseregbe, és ugyanazon a napon nyugállományba is helyeztek. Megállapítottak egy nagyon tisztességes nyugdíjat, ami kétszer-háromszor annyi volt, mint az orvosi fizetésem. Emiatt lelkifurdalásom volt.

GARAMI LAJOS (1991): Kaptam 1989. augusztus 13-án egy állami táviratot, hogy ekkor és ekkor jelenjek meg a tisztiházban. Megjelentem. Ott volt a köztársasági elnök, a honvédelmi miniszter, Antall József és Vásárhelyi Miklós. Felolvasták a parancsot. Először előléptették Kovács István vezérőrnagyot altábornaggyá, Váradi Gyula vezérőrnagyot altábornaggyá, Andrikó József ezredest vezérőrnaggyá, utána engem, Garami Lajos ezredest vezérőrnaggyá. Utánam még hetet vagy nyolcat.

Előtte a TIB-ben volt már szó arról, hogy kérik a volt politikai rabok rehabilitálását, de hogy ez lesz belőle, nem tudta senki. Akárhogy nézem, a köztudatban ez komoly rendfokozat, de én mint ember semmit nem változtam, se okosabb, se butább nem lettem. Kaptam tábornoki egyenruhát, de hát hova tudom én azt felvenni? Kétszer volt rajtam. Egyszer október 23-án a Petőfi laktanyában, a TIB katonai szekciójának ülésén és ez év március 14-én a koszorúzásnál. A vőmnek mondtam, hogy vigyen fel Pestre, mert szégyellek végigmenni az utcán egyenruhában. Sötétben jöttem haza, akkor már nem számított, de akkor is beültem a busznak a sarkába, hátulra, hogy ne keltsek feltűnést.

A családom örül, hogy végre egyszer tisztázódott az én ügyem is. Nem fasiszta vagyok és nem ellenség. Csak örülni lehet, hogy végre egyszer megbecsülnek, és ennek megfelelően én nem haragszom senkire.

Nagyon erősen megváltozott az emberek viselkedése. Volt, aki addig a feleségem köszönését se fogadta, ma már ő köszön előre. Aztán jött egy csomó ember, aki addig úgy csinált, mint aki nem tud semmiről, és most a szimpátiáját fejezi ki irányomban. Aztán az egyszerű emberek zöme örömmel veszi, hogy mégis valami tisztázódott.

LAURENSZKY ERNŐ (1991): A Magyar Köztársaság 56-os emlékérmének oklevele 91. október 23-ára van dátumozva. 23-án körülbelül nyolcvan ember kapta meg a Parlamentben, aztán egy másik alkalommal százötven ember a Honvédelmi Minisztériumban, és valamikor 23-a után, egy hétfői napon az Erkel Színházban ezerhetvenhárom embernek osztották ki az emlékérmét. A budapesti köztársasági megbízott adta át. Mivel óriási tömeg volt, egy egész rövid megemlékezés, néhány kis zeneszám, vers és egész rövid beszéd után futószalagon folyt az érmek kiosztása. Ezzel együtt voltak megrázó momentumai. Egyrészt százhetven vagy száznyolcvan kitüntetés posztumusz volt, az özvegy vagy a

gyermek vette át, másrészt a színpadra fölmenő emberek közül minden tizedik, tizenkettedik sánta, féllábú, görbe hátú, rogyant, megnyomorodott öregember volt. Meglehetősen megrázó volt a felvonulásuk.

HORVÁTH KÁROLY (1992): Ha 1989-től, a Nagy Imre temetésétől lehet egy új korszakot nézni, akkor azt mondom, hogy: érdemes volt. Igaz, hogy nagyon hosszú volt ez a harminc-négy-harmincöt év, de számon tartanak bennünket, és most már a jó oldalon. Azt a kitüntetést kaptam meg, amit mindenki, aki hadvezére, parancsnoka vagy közkatonája volt ennek a forradalomnak. Úgy látom, hogy ezek is segítenek bennünket abban, hogy a rosszat elfelejtsük, a jóra emlékezzünk, és azt mondhassuk, hogy tulajdonképpen érdemes volt. Ha megkésve is, de elindult az, amit fiatalon, kölyökfejjel, teljesen jó szándéktól vezérelve akartunk csinálni. Nekem abban szerencsém volt, hogy én viszonylag fiatalon kerültem bele a forradalomba. A társaságban én voltam a legfiatalabb. Akik nem élhették meg a változást, azoknak csak a rossz volt. Látom a többieket a Pofoszbán, csomó megkínzott, meggyötört, sír szélén álló öregember – de legalább megérték. Én még talpon vagyok, én még dolgozhatok is, ez külön ajándéka a sorsnak.

VÁLÓCZI ISTVÁN (1990): A 89-es évben még elég sok minden történt. Nem kifejezetten politikai jellegű, de olyan események, amelyek jelentősek voltak, ha a magam életútját nézem. Egyrészt a repülés terén: megalakult 89 szeptemberében a Magyar Veterán Repülők Egyesülete. Ez azért volt jelentős változás, mert már olyan repülősokeket is magába tömörít, akiket korábban, 45-től kezdve félreállítottak és kipofoztak a repülésből. És ebbe bárki beléphetett, aki nem követett el olyan dolgokat, amelyek az emberi magatartás mércéje szerint elítélendők. A Magyar Veterán Repülők Egyesülete alakuló ülésén merült fel az egyik repülőbajtársam részéről, hogy mivel a Munkásőrség megszűnt, a hár-

mashatár-hegyi repülőteret szerezzük meg. És akkor az egyesület nevében, annak a gazdasági titkáráként, elkezdtem ebben az ügyben hajtani. Meglehetősen hosszú menet után, 1990 nyarán jutottunk olyan állapotba, hogy bérleti szerződést köthettem az Állami Vagyonkezelővel, és hosszú, hosszú évtizedek után a repülősök ismét betehették a lábukat a Hármashatár-hegyre.

KÁRPÓTLÁS

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Azon az állásponton voltam, hogy kárpótlást szociális szempontok alapján kell adni. Azt gondoltam, hogy nincsenek olyan nagyon sokan, akik ötvenhatos tevékenységükért kárpótlást igényelhetnek, és meg lehet ítélni, hogy ki az, akinek a helyzete miatt tényleg méltányos – sőt a demokráciának becsületbeli kötelessége, hogy nekik támogatást adjon –, és vannak olyanok, akiknek elvben ugyan járna, de nem veszik igénybe. Én levontam ennek a konzekvenciáit: nekem félmillió forintot ítélt meg a bíróság anyagi jóvátétel címén, és azt abban a pillanatban befizettem a Solt Ottilia-féle SZETA-nak¹⁴ és egy másik alapítványnak. Én abból egyetlen fillért sem vettem igénybe. Alapvetőnek tartottam, hogy azokat az embereket, akik nagyon rossz körülmények között élnek, igenis segíteni, támogatni kell, de annak ellene voltam – ami később sajnos be is következett –, hogy meginduljon egy óriási nagy, általános kárpótlási akció.

KUKLAY ANTAL (1990): A társadalom célja a megbékélés, a termelőmunka és az igazságos elosztás. Tegyük fel, hogy elméletileg tisztázható, kit ért joghátrány, a társada-

¹⁴ Szegényeket Támogató Alap, 1979-ben illegálisan alapított karitatív szervezet. Létrehozása Solt Ottilia ötlete volt, az alapítók többsége a szociológus Kemény István által irányított szegény- és cigányvizsgálatok résztvevője volt.

lomnak akkor sincsen rá pénze, hogy a jóvátételt megtegye. Kiktől vennék el? Ha én követelnék, azt mondanám, hogy ültem hat évet és négy hónapot, ezért nekem jár, mondjuk, hatszázezer forint, és azt megszavazza a parlament, nekem akkor sincs szükségem arra a pénzre. Van ennivalóm, lakásom, munkám, mindenem van, még fölöslegem is, időben, energiában, amiből adni tudok másoknak. Nekem törölték a joghátrányokat, de az ítéletemet még nem semmisítették meg. Nem is kérem, biztos megoldják majd kollektíven.

LAMBRECHT MIKLÓS (1989): Úgy mondják, hogy a politikai rehabilitáció már megtörtént, de hát azért hivatalos nyilatkozat még nem hangzott el a hatalom képviselőitől. Az ember nem tudja, hogy mit kívánjon. Ettől a jelenlegi hatalmi apparátustól fogadja el a rehabilitáció kinyilvánítását? Ismétlődik a Rajk-história? 56-ban a Rajk-temetésen Apró Antal mondta: „Esküszünk neked, Rajk elvtárs, soha többé!” Erre alig két év múlva a soron következő kommunista miniszterelnököt is felakasztották. Ugyanaz a pártapparátus, kis személyi változásokkal a felső rétegben. Hát, ezt kívánjuk most tőlük? Én nem tudom teljes lelkesedéssel elfogadni, hogy Grósz Károly összeszorított foggal valamit kihöröggjön magából a legközelebbi pártplénumon, hogy hát Nagy Imre elvtársunk volt, a párt követett el vele szemben bűnt, és nem ő a párttal szemben. Ez ízetlen dolog, nehezen tudnám elfogadni. Viszont arra várjunk, hogy a legközelebbi szabad választás után egy esetleges ellenzéki többségű parlament tegye ezt meg? Akkor már könnyű lesz, az természetes, és az igazi – hogy úgy mondjam – szentté avatási eljárás akkor fog lezajlani. Tehát akkor fognak a mi embereink és hőseink, áldozataink megigazulni, amikor már a mi oldalunkon van a többség. Nekem a hangsúly elsősorban 56 egészének a rehabilitálásán van. Azon belül nagyon fontosnak tartom a kisemberek, a forradalmárok és főleg a családjaik kárpótlásos rehabilitálását, mert közöttük sokan vannak olyanok, akik a

magyar átlagnyugdíj-határnak az alsó széle körül tengődnek. Tehát nagyon fontos, hogy a kezdeti anyagi jóvátételi akciók elsősorban feljűk irányuljanak, és ne a vezető értelmiségi réteg felé, hiszen mi így vagy úgy azért megélünk. Persze ez nagyon nehéz eljárás, amelyet csak adminisztratív úton lehet felülvizsgálni, szelektálni és csoportosítani. Ugyanakkor figyelembe kell venni az ország lehetőségeit és anyagi korlátait is.

Ami a személyemre vonatkozik: ha egy rendelkezés kiterjed rám is, ha a nyugdíjamat még egy kicsit emelik – kell, hogy emeljék, mert a börtönben töltött hat évet mindig elszakasztják a nyugdíjjogosultsági szolgálati időmből –, és ha esetleg még valamilyen anyagi kompenzációt is hozzám vágnak, az valószínűleg jól fog jönni. Azonban én ezért nem küzdök körömszakadtáig, és nem az a leglényegesebb számomra, hogy az anyagi helyzetem javuljon.

HORVÁTH CSABA (1990): A rehabilitáció anyagi oldala különösképpen nem érdekel, igaz, nem is szorulok rá. Azokon a volt ötvenhatosokon kellene ilyen módon segíteni, akik nem tudtak talpra állni, és mind a mai napig embertelen körülmények között élnek. Tiszteletre méltó, hogy 1956-ot rehabilitálták, október 23-a nemzeti ünnep lett, de nagy bajnak tartom, hogy azok az emberek, akik részt vettek a forradalomban, nem érdekelnak senkit. Nagyon sok olyan ember volt köztünk, akit be kellene vonni a közéleti munkába, hiszen a tudásuk és élettapasztalatuk alapján erre alkalmasak lennének.

BALI SÁNDORNÉ (1997): Valami elégtételt kaptunk, ha nem is egészen úgy, ahogy gondoltuk. Látod, hogy minden a visszájára megy, és a szegény emberek még szegényebbek lesznek. 89-ben azt hittük, hogy majd királyok leszünk – ezt képletesen mondom –, de nem lettünk.

KOCSÁR JÓZSEF (1992): A kárpótlás egy kicsit vonatottan intéződött. Az 1956-os ügyekben a kárpótlásnak van

egy már megtörtént jogi aktuson alapuló része, ez a bizonyos nyugdíj-kiegészítés, amelyet még a Németh-kormány kezdeményezett, azután az Alkotmánybírósággal módosítottuk a kormányrendeletet. A módosítás lényege az, hogy úgy rendelkezett a Németh-kormány nyugdíj-kiegészítésre vonatkozó rendelete, hogy akit ilyen politikai perekben elítéltek, az akkor kaphat nyugdíj-kiegészítést, ha felmentő ítélet születik. Igen ám, csak hogy a mi ügyeinkben nem felmentő ítélet született, hanem semmissé nyilvánították az ügyeinket, és a nyugdíjintézetnek az volt a véleménye, hogy a semmisség nem azonos a felmentő ítélettel, ezért nem jár a nyugdíj-kiegészítés. Ezt megtámadtuk az Alkotmánybíróságnál, és megnyertük a pert.

Polgári kezdeményezés volt. Az egyik kolléga az Alkotmánybíróságnál kezdeményezte, én pedig a Fővárosi Bíróság Munkaügyi Bíróságánál pert indítottam a nyugdíjintézet ellen, tehát kétféle léptünk. Az Alkotmánybíróságnál azt kívántuk értelmeztetni, hogy a semmissé nyilvánítás legalább olyan jogi erejű, vagy erősebb, mint a felmentő ítélet. Ha törvényellenes volt az ítélet, akkor mi alól kell felmenteni?

Én a nyugdíjintézetet támadtam. A támadásnak az volt a lényege, hogy a nyugdíjintézet az elítéltek terhére értelmezi a rendeletet. Jellemző módon a Munkaügyi Bíróságot én tájékoztattam az Alkotmánybíróság akkor már nyilvánosságra került döntéséről, nevezetesen, hogy nekünk van igazunk, és új kormányrendeletnek kellett megjelennie ahhoz, hogy a semmisség belekerüljön abba a kategóriába, akiknek jár a kárpótlás, ez a bizonyos nyugdíj-kiegészítés.

Már kapom a nyugdíj-kiegészítést, a rendelkezéseknek megfelelően. Az első évért ötszáz forint, azután minden további évért kétszázötven forint a havi nyugdíj-kiegészítés. Nagy keservesen, hosszú huzavonák után végül is megadták.

GARAMI LAJOS (1991): Hatvanéves koromban elmentem nyugdíjba. A nyugdíjam végtelen alacsony volt, mi-

vel az előző éveimet, tehát az 1939-től 61-ig munkában töltött időmet törölték. Volt egy minisztertanácsi határozat,¹⁵ hogy aki politikai ügyben büntetve volt, mint ahogy én is, annak a nyugdíja attól a perctől jár, amikor a büntetését le-töltötte, és elment dolgozni. Én így a negyven év helyett tizennyolc év után kaptam nyugdíjat. Igen alacsony nyugdíj, kénytelen voltam valamilyen állás után nézni, amit el is tudok látni. Elmentem portásnak egy szakközépiskolába, és egészen 89-ig ott voltam. Közben jött egy rendelet, hogy be kell számítani az előző éveket is, tehát nem csak 61-től jár a nyugdíj. Utána jött, hogy a börtön éveket is beszámítják. Az első évért jár ötszáz, utána minden évért kétszázötven forint.

RIMÁN JÁNOS (1991): A nyugdíjamba először csak tizenhét évet számítottak be, tehát a visszajövelemtől ott töltött időt. Nagyon alacsony volt a nyugdíjam. Úgy gondoltam, hogy a hároméves átlag hetvenöt százalékát kapom, de abban is tévedtem, mert csak hatvanhárom százalékos nyugdíjat kaptam a tizenhét év miatt. Egyszer a rádióban hallottam, hogy akinek nincsenek meg az évei, annak be kell adni egy kérelmet a nyugdíjfolyósító intézetbe, ott igazolják. A jogtanácsos barátunk bement, így kaptam vissza az éveimet. 1988 októberétől majdnem a duplája a nyugdíjam, de visszamenőleg persze nem kaptam meg.

A borzasztó nagy sérelmem, hogy rehabilitáltak ugyan, de a vagyonekobbzásnál elvett fél házam árát máig sem adták vissza, ez rettenetesen fáj. Azért, hogy pár nap híján hat évet voltam börtönben, semmit sem kaptam, nem is kértem, de ha kapnék érte valamit, az jóleső érzés lenne. Úgy értékelné az ember, hogy egy bizonyos megbecsülésben részesítik.

¹⁵ Az M. T. 17/1975. sz. határozat értelmében az öt évnél hosszabb időt börtönben töltő ötvenhatosok nyugdíjának megállapításakor csak a szabadulásukat követő munkaviszonyban eltöltött időt vették figyelembe.

PUCHERT JÁNOS (1995): 1988-ban megkaptam a mentességit, amiben törölték a büntetéssel járó hátrányokat, és visszakaptam a kilenc évemet, amit a börtön előtt dolgoztam, és amit nem számítottak be, amikor a nyugdíjamat megállapították. 1990 márciusában a semmisségi törölte a büntetést, akkor visszakaptam a börtönben töltött tizenkét és fél évet, és kaptam háromezer-kilencszáz forint nyugdíj-kiegészítést. 1993 májusában pedig húszezer forint híján kaptam kétmillió forintnyi kárpótlási jegyet, amit sikerült hatvanöt százalékon eladni.

MOLNÁR MIHÁLY (1994): Hogy kaptam-e elégtételt? Bizonyos mértékig igen, bizonyos mértékig nem. Ma már nem is számítok rá, mert a lehetőségeket elmulasztották. Elégtételt kaptam abban a vonatkozásban, hogy a gyulai megyei bíróság írásban adta, az ítélet semmis. Az az ítélet, amelynek alapján le voltam tartóztatva, és lényegében véve ennek a folyamánként kilenc évig segédmunkás voltam. És utána is meg kellett húznom magamat, tudomásul vettem, hogy nem ugrálhatok. Nem voltam olyan állampolgár, mint más. Nem beszélve a nómenklatúra kivételezettjeiről, akiknek viszont privilégiumuk volt. Tehát örültem annak, hogy írásban adták, aminek alapján még a Németh-kormány idejében ötszáz forint nyugdíj-kiegészítést kaptam.

Akkoriban még senki nem részesült kárpótlásban, nem úgy, mint később, hogy már tulajdonképpen mindenki kárpótlásért jelentkezett, a nyugati hadifogolytól kezdve az égvilágon mindenki. Már oda jutottunk, hogy szinte kivételnek számít, aki nem kárpótlott.

Én nem voltam megelekedve, máig se vagyok, hogy az elégtétel tulajdonképpen kimerült azzal, hogy adunk kárpótlást a benn töltött időre, tizenegyezer forintot hónapoként. Ebben Zimányinak volt nagy része mint országgyűlési képviselőnek. De itt is egy nagy etikus hiba volt. Én ott voltam a TIB nagygyűlésén, amikor Antall József azt mondta, hogy ezt az

ügyet intézni fogják. Hát intézték, de előre vették a vagyoni kárpótlást. Én kaptam vagyoni kárpótlást – tehát igazán jogosult vagyok hozzászólni –, és azt mondom, nagy sértés volt, hogy a személyi kárpótlást hátrább tették. Gesztus lett volna azzal kezdeni, pláne amikor az új országgyűlés első törvénye 56 emlékének törvénybe foglalása volt. De a gyakorlatban nem így történt.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): Engem a TIB-ben az vezérelt, hogy a segítségével és támogatásával el tudjam intézni a már sokszor említett két ügyet: a politikai kárpótlást és az igazságtételt. Tulajdonképpen nem kellett különösebb engedményeket, kopromisszumokat tennem, mert végezhettem a munkámat. Főleg a politikai kárpótlás és az igazságtétel érdekében sikerült magam mögé állítani a TIB-et.

Nem értettem egyet teljes egészében azzal a nézettel, hogy a mindenkori kormány iránt lojálisnak kell lenni. Annyiban legfeljebb, hogy szükségünk van rá, hogy elérjük a céljainkat. Én ellentétbe kerültem a saját pártommal ezekben a kérdésekben, mert sajnos nem támogattak eléggé, de mindenképpen fönntartottam az álláspontomat. Egy kis belső konfliktusom is támadt az MDF-fel, mert az igazságtételben sem voltak olyan határozottak és egyértelműek, ahogy elképzeltem, és a politikai kárpótlás terén is késlekedtek. Amikor a vagyoni kárpótlást előterjesztették, akkor én, ha nem is támadtam meg, de igen erősen bíráltam az előterjesztést, mert mindenképpen szükségesnek tartottam volna, hogy a politikai megelőzze a vagyoni kártérítést. Ezt az MDF nem vette túlságosan jó néven, de ettől függetlenül az igazságügy-miniszter ígéretet tett rá, hogy záros határidőn belül benyújtja a politikai kárpótlást is. Ezzel nyugtattak meg, és valóban, így is történt.

Azon lehet vitatkozni, hogy a politikai kárpótlás megfelelő volt-e, vagy nem, de az adott körülmények között általában

elfogadták. Tehát az érintettek sem kevesellték, vagy nem tiltakoztak.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Mi eredetileg úgy gondoltuk, hogy csak a börtönviseltek és internáltak legyenek kárpótolva. Ám, ki tudja hogyan, a történelmi fejlődés különös logikája során minden üldözött társadalmi csoport előállt az igényeivel, és arról folytak meddő és végeláthatatlan viták – hol a Kárpótlási Kollégiumban, hol az Igazságügy-minisztériumban –, hogy még újabb és újabb csoportokat is kárpótolni kell vagy lehetne.

1991-re az az álláspont, amit mi képviseltünk volna, tökéletesen ellehetetlenült és elbukott. Valamennyi politikailag üldözött csoport föllépett, mint mondtam, svábok, zsidók, elhurcolt hadifoglyok, malenkij robotosok. Ekkor mondtam azt, hogy tízmillió magyar állampolgár fog rehabilitálni tízmillió másik magyar állampolgárt.

Nyilvánvaló, hogy valamilyen elvont morál szempontjából sokkal jobb az, ha mindenkit, akit valaha magyar földön politikailag üldöztek, rehabilitálnak. De ez az irreális eszme odáig vitte a dolgokat, hogy a kérdés máig sincs megoldva, és azoknak van igazuk, akik azt mondják, hogy már csak haló porainkban leszünk rehabilitálva vagy kárpótolva, mert ez azt jelenti, hogy nem tizenötezer kérvényt dolgoznak föl, hanem több százezret nem dolgoznak föl.

KÓSA KATALIN (1995): Először is visszavettem a nevemet.¹⁶ Korábban is próbáltam visszavenni, de a hivatal górombán visszautasított. A kárpótlást is én intéztem, a hügom nem akart ebben sem részt venni. Kaptunk egymillió forintot, ebből anyukám ötszázezret, és mi, gyerekek kétszázötven-kétszázötven ezret. Ebből a pénzből vettem egy pianínót.

¹⁶ Kósa Katalint nevelőapja adoptálta, abban a reményben, hogy így elkerülheti az ötvenhatosok hozzátartozóit is sújtó hátrányos megkülönböztetést.

Édesapám is szerette a zenét, és nagyon örült, hogy zongorázom meg énekelek.

MAGYAR MÁRIA (1995): Traktorunk van, fölszerelésünk van, mindenféle munkagép van. Úgy tudtuk megvenni, hogy kaptam apukám után azt a pénzt. Tavaly júniusban kaptuk meg. 91-ben adtuk be, kellett neki három év. Gépet vettünk, meg abból éltünk egy darabig. De olyan volt ám az a pénz, hogy egy emberéletet nem lehet egymillió forinttal megfizetni. Sokan irigyelték ezt a kis pénzt. Nemcsak a mienkét, hanem mindenkiét, akik kárpótlási jegyet kaptak, azokét is. Hogy most majd ők érzik meg, meg a fiatalok, azért nem lesz majd pénz, mert ezt a sok kárpótlást kifizették, nem kellett volna, ha eddig jó volt így, akkor eztán is jó lett volna. Azok mondták, akik nem kaptak semmiféle kárterítést vagy kárpótlást.

FÖLDESI KATALIN (1994): Nincs ennek az országnak erre pénze. Szóval senki részéről nem volt pozitív hozzáállás ehhez, hogy bizony, ti megérdemeltétek, hogy kicsit már jobb legyen nektek is.

KOLOZSY LÁSZLÓ (1995): Egy ember életét, a sok szenvedést nem lehet egymillió forinttal megfizetni.

DARIN SÁNDOR (1995): A rendszerváltozást az reprezentálta volna, ha azokat az embereket, akiknek az ötvenhatos tevékenysége a rendszerváltozást alátámasztotta, első helyen, a legsürgősebben erkölcsi és anyagi elismerésben részesítik. A váltás megkezdésekor minden párt és mindenki arról beszélt, hogy a rendszerváltás azért következett be, mert győzött 56 szelleme. Ha ez így van, akkor 56 szellemében azt az elismerést, amit Kádár annak idején, a puccs végrehajtása után, a kezdet kezdetén megtett – létrehozta a Szocialista Hazáért és még egyéb más kitüntetések, és a kulcspozíciókba beemelte saját embereit –, ennek az új rendszernek is meg kellett volna tennie. Azok a pufajkás legények, akik végigverték az országot, és eltiporták az „el-

lenforradalmat”, azonnal megkapták az elismerést, de most még két év múlva sem törődtek azokkal a forradalmárokkal, akikre hivatkoznak, akik szellemében létrejött a rendszerváltás. Milyen kiegyezés az a régi erők meg az új között, hogy a régieknek meghagyom a privilégiumát, de az újaknak, akiket most elismerünk, azoknak nem adunk semmit. Magyarországon először nem vagyoni kártérítést kellett volna adni! Én hiszem, hogy ha az indulás pillanatában azokat az embereket megnyerték volna, akiknek 56 köszönhető, biztos másképp lett volna minden. Szerintem nagyon elszúrta a rendszer, hogy induláskor a személyi kérdéseket nem rendezte. Mint ahogy a spanyolok megcsinálták annak idején, jobbra-balra felálltak az ellenfelek, kezet fogtak, kész. Itt nem történt meg. Miért nem lehetett ezt csinálni? Ha egyszer azt mondjuk, hogy nincs retorzió, akkor miért csak az egyik oldal van felsorakozva? A másik, a miénk meg csak úgy van, hogy el vagyunk nagyon ismerve, de gyanúsak vagyunk.

CSALÓDÁS

BÉKEFI GABRIELLA (1991): Karácsony előtt találkoztam Nagy Erzsébettel, Nagy Imre lányával, ő is ahhoz a fodrászhoz jár, ahová én. Beszélgettünk, és azt kérdezte tőlem, hogy megkerestek-e a gyárból, vagy egyáltalán, felemlegettek-e valahol mint volt munkástanácselnököt? Mondtam, hogy soha, senki hozzám egy árva szót nem szólt még. Említettem neki, hogy a TIB igényt tart a visszaemlékezéseimre, most fogom majd szalagra mondani. De ezen kívül nem ért még semmiféle jó értelmű megkülönböztetés.

BOGÁR KÁROLY (1990): Nem tudom, hogy mennyire tudunk még mi egyáltalán hasznosak lenni 56-tal kapcsolatban. A borsodi ötvenhatosok baráti köre alapítólevelében le van fektetve, hogy nekünk egyedüli feladatunk az lehet, hogy amire még emlékszünk, amit bizonyítani tudunk, azt leírjuk, leírassuk, és meghagyjuk az utókor számára.

Most elmondhatjuk, rögzítjük azt, amit hosszú ideig nem volt szabad elmondani. Nem vagyunk már képesek semmi másra. Nem is tartanak igényt ránk, és ez természetes is.

FEKETE PÁL (1995): És elveszett egy élet. Nemcsak az én számomra vészelt el, hanem az egész társadalom számára. Nagy szó, amit mondok, de így érzem. Én sokkal többet tudtam volna tenni az embertársaimért. Például ha csak azt mondom, hogy hány embert tudtam volna megtanítani nagyon jól németül, vagy franciául, vagy oroszul. Vagy hány emberben tudtam volna tisztességes gondolkodást elhinteni, akkor is rettentő veszteség, de végig, 88-ig nem engedtek, pedig többször próbálkoztam.

56-ot most már szinte tökéletesen eltemették. Szólni sem lehet róla, mert ha valaki szól, akkor megmarják. Hát mi nem mondhatjuk a panaszunkat, csak mindig a másik mondhatja? Hát ez valami iszonyatos dolog! Kádárék ugye egyszer bemocskolták, most meg mit csinálnak? Agyonhallgatják.

PULLAY BÉLA (1998): Sajnos, az ötvenhatos álmaink, célkitűzéseink a mai napig sem valósultak meg maradéktalanul. Több minden megvalósult: a többpártrendszer, bizonyos függetlenség, a szovjet csapatok kivonultak, de komoly vezető állásokban, funkciókban – ahol a törvényeket, rendeleteket hozzák, és a végrehajtó szervezetben – még mindig a régi pártemberek vannak. Természetes, hogy ezek az emberek soha nem voltak és soha nem lesznek igaz hívei a rendszerváltozásnak. A „régijó elvtársak” még mindig összetartanak, és ott akadályozzák meg az igazi kibontakozást, ahol csak tudják.

Sajnos rendszerváltozás csak papíron van, de a valóságban az igazi rendszerváltozás még nem valósult meg. Reméljük és bízunk benne, hogyha elég ereje, kitartása és tehetsége lesz ennek a jelenlegi fiatal magyar kormánynak, talán tudnak eredményt elérni. Szomorú, hogy mi, akik ezért a rendszerért, ezért a fordulatért, a többpártrendszerért hihetetlen sokat

szenvedtünk és nélkülöztünk, mi már nagyon-nagyon keveset tudunk élvezni belőle. Pedig nagyon jó lett volna megérni a munkánk gyümölcsét, a munkánk eredményét, a sok szenvedésnek, áldozatnak az eredményét, hogy legalább azt elérjük, hogy a hőhérok, ezek a mindenre elszánt gazemberek legalább megnevezve lennének, legalább ne cinikusan az ember arcába nevetnének az utcán. Nem kell boszorkányüldözés. Mi nem azt kívánjuk, hogy ők ugyanúgy legyenek kínozva, gyötörve, ütve-verve, mint ahogy ők tették velünk. De legalább meg lennének nevezve, rá lenne mutatva, hogy igen, ezek az emberek voltak azok, akik az adott időben elfeledkeztek arról, hogy minden körülmények között embernek kell maradni.

HIRTH LÁSZLÓ (1992): Hány személy kapta meg például az 56-os emlékplakettet, talán még olyanok is, akiknek semmi közük nem volt az egészhez, csak elbújtak. Csak veri a mellét, hogy mi volt. Én legalábbis azt tapasztaltam, hogy azok, akik valójában részt is vettünk, valahogy háttérbe is szorultunk. Nem úgy, hogy háttérbe szorítottak bennünket, hanem talán mi szorítottuk magunkat háttérbe, hogy nem mentünk, nem akartunk babérokat learatni.

SZIGETVÁRI ISTVÁN (1991): Ha most játszánám a hős szerepét, akkor azt mondanám, nem bántam meg, hogy részt vettem a forradalomban. De az tény, hogy elrontottam az életemet, mert tizenhét éves koromtól kezdve nekem ebből csak hátrányom származott. El kéne már döntenem, hogy ki csinálta 56-ban a forradalmat, a katonaság, a rendőrség vagy a névtelen tömeg. Ki csinálta a forradalmat? Az utca! És kik aratják most le a babért? Hát legkevésbé sem az egyszerű emberek. 56 szellemiségéről nemcsak beszélni kellene, hanem tenni is kellene valamit értünk. Nem itt kellene tartani, ahol tartunk. Én nem azt akarom, hogy tizenkét év szenvedésért kárpótoljanak, mert azt nem lehet megfizetni, hanem azért az ingyennemunkáért, amit mi ott benn napi négy

forintért végeztünk. Nem fizették meg a munkánk ellenértékét, pedig többet és sokszor jobb minőségben dolgoztunk, mint a kintiek.

Ha még egyszer lenne ilyen forradalom, nem valószínű, hogy kimaradnék belőle. De a sorsomat utána biztosan másként igazítanám. Nem maradnék itt csak azért, hogy máshol ne nézzenek magyar cigánynak. Még egyszer nem bíznék abban, hogy ennek semmi következménye nem lesz.

RIMÁN JÁNOS (1991): Az a baj itt nálunk, ötvenhatosoknál, hogy sem az üzemi munkástanácsoknak, sem a községi tanácsoknak nincs még meg az az elismerése, ami kellene. Eddig még csak a megyei munkástanácsról volt szó, arról a pár napos létezésükről, róluk több dicsőítő szó hangzott el, mint azokról, akik hónapokig szenvedtek, vagy hónapokig vezették állandó életveszélyben az ország, illetve Észak-Magyarország egész életét. Jólesik az elismerés, ami elhangzik egyes fórumokon és az Országgyűlésben is, de ott is vannak olyan személyek, akik nem ismerik 56-ot, pont az ellenkezőjét tanulták, így nem is tudják értékelni, és ellene vannak. Pedig ők még sehol sem voltak, amikor mi az orosz harckocsik között küzdöttünk a magunk igazáért. Most könnyű az Országgyűlésben, mert az orosz harckocsik nincsenek ott, de próbáltak volna bemenni harminc, negyven meg ötven orosz harckocsi közé, be a barlangba, és ott rácsapni az asztalra. Meg se mertek volna mukkanni. Nincs lefektetve egyetlen könyvben sem úgy, ahogy kellene, hogy mit is akartak ezek az ötvenhatosok, mi volt a célkitűzésük, mert akkor nem azzal foglalkoztunk, hogy nekünk órabért vagy fizetést emeljenek, hanem a magyar nép jövőjéért harcoltunk, a magyar nép jövőjéért áldoztunk fel a szabadságunkat, a családunkat. Ezért a mai napig sem kaptunk köszönetet, mert hiába mondják, hogy 56 szellemében próbálnak tenni, mégsem az történik.

SZÉKELY DEZSÓNÉ (1991): A mostani kormánynak és az első szabadon választott parlamentnek se így kellett volna hozzáállni a kérdéshez, a szabadsághoz, a demokráciához, a pluralizmushoz és a függetlenséghez, mint ahogy ők álltak hozzá, ha már állandóan csak 56-nak az eszméjét emlegetik. Mindenről szó van a parlamentben, csak az ötvenhatosokról nem. Végeredményképpen mi, ötvenhatosok tettük le ennek a rendszernek az alapját, mi szálltunk szembe az oroszokkal. Mi szenvedtünk a börtönben érte, ezért végezték ki a barátainkat, ítélték el őket tizenöt-húsz éves hosszú börtönökre. Több megbecsülést vártunk volna, de mi még egy szemernyi elismerést sem kaptunk a kormánytól. Ugye, a kedves miniszterek és az államtitkárok október 23-án fölveszik a kéthavi jutalmat, nekünk, ötvenhatosoknak pedig csak annyi jut, hogy négy-ötezer, meg háromezer forintos nyugdíjainkból szépen éhen halhatunk, amiért kint voltunk az utcán, harcoltunk és segítettünk, és csináltuk, amit akkor tenni kellett a függetlenségért. Rólunk elfeledkeznek, mintha nem is lennénk, mintha nem is ültünk volna börtönben, nem is lenne 301-es parcella. Lassan elfogyunk. Hetente temetünk ötvenhatosokat, akik öt-tíz évet ültek. Hullunk el egymás után, és nem érzük meg, hogy valami jóvátételt vagy elismerést kapjunk végre.

ERDÉLYI TIBOR (1994): A kitüntetésre nem tudom, ki terjesztett föl. Megkaptam, amit mindnyájan megkaptunk, az 56-os emlékérmét, és rá egy évre kaptam értesítést, hogy sötét ruha, egyebek, meg kell jelenni a Parlamentben. Nem tudom, ki terjesztett föl. Az első pillanatban a Nagy Erzsébetre gyanakodtam. Azért rá, mert volt egy komoly vitánk a temetőben vele és Stelcz Gyulával¹⁷ arról, hogy túlvagyunk a temetésen, az emlékmű már készül, és tulajdonképpen

17 A Nagy Erzsébet–Zimányi Tibor vezette TIB ügyvezetője, volt katonatiszt.

nem becsülik meg azokat, akik részt vettek benne. Én ott ugyan nem azt mondtam, hogy nahát, én még nem kaptam kitüntetést, de éreztettem, hogy egy csomóan, főleg katonák, tömegével kaptak előléptetést, kitüntetésekkel, és a TIB-nek azt a parancsnoki karát, amelyik az egészet levezényelte, elkerülte. Én soha mással erről egy szót nem ejtettem, ezért tippeltem rá, hogy esetleg ő terjesztett föl, vagy írt esetleg a TIB nevében. Akkor ő volt a TIB elnöke pár hétig vagy hónapig.¹⁸ A Tisztikereszt polgári fokozatát kaptam meg 1992-ben.

Tulajdonképpen az egész pályafutásom úgy-ahogy rendben van, avval a rossz szájjal, hogy nem azt képzeltük el négy, öt vagy tíz évvel ezelőtt, ami lett, és ez engem borzasztóan elkeserít. Ha ettől függetlenül tudnám magam, akkor azt mondanám, hogy jól vagyok, köszönöm szépen. Furesza módon a betegségek is azóta jönnek elő, szívasztma, magas vérnyomás, trombózis. Mintha valahogy hiányozna az a nyüzsgő, mozgalmas élet, ami 88–89-ben volt. Tanulást nem tudok mondani. Azt hiszem, ha újra kellene csinálni, újra ugyanúgy csinálnám, még akkor is, ha tudnám, hogy ez lesz a vége. Ahogy most van, szerintem katasztrófális.

GYENES JUDITH (1998): És van egy olyan sír, ahol nem kérdeztek meg, hogy egy ilyen amerikai mintájú lapos követ akarok, vagy a magyar szokásoknak megfelelőt. „Hol sírjaink domborulnak...”, ugye, a vers szerint. Ez is olyan, hogy kellett a nevem hozzá, de nem kérdezték meg, hogy mit szólok hozzá. Ahányszor kimegyek a 301-esbe, néha már arra is gondoltam, hogy talán mégis Kassa. Hogy annyi bánatás érte őt, annyi félremagyarázás. Énszerintem az egyik leggyenesebb, legbecsületesebb, legbátrabb ő volt ezek közül az emberek közül. Nem érdemelte meg a bánatást. És talán el

¹⁸ Nagy Erzsébet 1992. március–szeptember között volt a TIB elnöke.

kéne vinni Kassára. Csak ott meg ez a magyargyűlölet, ez az, ami...

Fölállítottak egy nagy-nagy táblát a 301-es parcellánál, és arra fölírták a kivégzettek nevét. Négy név nincs rajta: Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál és Szilágyi József.¹⁹ Azért nincs, mert ott a 301-esben lévőek vannak felsorolva. A múltkor Szilágyi Józsefnek két egyetemi évfolyamtársa volt ott, és megdöbbenve nézték azt a táblát. És olyan furcsa ezt megmagyarázni. Most hogy magyarázzam meg? Mert a Pofosz akkor éppen úgy gondolta? Szóval ezek szomorú emlékek. Bár ugye azt mondják, hogy a rosszat hamarabb elfelejtjük, és csak a jó marad. Hát, ami ebben jó, az nem olyan jó, hogy elfödjön. Mert az, hogy Maléter Pálnak van egy sírja, azért az nem boldogság. Ott van az a tábla, ott van az a furcsa sírkő, amelyik romlik, lukad, és tudom, ha én nem csináltatok újat, amelyik erős, nem ilyen rossz anyagból van, akkor nem hiszem, hogy valaha valaki meg fogja csináltatni. Legalábbis amíg ez a kormányzat van, addig egész biztos, hogy nem.

Mást nem csináltathatok. Lehet, hogy egyszer megbokrosodom, és marad ott egy szimbolikus kő, de ő nem marad alatta. Nagyon sokszor elegendem van ebből.

Hogy mit hozott nekem a rendszerváltozás? Papírforma szerint Magyarország köztársaság lett, kimentek az oroszok, szabad választás van, többpártrendszer. A józan ész azt mondja, hogy ez jó. Ezért, ennek egy részéért volt 56, ezt akarták, és most megtörtént. Én személy szerint mindig elmegeyek választani. És tudom, hogy van egy sírhely, amelyben Maléter Pál csontjai vannak.

¹⁹ Az interjúban említett tábla a 301-es parcellában nyugvó ötvenhatosok nevét tartalmazza. 2009-ban felállítottak mellette egy másikat, amelyen feltüntették azok nevét, akik a 233-as, a 235-ös és a 300-as parcellában nyugszanak.

ORBÁN GYÖRGY (1997): Pár éve minden október 23-án összejön a család anyámnál. Viszünk föl a Kossuth térről kis zászlócskát, azokat kirakja az ablakba, és gyertyát gyújt. Neki megvan a saját szertartása, virág is van, és persze kicsit sír: „Apátok miért nem érte meg?” Ez visszatérő motívum, hogy milyen kár, hogy ő nem érte meg a rendszerváltozást. Ehhez képest különösen nagy volt a kontraszt, hogy milyen silány módon történt az idei ünnepség.

Én azt látom, hogy a téren, ahol járok, ott vannak az öregemberek, ők még az eredeti ötvenhatosok. Ezek érdekes módon a szakadt ruhájúak, kicsit tétovák, zavartak, nem tudják pontosan, hogy hivatalosak-e oda. Annak a műsornak, amit az idén előadtak, énszerintem kevés köze volt 56-hoz. Nem tudom megmondani, hogy hogyan kell jobban csinálni, de én biztosan másképpen csinálnám.

Azt látom, hogy az új generációnak talán lesz esélye arra, hogy kitaláljon valami más 56-képet, amit ők megcsinálnak maguknak. Én kívánom nekik, nagyon szeretném. Nagyon jó lenne. Rettenetesen hiányzik.

GIMES JUDIT (1994): Énbennem sajnos volt egy irtó naiv elképzelés, ami tényleg gyerekes, de valahogy megmaradt bennem az a 88–89-es hangulat, az újrakezdésnek a hangulata. Én akkor azt hittem, hogy Magyarországon a szovjet iga lerázása után egy nagy tisztulási folyamat fog létrejönni. És naivul azt képzeltem, hogy sok nagyon tiszta, nagyon derék, a haza, az ország érdekeit szem előtt tartó embert fog ez feldobni, akik kézbe veszik az ország sorsát. És hogy fel fogják mérni úgy a helyzetet, hogy képesek lesznek rendkívül spártai, a lehetőségekhez alkalmazkodó politikát folytatni. Vagyis arra gondoltam, hogy itt mindenki szerény lesz, hogy itt arra fognak koncentrálni, hogy az utolsó garast is a fogunkhoz kell verni. Hogy amennyire lehet, elsősorban a lehető legszegényebb rétegeken, akik tényleg messze a létminimum alatt élnek, kell segíteni. Hogy itt nem lesz nagy-

zolás, hogy itt nem lesz nagy protokollozás. És hát aztán, tudjuk, hogy mi történt, ami egyre nagyobb keserűséggel töltött el engem.

EZ A TIB NEM AZ A TIB

HORVÁTH JÓZSEF (1992): Az 56-os Szövetségben is állandóan zúr van. Én, amikor beléptem, bemutatkoztam, hogy ez vagyok, ez voltam, ezzel befejeztem. Itt állandóan visszatérő téma, hogy ki mennyi ideig volt börtönben, megverték-e a fegyőrök, a jég alá dugták-e. Mondtam: könyörgöm, térjünk már más tárgyra. Sokat beszélgettünk, hogy mi értelme van az 56-os Szövetségnek. Októberben volt egy kongresszusunk, azt a veszekedés, a marakodás, az üvöltés, a meg nem értés jellemezte. Az 56-os Szövetség egyik ülésén felszólaltam, hogy kérem, azért válogassuk meg a tagjainkat. Hát MSZP-s tagjaink is voltak, ugye. Ugyanakkor 1991-ben, amikor az újságban megjelent, hogy kinek osztottak ki 56-os emlékérmeket, három volt MSZMP-tagot fedeztem fel köztük. Mi értelme van az 56-os emlékérem kiosztásának, ha részesülnek benne MSZMP-tagok is? Ugyanakkor a becsületes embereket, akik harcoltak 1956-ban, vagy különböző tevékenységekkel a forradalom mellett álltak, azokat semmibe veszik.

Csalódott vagyok, nagyon. Egyébként az MDF-nek volt egy körlevele, amiben hívja az 56-os Szövetség tagjait, hogy forduljanak az MDF-hez, hogy megalakult az MDF 56-os Köre. Na, én elmentem, érdeklődtem az ügyvivőtől, és ő még nem is tudott róla.

LAURENSZKY ERNŐ (1991): A politika mozgástörvénye, hogy addig, amíg egy közös ellenfél vagy ellenség elleni harc összetartja az erőket, addig egységesek. Addig, amíg a pártállamot le kellett bontani és egy demokratikus hatalmat kellett megteremteni, addig többé-kevésbé összetartottak az ötvenhatosok, utána viszont már a kialakult új, szabad vi-

szonyok között megindult a pártosodás közöttük is, jelentkeztek az eszmei különbségek. Sajnálatos magyar módon ez mindig személyes marakodássá süllyed. Voltaképpen már az ötvenhatos forradalom napjaiban is láthatók bizonyos ellentétek a nemzeti egységen belül, mert Dudás József nem ismeri el a Nagy Imre-kormányt, meg csak bizonyos feltételekkel hajlandó elismerni. Itt van a Pongrátz Gergely–Maléter-féle ellentét és sok minden egyéb. Amikor a megkötött egyezmény alapján a szovjet csapatok kivonulnak Budapestről, akkor már élesen jelentkeznek a becsületes harcosok körében is az antikommunista nézetek. Úgyhogy ez a jelenkorban is érthető.

Sajnos a magyar politikai életben és az ötvenhatosok egyes köreiből is eluralkodott egy gátlástalan, felelőtlen, demagóg, antikommunista szóhadjárat, ami sajnos sok esetben nélkülözi a megfelelő tényanyagot. Egyébként most novemberben a TIB 56-os tagozatának taggyűlésén felállt egy ember, és azt mondta, hogy ő 1942-től kommunista volt, és most is az. Nyilvánvaló, hogy nem állhatta már tovább, hogy itt piszkos hazaárulónak szidják azokat az embereket, akik vele együtt kommunistaként ültek börtönben, meg kivégezték őket.

Ezeket a szájtépő antikommunistákat leginkább úgy lehet jellemezni, hogy jobboldali populista demagógok. Az is közismert történelmi tény, hogy amikor kevés a kaja, akkor vagy nacionalizmussal, vagy antikommunizmussal, vagy bolsevizmussal etetik a népet. Tehát általában ellenségképet igyekeznek rajzolni, hogy azzal vonják el a figyelmet a tényleges problémákról.

KARÁTSON GÁBOR (1992): Az ötvenhatos hősök között is vannak olyanok, akik nem egészen jókat mondanak vagy gondolnak. És ezeket cikizik. Például az egyik lap főlényes, kioktató hangon írt róluk. Szerintem őket nem volna szabad ironikusan kezelni, mert ez egy sajátos emberi tragikum. Szerintem ők nagyon nagy emberek voltak, és végül is

nem írók, nem irodalmárok, nem is politikusok. Persze ha valaki olyasmit követel, ami nem helyes, föl kell lépni ellene.

PUCHERT JÁNOS (1995): 1989-ben belétem a Pofoszba, ami érdekvédelmi szervezetnek indult. Országos választmányi tag voltam, de hamar otthagytam. 1991 márciusában vagy áprilisában visszaküldtem a tagkönyvem, mert azt láttam, hogy nem aszerint tevékenykednek, mint amit 1989-ben elhatároztunk, inkább a napi politikával foglalkoznak, szélsőséges kijelentéseket tesznek. Tulajdonképpen elfogyott a 89-es alapító tagság. 1991-ben egy választmányi ülésen csak néztem, hogy kik ezek az emberek, hol voltak eddig?

Nekünk nem az aktuálpolitikával kellene foglalkoznunk, hanem fölvilágosítani az embereket, hogy mi volt 56, mert teljes a zavar 56 megítélésében. Nem hözöngeni kellene. Sokan azt hiszik, hogy tényleg az a csürhe csinálta a forradalmat, amelyik az utcán hóbörög mostanában. Seprűs tüntetéssel meg a felelőtlen kijelentéseikkel többet ártottak a forradalomnak ez alatt a néhány év alatt, mint Kádárék. Kádárék legalább hallgattak róla. Néha megjelent egy-egy fehér könyv, de inkább hallgattak róla. Ezek meg kivitték az utcára. Most már olyan ötvenhatos is van, aki a nyilasokhoz csatlakozott, és ezek handabandáznak, már a 301-es parcellában is beszédek tartanak meg koszorúznak.

GEREBEN ISTVÁN (2000): Az ötvenhatos varázs a magyar körökben 1990 végén elkezdett felmorzsolódní. Az itthoni hivatalos körök is másod- vagy harmadhelyzetbe hozták 56-ot, és elkezdtek az ötvenhatosok prostituálását. Véleményem szerint erre azért volt szükség, mert a politikai elit nem volt hajlandó vállalni azt az erkölesi hagyatékot, amit 56 jelentett. Én nem mondom, hogy 1990-ben teljes egészében időszerű lett volna tartalmában 1956, de mindenesetre mondanivalójával, céljával és erkölesi tisztaságával irányadónak kellett volna maradnia. Nem maradt. Belekényszerítették az ötvenhatosokat egy olyan magatartásba, hogy kétségbe von-

ják egymás magyarságát meg mindenki más magyarságát, becsületét és tisztességét.

DONÁTH LÁSZLÓ (1995): 90 és 94 között volt benem egy sajtós, furesa szégyen amiatt, ami megtörtént. Hogy lehet az, hogy a számomra oly egységesnek, kipróbáltak, minőségnek tűnő ötvenhatos csapat egyszer csak eszméletlen tömegűvé válik, megosztottá, gyűlölködővé, ellenségessé egymással szemben, szégyenévé mindannak, amit számomra 56 jelent?

BOÉR LAJOS (1992): Egyetlenegy szervezetnek vagyok tagja, a Pofosznak, de mikor beléptem, akkor is közöltem velük, hogy abban a pillanatban kilépek, amint párttá alakul. Én nem lépek be semmilyen pártba. Nem azt akarom mondani, hogy nem szimpatizálok senkivel, de nekem ebből elég volt, nem pártoskodok. És amikor voltak az önkormányzati választások, akkor az itteni barátaim unszolására vállaltam, illetve jegyeztettem magam képviselőjelöltnek, meg is választottak a községben, és aztán az önkormányzat egyhangúlag megválasztott alpolgármesternek.

PUCHERT JÁNOS (1995): 89-ben még úgy nézett ki, hogy megférnek egymás mellett a különböző nézetek, akkor még látszólagos egység volt. Most mit látok? Azt, hogy acsarkodás van, és egy helyben toporgás. Szeretném, ha ez a hangulat meg a gyűlölködés megszűnne, és ha rohamos fejlődés nem is indulhat, megállítanánk a zuhanást, és lassan kikapaskodnánk a gödörből. Ebben a személyes életem is benne van. Itt élek, ez hozzátartozik az életemhez. Nekem ugyan még nincsenek olyan gondjaim, hogy a kukákban kotorászak, de rossz érzés látni, hogy sokan kotorásznak a kukákban. Szeretném, ha elmúlna ez a rossz érzés. Nem úgy, hogy nem figyelek oda, hanem úgy, hogy az embereknek nincs szükségük erre. Nincsenek különös elvárásaim, csak hogy tegyünk valamit azért, hogy javítsunk a sorsunkon. Ezt csak másokkal összefogva, mások véleményének a meghallgatásá-

val lehet. Ne azon versengjünk, hogy ki a jobb magyar, hanem dolgozzunk tisztességesen. Remélem, hogy sikerül, ezért is jelöltettem magam önkormányzati képviselőnek. Persze nem esek kétségbe, ha történetesen nem jutok be az önkormányzatba, de szeretnék. Nem indultam volna, ha nem bíznék abban, hogy bekerülök, mert úgy érzem, hogy van még annyi erőm és energiám, hogy talán tudok segíteni.²⁰

HÜVÖS OSZKÁR (1992): Elfelejtteni nem tudom soha a börtönt, de amíg élek, addig kiállok – nem az eszméért, mert most már nem nehéz az eszméért kiállni – azokért a szerencsétlen emberekért, akik megérdemelnék, hogy kicsit jobban éljenek: akik nem tudják kifizetni a fűtésdíjat, a lakbért, vagy öregek, nem tudnak valamit kifizetni abból a hét-ezer vagy nyolcezer forintos nyugdíjból. Megmondom úgy, ahogy van, sokszor zsíros kenyeret eszünk. De mégsem zúgolódom. Vannak, akik sokkal rosszabbul élnek, mint én. Faluhelyen például, ahol disznót ölnek, valahogy megélnék, de egy városban, ahol központi fűtés van, ahol magas a rezszi, ott a kis nyugdíjból nem lehet megélni. Énnekem az lesz a célom, hogy ezeken az embereken segítsék. Aztán az se megy mindig, hogy a TIB-ben újabb célkitűzéseket nyomjunk magunk elé. Most már elértük, hogy rehabilitáltak bennünket, kárpótolnak anyagilag, és még van az, hogy a gyilkosokat vonják felelősségre. Szerintem ma már marhaság volna újabb célkitűzés. Aztán még valami: mi nem vagyunk párt, nem akarunk mindent célul. Mi már egymáson segítsünk, és október 23-án emlékezzünk meg a forradalomról. Szerintem most se kellene acsarkodni egymásra azoknak, akik ott benn a zárkában olyan jól megértették egymást.

BOGÁR KÁROLY (1990): Nincs megoldva semmi ahhoz, hogy végre lelki megbékélés legyen. Azzal nincs meg-

20 Puchert János 1994–98 között önkormányzati képviselő volt Komlón, az MSZP színeiben.

oldva, hogy most levesszük a régi táblákat, és újakat teszünk a helyükre. Valahogy úgy próbálom elképzelni, fogadjuk el, hogy aki életét vesztette bármelyik oldalon, azt család siratta, az árvákat hagyott hátra, és méltatlan lenne 56-hoz, ha most mi tennénk velük ugyanazt, amit ők tettek velünk. Nekünk tiltották, hogy megsirassuk és meggyászoljuk a halottainkat. Aki áldozat volt, az mind legyen áldozata 56-nak.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A tömegszervezet vagy nem tömegszervezet dilemmája 90 elején azzal eldőlt, hogy bejegyeztük magunkat társadalmi egyesületté, és kinyilvánítottuk a tagfelvétel lehetőségét. Ezzel kapcsolatban valóban nem tudtuk megoldani, hogy az a néhány száz, később már talán néhány ezer ember – sose tudta senki megmondani, hogy hány tagja volt a TIB-nek ebben az időben – tagsági igazolványt kapjon. És valami tényleg olyan szervezeti minimum jöjjön létre, amely azért egy szervezet létezéséhez elengedhetetlen, ahol a szervezet tudja, hogy hány tagja van, és a tagoknak legalább egy tagsági igazolványuk van. Valamit fizetnek is, ezzel jelezve, hogy ide tartoznak.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): 1991 májusában a TIB kinyitotta a kapuit. Olyan nyomás alá került az alapító tagság, hogy nem zárkozhatott el előle. Tudomásul vették, hogy odaözönlik az érintettek többsége, ami hízelgett is, tetszett is nekik. Nem emlékszem olyasmire, hogy ezért különlegesebb harcot kellett volna folytatni. Én legalábbis nem tettem semmiféle lépést, nem szervezkedtem, nem agitáltam, hogy nyissák ki. Elkerülhetetlennek tartottam, mert ha én benne vagyok, és a zárvatársamat elutasítom, akkor szubjektíve zűrés helyzetbe kerülök. Nem beszélve arról, ha többen vagyunk, akkor a hatalommal vagy a kormánnyal szemben is másképp tudunk fellépni.

ERDÉLYI TIBOR (1994): A temetés szervezésében nagyon nehezen ment az együttműködés az SZDSZ-szel és a Fidesszel, valószínűleg ez lehetett a szétmenés egyik kez-

dópontja. Kezdem ott, hogy biztos bennem is rengeteg hiba volt, és utólag magamat is felelősnek tartom. Én az építőiparból jöttem, ahol megszoktam, hogy nagylétesítményeknél több ezer embert mozgatok, és ez valamiféle hierarchiában történik. Elfogadják, hogy én vagyok a parancsnok, és meg kell csinálni, amit mondok. Elhiszik, hogy megfelelő mennyiségű információm van, abból döntök, és azt elfogadják. A politikai szervezetnél nem egészen így megy. Ahol mindenki szabadnak érzi magát, mindenkinek vannak saját ötletei, nem gondolják át, hogy a szervezés olyan, mint egy háló, ha egy pontját megmozdítom, akkor mozog az egész, tehát nem lehet ötletszerűen bedobni dolgokat.

Mi tulajdonképpen három dolgot követeltünk, és ez majdnem teljesen megvalósult. Azóta már a harmadik, az emlékmű is. Az Országgyűlés bocsánatot kért az állam nevében, nagyjából beindult a kárpótlás. De attól a TIB-től, amelyik az egésznek a kovásza volt, amelyik a Nagy Imre-temetést – ami tulajdonképpen nekem a rendszerváltás első fázisát, origóját jelenti – meg tudta szervezni, elő tudta készíteni, attól a TIB-től a későbbi politika elvárta, hogy szerepeljenek az emberei. Azt senki nem tudta előre kiszámítani, hogy az alapító társaságból egy Eörsi Pista az SZDSZ-hez csapódik, Zimányi Tibor az MDF-hez, satöbbi, tehát mindenki valahol máshol van.

Nagyon nehéz mérleget csinálni egy olyan szervezetről, amelyik óriási társadalmi kontroll alatt állt akkor, amikor az ellenség uralma alatt alakult meg, tehát a Kádár-rendszerben a rendszer megszüntetésére, legalábbis olyan intézkedések rászorításának az ígézetében, amit akkor senki sem mert föl vállalni. Azt a harminchat embert az ősellenség tartotta egységben, mint egy választóvonal, vagy mint egy zárkaajtó a smasszerok és a rabok között. Ahogy a zárkaajtó kinyílik, az egész föllazul, fölhígul. Szerintem törvényszerű, hogy idejutott. Törvényszerű, mert nem ordítottunk eléggé akkor, ami-

kor tömegszervezetet akartak belőle csinálni. Ha megmaradt volna elit, erkölcsös, bázist adó, mérleg nyelve szerepét játszó társaságnak, akkor talán még két-három évig el lehetett volna húzni a fentlétét, de ezzel, hogy fölhígult, nem. Politikai gyakorlattal nem rendelkező, vagy harmincöt évvel korábban abbahagyott politikai gyakorlattal rendelkező emberek hígították föl az egészet. A TIB egyes főerői, avval, hogy elmentek pártokba dolgozni, biztosan gyengítették a TIB-et, mert amikor még meg lehetett volna tartani, nem jártak vissza. Hogy föltűntek olyan szervezetek, mint a budapesti szervezet, meg az 56-os tagozat – ami nevetséges egy 56-os szervezetnél –, amelynek vezetőiről nem lehet pontosan tudni, hogy azért jöttek át a Pofoszból, mert ott nem fogadták be őket, vagy pedig olyan feladattal jöttek át, hogy szétbomlasszák a TIB-et. Ilyen káoszban egy anyagi bázis nélküli szervezetet csak becsületből nem lehet fönntartani.

Hegedűs Lacinak volt egy olyan koncepciója, hogy megpróbáljuk a TIB-et megmenteni a nagy regionális szervezetek – Miskolc, Győr, Pécs, Debrecen – talpra állításával, önállósításával, pénzbeli támogatásával. Tehát a TIB alaptökéjének ötfelé dobásával ezeket megerősítjük, és ők majd újfent kezdeményezik a TIB megalakítását, és eközben kihullanak azok, akik alkalmatlanok. Ez nagyon szép koncepció volt, de ott futott jégre, hogy ezek az urak rögtön elmondták mindenkinek, és ebből tarthatatlan helyzet alakult ki. Akkoriban jelent meg a Pongrátz-féle amerikai és egyéb hazajött társaság is, akik úgy jöttek be egy TIB-közgyűlésre, hogy szétordították. Már nem lehetett tovább tartani, ott kellett hagyni. Az elsők között álltam föl és jöttem el. De tudom, hogy nagyon sokan eljöttek rajtunk kívül is, amikor olyan erők jöttek be alulról, akiket nem lehetett organizálni. Például az úgynevezett 56-os tagozat alakított egy kínai alcsoportot, és kínai embereket vettek fel abba a Történelmi Igazságtétel Bizottságába, amelyik az ötvenhatos politikai foglyokat volt hi-

vatva organizálni. És erről nem tudtunk. Arról sem, hogy az 56-os tagozat elment tárgyalni a kisgazdákhöz, holott a lel-
kükre kötöttük, hogy ne menjenek. Elmentek, megállapod-
tak a Torgyánékkal bizonyos együttműködésben. Mikor már
ilyen dolgok történtek, és erről az ügyvezető elnök, Hege-
dűs Laci nem tudott, vagy nem tudott ellene semmit sem
tenni, úgy érezte, hogy neki be kell dobni a törölközőt. Vá-
sárhelyi volt a legelső, aki fölállt, akit kapacitáltunk, hogy
maradjon. Ő a tekintélyével talán tovább tudta volna húzni
kicsit. Őt még az sem menti, hogy nincs politikai gyakorla-
ta. Bár Miklósnak tulajdonképpen rengeteg indoka volt, idős
ember, már akkor is idős volt, ezzel meg is tudta indokolni,
hogy miért mond le.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A temetés után ösztön-
díjjal elmentem Amerikába három hónapra. Ebben annak is
része volt, hogy már akkor is elmúltam hetvenéves, nem kí-
vántam aktívan részt venni a mindennapi közéletben, a poli-
tikai küzdelemben, és úgy éreztem, hogy a TIB is teljesítet-
te a feladatát, hiszen 88-ban ezzel a céllal alakult. Lehet,
hogy helytelenül tettem, lehet, hogy jobban ki kellett volna
állni a TIB-ért, de valahogy nem tudtam összeegyeztetni a
szemérmemmel, mert a TIB annyira személyes ügyem volt.
Egy általános – nem kimondott, de hallgatólagos – fenntar-
tást és visszautasítást láttam, az SZDSZ-től a Fideszig, és ter-
mészetesen nagymértékben az MSZP-ben.

Nekem nagyon határozottan az volt az állásfoglalásom, hogy
a TIB maradjon olyan, amilyen. Egyszerűen azért, mert lát-
tam, hogyan alakul a politikai élet, és elkerülhetetlennek tar-
tottam, hogy a TIB bele fog keveredni, ha tömegszervezetté
válik. Volt annyi politikai és mozgalmi rutinom, hogy tud-
jam, ebből csak zűrzavar lehet.

90 márciusában megjelent a TIB felhívása a magyar társada-
lomhoz, amelyikben két lényeges dolog volt. Az egyik az
elégtétel megadása a meghurcoltaknak, a másik pedig annak

a határozott leszögezése, hogy a TIB vezetésében és a TIB tagjai között nagyon különböző pártállású, politikai elképzelésű emberek vannak, de a választási küzdelemtől mint szervezetnek teljesen távol kell tartani magunkat. Hogy egyénilig ki mit csinál, az más lapra tartozik.

Kiderült, hogy TIB-tagok a TIB képviseletében mindenféle politikai erővel kerestek kapcsolatot. Egyre inkább jelentkezett az az igény, hogy a TIB foglaljon állást abban a politikai harcban, ami akkor már egyre inkább kezdett éleződni. Az is nyilvánvaló volt, hogy a biztatások a kormány részéről jönnek, hiszen a kíváncságot nem egyszerűen az volt, hogy a TIB foglaljon állást, és váljon tömegszervezetté, hanem az, hogy a kormány mellett foglaljon állást, vagy legalább ne az ellenzék mellett.

Mihelyt a TIB a politikai harcok gyújtópontjába került, az akkori erőviszonyok alapján reménytelennek tartottam, hogy fenn lehessen tartani abban a szellemben, ahogy mi elindítottuk és elképzeltük. 91 végére nyilvánvalóvá vált számomra, hogy különböző, teljesen nyíltan jobboldali, szélsőséges irányzatok támadnak a TIB-re. Ilyen harcban nem kívántam belemenni, mert kilátástalan volt. Reménytelennek tartottam az akkori erőviszonyok mellett, tehát a lemondásom, ha úgy tetszik, tiltakozás volt az ellen, ami itt folyik.

A 92. márciusi TIB-felhívással pedig nyilvánvalóvá akartuk tenni a világ előtt, hogy ez a TIB nem az a TIB,²¹ és az a politikai irány vagy az az elkötelezettség, amit éppen vállal, az ellentétben áll az alapítók elképzelésével.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): Azt mondani, hogy ez nem az a TIB, teljesen egyoldalú megfogalmazás, visszatérés ahhoz, hogy a TIB megint csak harminchét-harmincnyolc tagból áll. Tehát ők csakis az alapítókat tekintették TIB-nek, és

21 Ez a TIB már nem az a TIB, ami volt. Az alapítók nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1992. március 23.

az alapítók véleményét gondolták a TIB véleményének. Tehát ez egyszerűen ilyen értelemben abszolút logikátlan, hogy nem az a TIB. Valóban nem, mert ez egy kibővült TIB, amelynek már több mint ezer tagja lett, ezt természetesen nem lehet egy kis elitesoportnak a munkájával összehasonlítani. Egy harmincnyolc tagú elitesoport nyilván más politikát folytat, mint egy ezer-ezeröttszáz taglétszámú szervezet.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Vásárhelyi lemondása a Zoltán utcában történt, egy országos vezetőségi ülésen. Vásárhelyi nagyon fáradtan, nagyon megbántva elnökölt. Joggal, csak ez egy politikusnak rossz pozíció. Majd az egyik 56-os tagozatbeli vagy vidéki agresszív – meg nem tudnám mondani, hogy kicsoda – megtámadta őt is, és általában a reformkommunistákat. Akkor Vásárhelyi egyik pillanatról a másikra, ott rögtönözve, benyújtotta a lemondását. Könyörögtünk neki a Hegedűs Lacival, hogy ezt felejtjük el. Mondtuk, hogy ezt a bejelentést nem lehet nem tudomásul venni, de nem fogadjuk el a lemondását. És másnap, legnagyobb meglepetésünkre, a *Népszabadság* lehozta ezt a nyilatkozatát.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): A 92. márciusi közgyűlésen lett megerősítve a három alelnök. Én voltam az egyik, Erdész Gyula, a nyíregyházi vezető volt a másik, Stelez Gyula a harmadik, és Nagy Erzsébet lett a tiszteletbeli elnök. Itt aktív voltam, mert gyakorlatilag én védtem meg a maradék TIB-et a régi vezetéssel szemben.

Három emberből állt az operációs bizottság, amelyik tudta, hogy mit kell csinálni. Mi egyetértettünk, és azért volt könnyű, mert nagyon rosszul vizsgázott a korábbi vezetés, tehát nagyon megkönnyítették a helyzetünket. Volt egy csoport, amelyik engem semmiképpen nem akart elfogadni. Elsősorban Kopácsi Sándor és a baráti köre. Kopácsi hozta a javaslatot Nagy Erzsébetre. Nagy Erzsébet és a korábbi vezetés között nagyon rossz volt a viszony, nem tudom pontosan, mi

volt a háttérben, nem ismertem a részleteket, addig viszonylag kevés időt fordítottam a TIB-re. A közgyűlést megelőző ülésen, az operatív bizottságin mi hárman – azért hangsúlyozom, hogy hárman, mert egyikünk sem merete megkockáztatni, hogy ő legyen az elnök – elfogadtuk, hogy Nagy Erzsébet tiszteletbeli elnök legyen.

Később, amikor a vezetőség összeült, született egy javaslat – szerintem megint Kopácsiék tették –, hogy Nagy Erzsébetet válasszuk elnökké. Azt hiszem, én kaptam két szavazatot, a többit ő, tehát meggyőző fölényrel választották meg elnökké. Puccsról azért nem lehet beszélni, mert alapszabály szerint történt a szavazás, tehát nem erőszakos beavatkozás vagy fellépés volt. Akkor még nem voltak különösebb ambícióim, elfogadtam Nagy Erzsébet megválasztását, soha ellene nem tettem, iparkodtam együttműködni vele.

Nagy Erzsébet talán nem tudta vinni az ügyeket azon a színvonalon, ahogyan a TIB megszokta, hogy igenis, állást foglal a fontosabb politikai kérdésekben. Amikor elnök lett, a TIB elnémult. A lemondó levele, sajnos, már sértette a TIB egész vonalvezetését, mert azt mondta, hogy jobboldali elemek kerültek felszínre, azért mond le. Erről mi is csak a rádióból vagy az újságokból értesültünk, nekünk nem mondta, hogy jobboldali a vezetőség, ezért nem tud velünk együttműködni, azért hagy ott bennünket. Szóval nem volt szerencsés fellépés, vissza kellett utasítanunk.

Nagy Erzsébet lemondása után el kellett határozni, hogy véglegesen rendezzük az elnökséget, illetve az elnöki posztot, mert Vásárhelyi távozása óta végeredményben nem volt elnöke a TIB-nek. Akkor már a többi alelnök is mellém állt, Kopácsi visszavonult, tehát az erővonalak számomra így kedvezőbbé váltak. Tudomásom szerint nem is volt más jelölt. Nekem megmondták, hálásak azért, hogy a régi vezetőséget – ha szabad így mondanom – én semmisítettem meg.

Kifejezetten köszönet volt azért, hogy a régi vezetéstől én mentettem meg a TIB-et – ezt többször is hangsúlyozták.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1993): A TIB-nek 1988 volt a kezdet, 1989 a dicsőség éve, 1990–91 a tisztességes vegetálás és küszködés két éve – eredménnyel, kudarcokkal –, és 1992 legelején volt a bukás.

SUMMA

BECK TIBOR (1993): Ilyen gyors változásra nem számítottam. Azt tudtam, hogy valamikor igazságosabban fogják megítélni 56-ot, de ilyen nagy nemzetközi változásra természetesen nem számítottam. Mindenesetre örömmel tölt el, hogy a szovjet csapatok eltávoztak. Annak idején sokat jelentett volna nekünk. Viszont nem tetszik a demokráciának az ilyen elfajult pártoskodása, de remélem, hogy ebből a gye-rekcióból az új rezsim ki fog nőni, és normális fejlődési út nyílik a magyar gazdaság és társadalmi élet számára.

VÁRADI GYULA (1992): Nagyon vártam az élettől, hogy valami változás történjen, de hogy ilyen változás lesz, az Nagy Imre és társai temetéséig fel sem vetődött bennem. Ismerősök mondták, hogy majd még rehabilitálni fognak, mire azt mondtam nekik, hogy majd ha Egyesült Európai Szocialista Államok Szövetsége lesz, akkor lehet erről szó. Ennyire borúsán láttam én akkor a helyzetet.

Az interjút akkor kezdtük, amikor az ellenforradalomból népfelkelés lett, most, amikor befejezzük, az értékelés megváltozott, forradalom minősítést kaptak az események. Én ugyan korábban is annak tartottam. Az embernek nagyon nehéz függetlenül magát az értékelési minősítésektől. Az 1956-os események történelmi jelentőségét elismerjük, valóban túlment a népfelkelés jellegen, nemzeti szabadságharc, a Rákosi-diktatúra elleni felkelés volt, ezt ma már a történelmi kutatások eléggé bizonyítottak tekintik.

SCHIFFER PÉTER (2005): Aki megérte a Rajk-temetést – én ott voltam tizenhárom évesen, és negyvenhat éves voltam, amikor Nagy Imre újratemetése volt –, annak nem kellett különösebben kihegyezettnek lennie ahhoz, hogy érzékelje, egy-egy ilyen temetés nem pusztán kegyeleti gesztus, hanem politikai fordulópont. A Nagy Imre-temetés után az ország egészen más lett, mint előtte, és innentől kezdve az MSZMP-nek nem volt eszköze arra, hogy feltartóztassa a rendszerváltási folyamatot. Ez egészen egyértelmű volt. Mint ahogy 56 októberében az akkori vezetésnek sem volt. Ha egy dolog elindul, nincs az a pont, ahol meg lehet állítani. Ha kihúzok egy szálat egy szövetből, az szétesik. A társadalom szövetével is ez történik, ha megbontom a konszenzust, amire felépült. Itt a konszenzus egyfajta kompromisszumra vagy megalkuvásra épült, arra, hogy nem beszélünk a Nagy Imre-ügyről, nem beszélünk 56-ról, az 56 utáni évekről, cserében viszont van útlevéled és egy kis dollárellátmányod, amivel háromévente külföldre mehetsz, vehetsz autót, telket, lehet üdülni, tehát van egyfajta egzisztenciális biztonságod. A Nagy Imre-temetéssel visszavonhatatlanul megszűnt a közmegegyezés, többé senki nem tekintette magára nézve kötelezőnek, hogy ne foglalkozzon a politikával, ne foglalkozzon a közélettel. A Nagy Imre-temetést követően az MSZMP már nem volt ura a helyzetnek, bár még tudta befolyásolni az átalakulást: az új jogrendszert és azokat a megegyezéseket, amelyek az egyik rendszerből a másikba való átmenetet biztosították.

GÖNCZ ÁRPÁD (1990): A magyar fordulat másképpen is alakulhatott volna, sőt szerénytelenül hozzá kell tennem, hogy akkor a kelet-európai folyamatok is másképp mentek volna végbe. Például a keletnémet menekülteket sem lehetett volna átengedni a határon. Mindenesetre nem voltunk teljesen eszünknel ezekben a napokban. Állandóan csináltunk valamit, és már szinte tébo-

lyodottan védtük a magunk álláspontját. De amikor a TIB nem létező szervezetének, nagyrészt Hegedűs B. András lakásán, sikerült valamit kiharcolnia, akkor valahogy az európai történelemhez járultunk hozzá.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): 1989. június 16-át rendkívül fontos eseménynek tartom, nemcsak magyar, hanem nemzetközi szempontból is, és úgy érzem, az értékelése a mai napig erősen bagatellizált. Nagyon fontosnak tartottam, hogy az újratemetésben a pártoknak ne legyen szerepe, amit akkor tudomásul is vettek. Később szerették volna kitörölni, elfeledni a TIB-et, s mivel nem lehetett, csökkentették a jelentőségét. Ebben ugyanúgy benne van az én pártom is, az SZDSZ, mint a többi. Az az érzésem, hogy az egész magyar és európai történelemben nagy fordulatot jelentett a temetés. Arra nem volt példa, hogy az a pártvezetés és az a kormány, amelyik addig egészen más politikáért volt felelős, megjelenjen, és a világ színe előtt tulajdonképpen bocsánatot kérjen. Ezzel totálisan szétzúzták a rendszer erkölcsi-politikai alapját. Hát milyen alapja van annak a rendszernek, amelynek vezető képviselői beismerik, hogy a hatalmuk nem legitim eszközökön nyugszik. Nagy Imre rehabilitálása azt jelentette, hogy mindaz, ami 56. november 4-e után történt, hazugság. A mai napig lekicsinylik a temetés jelentőségét, a rendszerváltozást a kerekasztal-tárgyalásokkal hozzák összefüggésbe. Én nem akarom csökkenteni a kerekasztal-tárgyalások jelentőségét, de hogy egyáltalán sor került rájuk, abban a temetésnek nagy szerepe volt. Ez nem kisebb értékű – bár más formájú –, mint a prágai bársonyos forradalom vagy a berlini fal ledöntése.

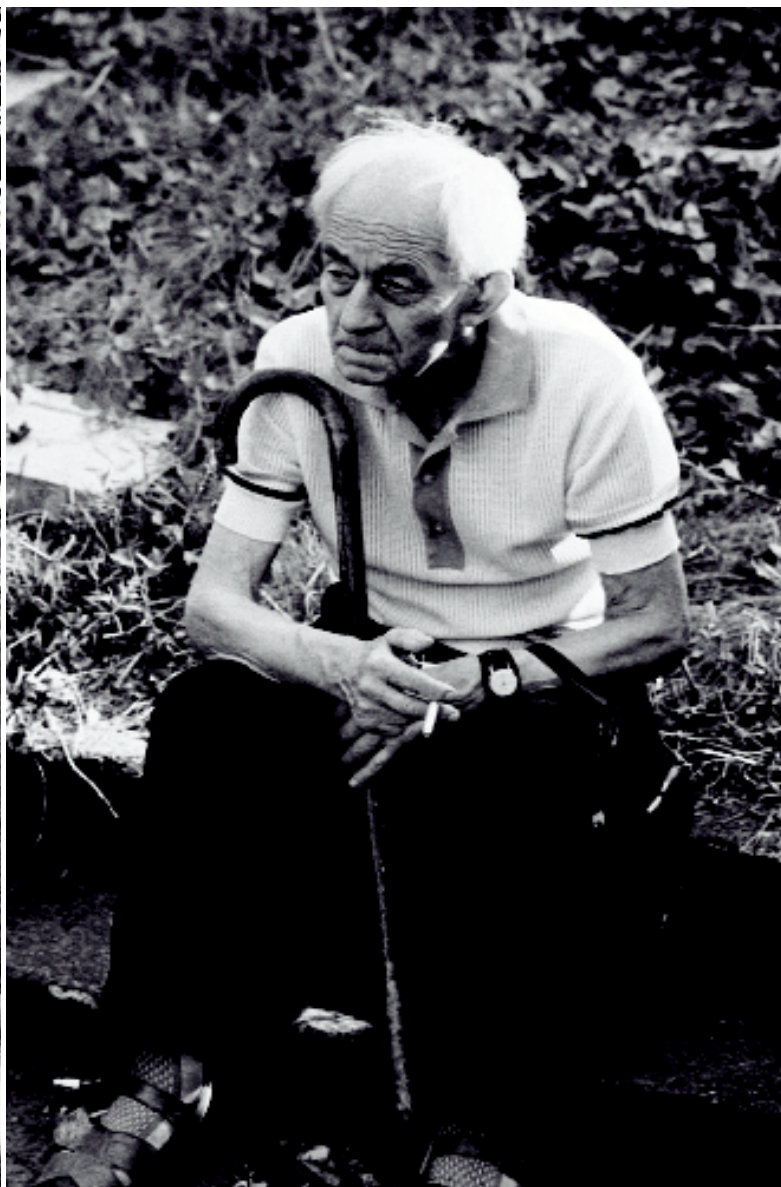

EMLÉKEZŐK

ANDI JÓZSEF (1946) betanított munkás, gépkocsivezető, 1990–94-ben önkormányzati képviselő (SZDSZ), bérleményellenőr. Apját, Andi József (1924–58) katonatisztet, aki 1956. november 2-tól a csepeli nemzetőrség tagjaként részt vett a fegyveres ellenállásban, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 626. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1995-ben, 4 ív.

ANDORKA RUDOLF (1931–97) statisztikus, szociológus. 1956. november 4-e után joghallgatóként részt vett a MÉFB munkájában és a szellemi ellenállásban, 1957-ben öt hónapi szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után fordítóként dolgozott, 1963-ban szerzett jogi diplomát. 1962–84 között a KSH munkatársa, 1984-től az MKKE (BKE) szociológiai tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, 1991-től az egyetem rektora volt. 1990-ben az MTA tagja lett.

1956-os Intézet OHA, 567. számú interjú, készítette Javorniczky István 1993–94-ben, 11 ív.

ÁPELESZ ISTVÁN (1928). Kereskedő, benzinkutas. 1956-ban a Corvin közben, majd a Tűzoltó utcai csoport tagjaként harcolt. A forradalom után Nyugat-Németországba emigrált, 1989-ben hazatért.

1956-os Intézet OHA, 396. számú interjú, készítette Eörsi László 1992-ben, 5 ív.

BALI SÁNDORNÉ (1927) kalapos, háztartásbeli. Férjét, Bali Sándor (1923–82) szerszámkészítőt, aki a BHG mun-

kástanácsának elnöke, a KMT egyik vezetője volt, 1958-ban tizenkét évi szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban szabadult. A családtagokat szükséglakásba költöztették. Férje letartóztatása után Baliné betanított munkásként dolgozott, de elbocsátották, nehezen tudott újra elhelyezkedni.

1956-os Intézet OHA, 683. számú, Bali Máriával közös interjú, készítette Molnár Adrienne 1997-ben, 2 ív+melléklet.

BECK TIBOR (1936) kertészmérnök. 1956-ban főiskolai hallgatóként nemzetőr, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola MEFESZ-szervezetének titkára volt. 1958-ban másfél év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték, tanulmányait nem folytathatta. Tévesekben dolgozott agronómusként, 1963-ban levelező tagozaton diplomát szerzett. A kilencvenes évektől borkészítéssel és borkereskedelemmel foglalkozik.

1956-os Intézet OHA, 525. számú interjú, készítette ifj. Beck Tibor 1993-ban, 10 ív.

BÉKEFI GABRIELLA (1928) vegyészmérnök. 1956-ban a TVM munkástanácsának elnöke, a Szolnokon a városi munkástanács tagja volt. 1957-ben másfél év szabadságvesztésre ítélték. 1958-as szabadulása után szakmájában fizikai munkásként, később középvezetőként dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 260. számú interjú, készítette Ferenczy Erika 1991-ben, 19 ív.

BIHARI SÁNDOR (1932) költő, szerkesztő. 1956-ban Miskolcon a TIT megyei szervezetének irodalmi-művészeti szaktitkára volt. Október 22-én felszólalt a miskolci NME diákparlamentjén, majd a városi nemzeti bizottság tagja lett. 1958-ban két év szabadságvesztésre ítélték, egy év múlva a fellebviteli tárgyaláson szabadlábra helyezték, majd fél évre Tökölre internálták. Szabadulása után segédmunkásként, később iskolai könyvtárosként dolgozott. 1963–75 között az MTV kulturális rovatának szerkesztője, 1975–84 között az *Új Írás* rovatvezetője volt.

1956-os Intézet OHA, 521. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1992–93-ban, 10 ív.

BOCSKAY T. JÓZSEF (1925) vállalkozó. 1949-ben kémkedés vádjával tizenöt év szabadságvesztésre ítélték, 1956 nyarán szabadult. 1956-ban a Bányász moziban alakult fegyveres csoport vezetője volt. A forradalom bukása után elhagyta az országot, az USA-ban élt. 1957-től a Szabadságharcos Szövetség alapító elnöke, 1963–90 között a Politikai Foglyok Világszövetségének főtitkára volt. 1990-ben hazatért. 1990-től az Igazolt Magyar Szabadságharcosok Világszövetségének elnöke.

1956-os Intézet OHA, 141. számú interjú, készítette Gyenes Pál 1996-ban, 15 ív+melléklet.

BOÉR LAJOS (1930) katonatiszt, energetikus. 1956-ban a debreceni nemzetőrség parancsnokhelyettese volt. Megtagadta a tiszti nyilatkozat aláírását, 1957 februárjában leszerelt. 1958 áprilisában másfél év szabadságvesztésre ítélték. 1959-ben szabadult, az építőiparban helyezkedett el, 1968-tól termelőszövetkezetben dolgozott, 1991-ben Magyarcsanád alpolgármestere lett.

1956-os Intézet OHA, 456. számú interjú, készítette Valuch Tibor 1992-ben, 6 ív.

BOGÁR KÁROLY (1925) esztergályos. 1956-ban Miskolcon a Dimávg munkástanácsának elnöke, a 21 pontos munkáskövetelések egyik összeállítója, a Borsod Megyei Munkástanács elnökhelyettese volt. 1956. november 5-én Ungvárra hurcolták, december elején tért haza. 1958-ban a bírósági tanúkihallgatáson kiállt munkatársai mellett, azt nap letartóztatták, majd tizenöt év szabadságvesztésre ítélték. 1961-ben szabadult. Korábbi munkahelyére nem vették vissza, 1986-ig az LKM-ben dolgozott a szakmájában.

1956-os Intézet OHA, 253. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1990-ben, 27 ív.

BÓNA BARNA (1931) gépészmérnök. 1956-ban a békéscsabai Barnevál munkástanácsának elnöke volt. 1957-ben hat év szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után a szakmájában helyezkedett el.

1956-os Intézet OHA, 292. számú interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben, 18 ív+melléklet.

BOSNYÁK ZSIGMOND (1954) esztergályos, szállító-munkás. Édesapját, Bosnyák Gábor (1930–58) segéd munkást, aki a forradalom alatt a Práter utcai fegyveres csoport egyik rajparancsnokaként részt vett a fegyveres ellenállásban, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 641. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1995-ben, 3 ív.

BŐSZE BALÁZS (1946) munkavédelmi szaktanácsadó, hittantanár. Édesapját, Bősze Gábor (1901–67) soproni vasutast a forradalom alatt tett kijelentései miatt 1957-ben internálták. Szabadulása után csak segéd munkásként dolgozhatott.

1956-os Intézet OHA, 684. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1997-ben, 5 ív.

BRUSZNYAI MARGIT (1954) zenetanár, karvezető. Édesapját, Brusznay Árpád (1924–58) tanárt, aki a forradalom alatt a Veszprém Megyei Forradalmi Tanács elnöke volt, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 602. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne 1994-ben, 7 ív.

CORNIDES ISTVÁN (1920–99) fizikus. 1942-től a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd az ELTE TTK-n tanított és kutatott. 1956-ban a kari forradalmi bizottság elnöke volt. 1957 elején letartóztatták, néhány hónapig vizsgálati fogságban tartották, majd kizárták a felsőoktatásból. A BVK-ban alkalmazták szak munkásként, 1966–85 között a Bányászati Kutatóintézet tudományos munkatársa volt. 1968-tól tanított a Nyitrai Pedagógiai Főiskolán, illetve az ebből alakult

Konstantin Egyetemen, 1990-től hivatalosan is vendégprofesszor volt.

1956-os Intézet OHA, 609. számú interjú, készítette Garai Gábor 1993–94-ben, 20 ív.

DARIN SÁNDOR (1932) gépészmérnök. 1956-ban a miskolci NME adjunktusa volt. A forradalom alatt részt vett az egyetemi rádió munkájában, majd az Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács titkárává választották. 1958-ban hat év szabadságvesztésre ítélték. 1960-as szabadulása után technikus, majd tervezőmérnök volt, számos találmánya van. 1992-től nyugdíjas.

1956-os Intézet OHA, 668. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1995-ben, 6 ív.

DONÁTH LÁSZLÓ (1955) evangélikus lelkész. 1994-től országgyűlési képviselő (MSZP). Édesapja, Donáth Ferenc (1913–86) jogász, politikus, 1956-ban Nagy Imre közvetlen munkatársa volt. 1956 novemberében a családot Romániába deportálták. Donáth Ferencet 1958-ban tizenkét év szabadságvesztésre ítélték, 1960-ban szabadult.

1956-os Intézet OHA, 631. számú interjú, készítette Javorniczky István 1994–95-ben, 5 ív.

EBINGER ENDRE (1932) fizika–matematika szakos tanár. 1956-ban a Mosonmagyaróvári Forradalmi Nemzeti Tanács tagjává választották. 1957 márciusában letartóztatták. Kistarcsára internálták, 1958 februárjában hat év szabadságvesztésre ítélték. 1960-as szabadulása után segédmunkás, majd vegyipari szakmunkás volt. 1963–92 között fizikusként dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 199. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1989-ben, 7 ív.

EGEI SÁNDOR (1922) artista, tanár. Szemtanúja volt a kiskunfélegyházi és budapesti forradalmi eseményeknek. 1956 novemberében emigrált, Németországban él. A Veszprém Megyei 1956-os Szövetség szponzora.

1956-os Intézet OHA, 344. számú interjú, készítette Ferenczy Erika 1991-ben, 4 ív+melléklet.

EMBER JUDIT (1935–2007) filmrendező. A Lenin Intézetben tanult, 1954-ben kizárták. A *Szabad Ifjúságnál*, majd az Egyesült Izzóban dolgozott. 1959-ben az ELTE magyar-történelem szakán szerzett diplomát, 1964–68-ban rendező és operatőr szakon a Színház- és Filmművészeti Főiskola hallgatója volt. A hetvenes évektől a Magyar Televízióban és a Balázs Béla Stúdióban készítette dokumentumfilmjeit, amelyek közül többet betiltottak. 1987-ben a *Fekete Doboz* video-folyóirat egyik alapítója volt.

1956-os Intézet OHA, 837. számú interjú, készítette Lugossy István 2006-ban, 12 ív.

ERDÉLYI TIBOR (1932–2002) építészmérnök. 1956 októberében a BME hallgatójaként részt vett a diákság követeléseinek megfogalmazásában. Az október 23-ai tüntetés egyik szervezője, 25-étől nemzetőrparancsnok volt. November 4-e után részt vett a szellemi ellenállásban. 1957-ben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, büntetését 1958-ban tizennyolc év szabadságvesztésre mérsékeltek. 1963-ban szabadult. Diplomáját nem védhette meg, de mérnökként foglalkoztatták. A TIB egyik alapítója, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének egyik szervezője, 1990–92 között a TIB gazdasági bizottságának vezetője volt.

1956-os Intézet OHA, 152.2. számú interjú, készítette Hegedűs B. András 1994-ben, 6 ív+melléklet.

FARKAS IMRE (1956) szakmunkás. Édesapját, Farkas Imre (1929–58) vízvezeték-szerelőt, aki 1956 októberében Csepelen jelen volt Bordás András esztergályos meggyilkolásánál, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 640. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1995-ben, 4 ív.

FEJTŐ FERENC (1909–2008) újságíró, történész. 1932–33-ban illegális kommunista tevékenységért bebörtö-

nözték és kizárták az egyetemről. 1934-ben belépett a szociáldemokrata pártba. 1935-ben József Attilával a *Szép Szó* alapító szerkesztője, a *Szocializmus* és a *Népszava* munkatársa volt. 1938-ban egy írása miatt izgatás vádjával bíróság elé állították, az ítélet elől Franciaországba menekült. 1944–47 és 1950–74 között az AFP kelet-európai hírmagyarázója, 1947–49 között a párizsi magyar követség sajtóirodájának vezetője. 1972–82 között az Institut d'Études Politiques szovjet és kelet-európai szemináriumainak igazgatója volt.

1956-os Intézet OHA, 766. számú interjú, készítette Lugossy István 2003-ban, 10 ív.

FEKETE PÁL (1928) tanár. 1956-ban a békéscsabai, majd a Békés Megyei Forradalmi Tanács elnöke volt. 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után tanári hivatását nem gyakorolhatta, segéd-, majd szakmunkásként dolgozott, és alkalmi fordításokat végzett.

1956-os Intézet OHA, 653. számú interjú, készítette Valuch Tibor 1995-ben, 6 ív.

FOGARASSY MIKLÓS (1939) könyvtáros, esszéíró. 1956-ban gimnazistaként Győrben a városi ifjúsági bizottság tagja volt, élelmiszer-szállítmányokat szervezett a budapestiek számára. 1963-tól a Magyar Írók Szövetsége könyvtárának munkatársa, 1968-tól az OSZK Módszertani Központjának tudományos főmunkatársa volt.

1956-os Intézet OHA, 812. számú interjú, készítette Keller Márkus 2003-ban, 5 ív.

FORGÁCS PÁL (1923–96) cukrászmester, szakszervezeti vezető. 1958-tól a Szakszervezeti Világszövetség nemzetközi apparátusának munkatársaként tevékenykedett. 1988-ban a TDDSZ alapítója, egyik vezetője, 1990-től a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájának alapító elnöke volt. 1992-ben lemondott tisztéről.

1956-os Intézet OHA, 97.2. számú interjú, készítette Fencsik Flóra 1993-ban, 11 ív+melléklet.

FÖLDESI KATALIN (1953) OTP-ügyintéző. Édesapja, Földesi Tibor (1923–58) villanyszerelő a forradalom alatt tagja volt a szegedi forradalmi bizottság elnökségének. Novemberben Nyugat-Németországba menekült, 1957-ben az amerikai hírszerző szolgálat megbízásából hazatért, letartóztatták, majd halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 596. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1994-ben, 3 ív.

FRÁTER ÁGOTA (1937) nyelvtanár. Osztályidegen származása miatt nem mehetett egyetemre. 1956 novemberében elhagyta az országot, Svájcban telepedett le. Diplomát szerzett, tanárként, később szociális munkásként dolgozott. 2000-ben visszatelepült Magyarországra, több karitatív szervezetnél vállalt önkéntes munkát.

1956-os Intézet OHA, 733. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2001-ben, 8 ív.

GARAMI LAJOS (1919–2001) katonatiszt. 1954-től a rétsági páncélos alakulat parancsnoka volt. 1956. október 30–31-én tisztjei kísérték a Felsőpetényben raboskodó Mindszenty Józsefet Budapestre. 1957-ben tíz év szabadságvesztésre ítélték. 1961-ben szabadult, utána szállítási ügyintézőként dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 297. számú interjú, készítette Kőhegyi Kálmán 1991-ben, 9 ív.

GEREBEN ISTVÁN (1933) geofizikus, oceanográfus, publicista. 1956-ban Budapesten dolgozott, szemtanúja volt a forradalmi eseményeknek. A forradalom leverése után elhagyta Magyarországot. 1957-től az USA-ban él. A hatvanas évek elejétől részt vett a Magyar Szabadságharcos Világszövetség munkájában. Az Észak-amerikai Magyar Szervezetek Koordináló Bizottságának ügyvezető titkára, valamint az Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség társelnöke volt a rendszerváltozásig. A nyolcvanas évek elejétől szoros kapcsolatban állt a magyarországi demokratikus ellenzékkel.

1956-os Intézet OHA, 737. számú interjú, készítette Törzsök Erika 2000-ben, 6 ív.

GIMES JUDIT (1920) mezőgazdász. A Nagy Imre-perben kivégzett Gimes Miklós húga. 1945–54 között párt-funkcionárius, pártfőiskolai tanár. 1957-ben férjével, Magos Gáborral Svájcban telepedett le. Részt vett az emigrációban megjelenő *Irodalmi Újság* szerkesztésében, terjesztésében.

1956-os Intézet OHA, 531. számú, Magos Gáborral közös interjú, készítette Standeisky Éva 1993–94-ben, 40 ív.

GÖMÖRI GYÖRGY (1934) irodalomtörténész, költő, műfordító. 1956-ban bölcsészhallgatóként részt vett a Petőfi Kör vitáiban. A forradalom idején az *Egyetemi Ifjúság* szerkesztője volt. 1956 novemberében Angliába emigrált, ahol egyik alapítója volt az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság Külföldi Komitéjának. 1963–2001 között amerikai és angliai egyetemeken tanított. Jelenleg Londonban él.

1956-os Intézet OHA, 750. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2001–02-ben, 10 ív.

GÖNCZ ÁRPÁD (1922) jogász, agronómus, író, politikus. Részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945–47 között kiscsapatpárti politikus volt. 1956-ban közreműködött Nagy Imre írásainak Nyugatra juttatásában, tárgyalt a szovjet és magyar vezetők között közvetítést vállaló indiai elnök megbízottjával. 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban szabadult. A demokratikus ellenzékhez tartozott. Az SZDSZ és a TIB alapító tagja. 1989-ben a Magyar Írószövetség elnökévé választották. 1990–2000 között Magyarország köztársasági elnöke volt.

1956-os Intézet OHA, 2.2. számú interjú, készítette Hegedűs B. András 1990-ben, 8 ív.

GULYÁS ANIKÓ (1947) könyvelő. Édesapját, Gulyás Lajos (1918–57) lelkészt, aki a forradalom alatt nemzeti bizottsági tag volt, a mosonmagyaróvári sortűz utáni békítő és embermentő szerepe ellenére halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 580. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1994-ben, 7 ív.

GYENES JUDITH (1932) könyvtáros. Maléter Pál özvegye. Férje letartóztatása után elbocsátották a munkahelyéről, évekig segédmunkásként dolgozott. 1985-től az Orvostörténeti Múzeum, 1990-től az 1956-os Intézet könyvtárosa. A TIB alapító tagjaként azok egyike volt, akik az ötvenhatos mártírok rehabilitálását és méltó eltemetését követelték.

1956-os Intézet OHA, 694. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1998-ban, 5 ív.

HANN ENDRE (1946) szociálpszichológus, a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet ügyvezető igazgatója. 1969 óta dolgozik a közvélemény- és kommunikációkutatás területén. A nyolcvanas években részt vett a demokratikus ellenzék tevékenységében, a TDDSZ alapító tagja és egyik első ügyvivője volt.

1956-os Intézet OHA, 873. számú interjú, készítette Hadházy Ágnes 2007-ben, 6 ív.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1930–2001) közgazdász, szociológus. 1945-től részt vett a kommunista ifjúsági mozgalomban. 1953–57 között az ELTE tanársegédje, 1956-ban a Petőfi Kör egyik titkára volt. A forradalom alatt részt vett az MÉFB munkájában, majd a szellemi ellenállásban. 1959-ben két év szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után közgazdászként, majd szociológusként dolgozott. 1988-ban a lakásán alakult meg a TIB, amelynek titkára, később ügyvezető alelnöke lett. Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének fő szervezője, az OHA, majd az 1956-os Intézet alapítója, 1991–99 között ügyvezető igazgatója volt.

1956-os Intézet OHA, 475.2. számú interjú, készítette Murányi Gábor 1992–93-ban, 31 ív.

HEVESSY JÓZSEF (1931–2005) fizikus, villamosmérnök. A forradalom leverése után a KLTE tanársegédjeként a politikai ellenállás egyik kezdeményezője és szervezője volt

Debrecenben. 1957-ben három év szabadságvesztésre ítélték. 1990–98 között Debrecen polgármestere, majd önkormányzati képviselő volt az SZDSZ színeiben.

1956-os Intézet OHA, 461. számú interjú, készítette Valuch Tibor 1992-ben, 4 ív.

HIRTH LÁSZLÓ (1941) katonatiszt. 1956-ban diákként a dabasi forradalmi események résztvevője, majd a budapesti Tüzoltó utcai felkelőcsoport tagja volt. 1962–88 között hivatásos katonaként szolgált.

1956-os Intézet OHA, 352. számú interjú, készítette Eörsi László 1992-ben, 5 ív.

HORVÁTH ÁDÁM (1930) rendező, egyetemi tanár. 1949-ben politikai nézetei miatt kizárták az agrár egyetemről. 1952–57 között a Honvéd Művészegyüttes kórusának tagja, 1957-ben a magyar televíziózás egyik alapítója, 1958-tól tévérendező, 1994–95-ben az MTV elnöke volt. 1968-tól a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1983-tól egyetemi tanár.

1956-os Intézet OHA, 772. számú interjú, készítette Lévai Júlia 2003-ban, 8 ív.

HORVÁTH CSABA (1932) esztergályos, közgazdász. 1956-ban az Esztergomi Szerszámgépgyár munkástanácsa titkárává választották, majd a városi nemzeti tanácsba is delegálták. 1957-ben letartóztatták, Kistarcsára, majd Tökölre internálták, 1958-ban tíz év szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után Budapesten kapott esztergályosi munkát, majd angol fordítóként dolgozott. 1985-ben közgazdász diplomát szerzett. A rendszerváltozás után könyvkiadót alapított.

1956-os Intézet OHA, 236. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1990-ben, 15 ív.

HORVÁTH ISTVÁN DÉNES (1929) vegyészmérnök. Egyetemi hallgatóként összeesküvés vádjával letartóztatták, 1951. április 4-én hat év szabadságvesztésre ítélték. 1956 nyarán

szabadult, majd Budapesten dolgozott segéd munkásként. A forradalom alatt részt vett az utcai harcokban. November 4-én elhagyta az országot. Angliában befejezte tanulmányait, kutatóvegyészként dolgozott. A nyolcvanas évek közepétől autóbusszvezető volt. 2003-ban hazatelepült.

1956-os Intézet OHA, 864. számú interjú, készítette Varga Ágota 2007-ben, 10 ív.

HORVÁTH JÓZSEF (1920) autószerelő. 1956-ban a veszprémi Fémmfeldolgozó Vállalat munkástanácsának elnöke és a megyei munkástanács tagja volt. 1957-ben elbocsátották a munkahelyéről, elhelyezkedését évekig megnehezítették. A Veszprémi 56-os Szövetség alapító tagja.

1956-os Intézet OHA, 451. számú interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben, 4 ív.

HORVÁTH KÁROLY (1936) vegyésztechnikus. 1956. november 4. után Debrecenben részt vett a politikai ellenállásban. 1958-ban hét év szabadságvesztésre ítélték. 1962-es szabadulása után a Biogálban dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 437. számú interjú, készítette Valuch Tibor 1992-ben, 5 ív.

HÚVÖS OSZKÁR (1931) bányász. 1951–55 között a szombathelyi ÁVH munkatársa volt. 1956. október 26-án a tatabányai nemzetőrség parancsnoka lett. 1958-ban öt év szabadságvesztésre ítélték, 1961-ben szabadult. Segéd munkás, majd gépkocsivezető volt.

1956-os Intézet OHA, 417. számú interjú, készítette Germuska Pál 1992-ben, 2 ív.

KAJTÁR IMRE (1931–2006) híd- és vízépítő technikus. 1956-ban a Kilián laktanyában részlegparancsnokként részt vett a fegyveres harcokban. 1957-ben másfél év szabadságvesztésre ítélték. 1959-ben szabadult, csak fizikai munkásként tudott elhelyezkedni.

1956-os Intézet OHA, 321. számú interjú, készítette Eörsi László 1991-ben, 4 ív.

KARÁTSZON GÁBOR (1935) festő, író. 1956-ban joghallgatóként tagja lett az ELTE forradalmi bizottságának, részt vett a MEFESZ egyetemi szervezetének megalakításában, csatlakozott a nemzetőrséghez. Részt vett a november 4-e utáni szellemi ellenállásban. 1957-ben egy év nyolc hónap szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után fizikai munka és statisztika volt. 1964-től idegen nyelvű kiadói munkákat végzett, 1974-től a Corvina Kiadó szerkesztője volt. 1991-től több felsőoktatási intézményben keleti filozófiát tanít. 1968 óta szerepel képzőművészeti kiállításokon, több művészeti és filozófiai könyv szerzője.

1956-os Intézet OHA, 401. számú interjú, készítette Romvári Zsuzsa 1991–92-ben, 14 ív.

KERESZTES K. SÁNDOR (1944) építész, politikus. 1969-től Győrött városfejlesztési, városrendezési szakember. 1990–94 között országgyűlési képviselő (MDF), 1990–93-ban környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter volt.

1956-os Intézet OHA, 576. számú interjú, készítette Javorniczky István 1994-ben, 9 ív.

KERTÉSZ DEZSŐ (1929) orvos. 1954-től katonaosztályorvos, Hódmezővásárhelyen egészségügyi századparancsnok volt. A forradalom idején alakulatánál a katonai tanács elnökévé választották. 1956. november 7-én leszerelt, körzeti orvosként dolgozott. 1957-ben hét év szabadságvesztésre ítélték. 1962-ben szabadult, körzeti orvosként dolgozott Csongrád megyében. A TIB, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, illetve az SZDSZ alapító tagja.

1956-os Intézet OHA, 763. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2002-ben, 11 ív+melléklet.

KISS TAMÁS (1934) jogász. 1956-ban Szegeden joghallgatóként részt vett a MEFESZ megalakításában, nemzetőr volt. 1959-ben öt év szabadságvesztésre ítélték, 1960-ban szabadult. Segédmunkás, majd könyvelő volt. 1976 óta jogtanácsos. 1990–94 között Balassagyarmat alpolgármeste-

re, 1996–99-ben a Miniszterelnöki Kabinetirodán a kormányfő politikai üldözöttek ügyeivel foglalkozó tanácsadója volt. 2002-ben a Pofosz alelnökévé választották.

1956-os Intézet OHA, 734. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2000-ben, 8 ív.

KOCSÁR JÓZSEF (1930) mérnök. 1956-ban egyetemi tanársegédként a Szolnok Megyei Forradalmi Munkástanács elnökhelyettesévé választották. 1958-ban hat év szabadságvesztésre ítélték. 1960-ban szabadult, 1990-es nyugdíjazásáig beosztott mérnökként dolgozott, majd egy olajtársaság alkalmazottja lett.

1956-os Intézet OHA, 373. számú interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben, 10 ív.

KOLOZSY LÁSZLÓ (1950) elektrikus. Édesapját, Kolozsy István (1913–58) kocsikísérőt, aki 1956-ban tagja volt az ÓKM munkástanácsának, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 646. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1995-ben, 4 ív.

KÓSA KATALIN (1943) tanár. Apját, Kósa Pál (1921–59) asztalost, aki 1956-ban az Újpesti Nemzeti Bizottság tagja és a forradalmi bizottság elnöke volt, halálra ítélték és kivégezték. Katalin csak 1959-ben tanulhatott tovább esti tagozaton. Műszaki technikumot végzett, gyakorlati ismereteket tanított egy általános iskolában, majd elvégezte a BME műszaki oktatói szakát. Tagja a Pofosznak és az 56-os Szövetség budapesti elnökségének.

1956-os Intézet OHA, 658. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 1995-ben, 4 ív.

KUKLAY ANTAL (1932) katolikus pap, művészettörténész. 1956-ban Budapesten teológushallgatóként részt vett az ÁEH iratainak lefoglalásában és a vidéki papokat tájékoztató broszúra készítésében. 1958-ban tíz év szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után hivatását nem gyakorolhatta, ipari, majd ásatási segédmunkásként dolgozott.

A hatvanas években Sárospatakon létrehozta és azóta is gondozza a Római Katolikus Egyházi Gyűjteményt. 1973-tól Körmön községben plébános.

1956-os Intézet OHA, 216. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1989–90-ben, 10 ív.

LAMBRECHT MIKLÓS (1921–92) orvos, kórboncnok, tudománytörténész. 1948–49-ben az Orvosegészségügyi Szakszervezet munkatársa volt, majd a Péterfy Sándor Utcai Kórházban dolgozott. 1956-ban a kórház önkéntes mentőszolgálatának vezetője lett. 1958-ban tizenöt év szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban szabadult. 1982-ig kórboncnokként dolgozott, majd nyugdíjasként az Orvostörténeti Múzeum tudományos főmunkatársa lett. A TIB és az SZDSZ egyik alapítója.

1956-os Intézet OHA, 192. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1988–89-ben, 37 ív.

LAURENSZKY ERNŐ (1926) történelemtanár. 1956-ban bekapcsolódott a MÉFB és az egyetemi zászlóalj munkájába, közreműködött sebesültek mentésében, delegációk biztosításában. 1956. október 29-én megsebesült. 1989-ben a TIB tagjaként részt vett Nagy Imre és mártírtársai temetésének szervezésében.

1956-os Intézet OHA, 362. számú interjú, készítette Gyenes Pál 1991-ben, 9 ív.

LITVÁN KATALIN (1949) építészmérnök, fordító. 1973-tól statikusként dolgozott. 1988-tól szabadúszó fordító. Apja, Litván György (1929–2006) tanár, történész a forradalom leverése után részt vett a szellemi ellenállásban, ezért 1959-ben hat év szabadságvesztésre ítélték, 1962-ben szabadult. A demokratikus ellenzékhez tartozott, az SZDSZ, a TIB és az 1956-os Intézet egyik alapítója, 1991–99 között igazgatója volt.

1956-os Intézet OHA, 639. számú interjú, készítette Hoffmann Gertrud 1995-ben, 7 ív.

MAGOS GÁBOR (1914–2000) kertészmérnök. 1945 után minisztériumi tisztviselő, pártközponti osztályvezető, 1951-től tangazdasági igazgató volt. A forradalom alatt kapcsolatban állt a Magyar Írók Szövetségével, a Forradalmi Karhatalmi Bizottsággal és több fegyveres csoporttal. November 4-e után részt vett a szellemi ellenállásban. 1957-ben feleségével, Gimes Judittal Svájcban telepedett le. Részt vett az emigrációban megjelenő *Irodalmi Újság* szerkesztésében, terjesztésében.

1956-os Intézet OHA, 531. számú, Gimes Judittal közös interjú, készítette Standeisky Éva 1993–94-ben, 40 ív.

MAGYAR MÁRIA (1955) mezőgazdasági munkás, gazdálkodó. Édesapját, Magyar János (1934–58) traktorost, aki sorkatonaként részt vett a szovjet csapatok elleni harcban, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 644. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1995-ben, 2 ív.

MECSÉRI ILDIKÓ (1948) ápolónő. 1988-tól Svédországban él. Édesapját, Mecséri János (1920–58) ezredest, akinek egyik alegysége 1956. november 4-én felvette a harcot a szovjet csapatokkal, halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 673. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1996-ban, 2 ív.

MIKES TAMÁS (1940–1999) tűzoltókészülék-ellenőr. A forradalom idején részt vett a Corvin közli harcokban és az MÉFB munkájában. November 7-én a Szovjetunióba hurcolták, december elején tért haza. 1962-ben egyetemi hallgatóként államellenes szervezkedés vádjával három év hat hónap szabadságvesztésre ítélték. 1968-as rehabilitálása után folytatta tanulmányait az ELTE jogi karán, de 56-os múltja miatt ismét eltanácsolták.

1956-os Intézet OHA, 313. számú interjú, készítette Lugossy István 1991-ben, 13 ív.

MOLNÁR MIHÁLY (1922–2002) jogász, könyvelő. 1945–48 között Békés és Zala megyében jegyző. 1952-ig gazdálkodott, majd könyvelőként dolgozott Békéscsabán. 1956-ban a városi munkástanács elnökhelyettesévé választották. 1957-ben három év szabadságvesztésre ítélték. 1958-ban szabadult. Segédmunkás, majd fordító és belső ellenőr volt. 1956-os Intézet OHA, 579. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1994-ben, 7 ív.

NAGY KÁROLY (1934) szociológus, egyetemi tanár. 1956 októberében Erdősmecskén, ahol tanítóként dolgozott, a községi nemzeti tanács elnökévé választották. 1956 novemberében emigrált, az USA-ban telepedett le. 1958–62 között pszichológiát tanult, a hatvanas évek végén szociológiából doktorált. 1970-től a Middlesex County College-on tanított. 1956-os Intézet OHA, 776. számú interjú, készítette Standeisky Éva 2003-ban, 6 ív.

ORBÁN GYÖRGY (1950) jogász, könyvkereskedő. 1976-tól gyámügyi előadó, ezt követően különböző kulturális intézményeknél közép- és felsőszintű vezető volt. 2002-ben önálló könyvkereskedelmi vállalkozásba kezdett. Édesapja, Orbán Nándor (1910–81) katonatiszt, 1948 után segédmunkás, a forradalom idején a nagykanizsai nemzetőrség parancsnoka volt, ezért 1958-ban tízévi szabadságvesztésre ítélték. 1956-os Intézet OHA, 693. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1997-ben, 10 ív+melléklet.

PAJCSICS JÓZSEF (1945) rendőrtiszt, jogász, közgazdász. 1989-ben a Belügyminisztérium vizsgálati osztályának dolgozójaként a Nagy Imre és társai sírját felkutató nyomozócsoport vezetője volt. 1995-től ügyvéd. 1956-os Intézet OHA, 261. számú interjú, készítette Hegedűs B. András 1991-ben, 8 ív.

PÁKH TIBOR (1924) jogász, műszaki fordító. 1945–48 között szovjet hadifogságban volt. 1956. október 25-én a Kossuth téri sortűznél megsebesült. 1961-ben ellenzéki ma-

gatartása miatt tizenöt év szabadságvesztésre ítélték. A börtönben tiltakozott az emberi jogok sérelmére elkövetett túlkapások ellen. 1971-es szabadulása után is harcolt Magyarország önrendelkezési jogának visszaszerzéséért. Munkavállalását mindvégig akadályozták, fordításból él.

1956-os Intézet OHA, 690. számú interjú, készítette Balázs Eszter 1997–98-ban, 10 ív.

PAPP MIKLÓS (1932) anyagbeszerző, gépkocsivezető. 1956-ban Miskolcon a Dimávgban részt vett a forradalmi munkáskövetelések megfogalmazásában. A Borsod Megyei Munkástanács tagja, két napig elnöke volt. 1958 decemberében letartóztatták, két év szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után fizikai munkás, raktáros és gépkocsivezető volt. 1989-ben Miskolcon az MDF gazdasági irodájának vezetője lett.

1956-os Intézet OHA, 317. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 1991-ben, 12 ív.

PRÁGAY DEZSŐ (1921) biokémikus. Népi kollégistaként végezte el az egyetemet. 1956-ban a Petőfi Kör vezetőségi tagja, az orvosvita egyik szervezője volt. A forradalom alatt az orvosegyetem forradalmi bizottságának egyik vezetőjeként szervezte a sebesültek mentését és egészségügyi ellátását. 1956 végén emigrált. 1960-tól az USA-ban biokémikusként dolgozott, a nyugati magyarság kulturális életének aktív szervezője volt.

1956-os Intézet OHA, 353. számú interjú, készítette Bohó Róbert 1991-ben, 6 ív+melléklet.

PUCHERT JÁNOS (1934) lakatos. A komlói szénbányában dolgozott, 1954-től sorkatona volt, egysége 1956. november 4-én tűzharcot vívott az egyik Budapestre bevonuló szovjet egységgel. 1958-ban először halálra, majd életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1970-ben szabadult. 1989-es nyugdíjazásáig bányászként dolgozott. 1994–98 között önkormányzati képviselő volt Komlón.

1956-os Intézet OHA, 615. számú interjú, készítette Szakolczai Attila
1994–95-ben, 16 ív.

PULLAY BÉLA (1919–2005) építési művezető. 1955-től a kecskeméti konzervgyárban villanyszerelőként dolgozott. 1956-ban a gyár munkástanácsának elnöke és a városi forradalmi bizottság tagja volt. November 4-e után részt vett a szellemi ellenállásban, ezért 1958-ban öt év szabadságvesztésre ítélték. 1960-ban szabadult, téveszben dolgozott, majd építésvezető volt.

1956-os Intézet OHA, 701. számú interjú, készítette Orgoványi István
1998-ban, 8 ív.

RIMÁN JÁNOS (1920–97) hengerész. A miskolci LKM-ben kiemelt szakmunkásként dolgozott. 1956-ban a gyári munkástanács elnökévé választották. 1958-ban tizenkét év szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban szabadult. 1980-as nyugdíjazásáig korábbi munkahelyén alacsonyabb beosztású szakmunkásként dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 267. számú interjú, készítette Molnár Adrienne
1991-ben, 8 ív.

RIMÁN SAROLTA (1952) üzletkötő. Rimán János miskolci munkástanács-vezető lánya.

1956-os Intézet OHA, 647. számú interjú, készítette Molnár Adrienne
1995-ben, 4 ív.

SÁRKÖZI MÁTYÁS (1937) író, műfordító, újságíró. 1956-ban a *Hétféli Hírlap* munkatársa volt. A forradalom bukása után Angliába emigrált. Negyven éven át a BBC magyar adásának munkatársa volt, közben 1963–65-ben Münchenben a SZER szerkesztőjeként dolgozott, 1972–94 között képzőművészeti galériát vezetett Londonban. A rendszerváltást követően tizenegy éven át a *Magyar Hírlap* londoni tudósítója volt.

1956-os Intézet OHA, 482. számú interjú, készítette Hegedűs B. András
1993-ban, 10 ív.

SCHIFFER PÉTER (1943) tanár, szociológus, bank-szakember. 1950-ben nagyapja, Szakasits Árpád köztársasági elnök és apja, Schiffer Pál letartóztatása után anyjával és négy testvérével együtt kitelepítették Budapestről, csak 1956-ban költözhetek vissza. 1967–74 között az ELTE-n, valamint az MKKE-n oktatott, majd 1986-ig a KISZ KB Ifjúság- és Közvélemény-kutató Csoportját vezette, 1986–90 között a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője volt. 1990-től bank-szakember, 2004-től a PSZÁF főigazgató-helyettese.

1956-os Intézet OHA, 796. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2004–05-ben, 37 ív.

SZABÓ IVÁN (1934–2005) mérnök-közgazdász, politikus. A forradalom alatt a BME forradalmi diákbizottsága és a MEFESZ vezetőségi tagja volt. 1957 januárjában letartóztatták, két és fél hónapi vizsgálati fogság után szabadult. 1957–85 között állami vállalatoknál, majd 1990-ig egy kissovetkezet elnökeként dolgozott. 1988-ban belépett az MDF-be, a párt egyik vezető politikusa, 1990–98 között országgyűlési képviselő volt. 1991 decembere és 1993 februárja között ipari, kereskedelmi és idegenforgalmi miniszter, majd 1994-ig pénzügyminiszter volt. 1996-ban kilépett az MDF-ből. Alapító tagja és első elnöke lett az MDNP-nek.

1956-os Intézet OHA, 829. számú interjú, készítette Szuly Kinga 2003–04-ben, 22 ív.

SZÉKELY DEZSŐNÉ (1935) ápolónő. A Rádió ostromakor bekapcsolódott a sebesültek ellátásába. Október 30-án ápolóként csatlakozott a Tompa utcai felkelőcsoporthoz, novemberben a Bakáts téri kórházban segédkezett. Részt vett a december 4-ei nőtüntetésen. 1958-ban egy év két hónap szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után kézilányként, varrónőként, adminisztrátorként dolgozott, illetve filmgyári statiszta volt. A rendszerváltozás után a Pofosz választmányi tagja lett. Mint korábbi Dózsa-sportolót 1992-ben

rendőr századosként nyugdíjazták, 1996-ban őrnaggyá léptették elő.

1956-os Intézet OHA, 257. számú interjú, készítette Lugossy István és Eörsi László 1991-ben és 1993-ban, 8 ív.

SZIGETVÁRI ISTVÁN (1940–2004) esztergályos, villanyszerelő. Állami gondozásban nevelkedett. 1956. október 25-én szakmunkástanulóként csatlakozott a Berzenczey utcai, majd a Tűzoltó utcai felkelőcsoporthoz. 1958-ban tizenöt év szabadságvesztésre ítélték. 1969-ben szabadult. Esztergályosként, segéd munkásként, villanyszerelőként, 1987-től pedig kisállattenyésztőként dolgozott.

1956-os Intézet OHA, 371. számú interjú, készítette Eörsi László 1991-ben, 12 ív.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1933) diplomata, politikus. 1975–82 között berlini, majd moszkvai nagykövet, 1983–89 között az MSZMP KB titkára, 1989-ben az Országgyűlés elnöke, 1989–90-ben ideiglenes köztársasági elnök, 1990–94 között az Országgyűlés alelnöke, 1985–89, valamint 1994–2002 között az IPU magyar nemzeti csoportjának, valamint magyar-osztrák tagozatának az elnöke volt. 2002-ben kilépett az MSZP-ből, az Új Baloldal színeiben indult a választáson, de a párt nem jutott be a Parlamentbe. 2003-ban átlépett az SZDP-be, pártelnökké választották, 2005-ben lemondott tisztségéről.

1956-os Intézet OHA, 426. számú interjú, készítette Tóth Pál Péter 1991-ben, 24 ív.

TIHANYI LÁSZLÓ (1949) villanyszerelő, üzemmérnök. Édesapját, Tihanyi Árpád (1916–57) győri tanárt szervezkedés vezetése és hűtlenség vádjával halálra ítélték és kivégezték. László 1988-ban kezdeményezte édesapja rehabilitálását, 1989-ben pedig a sopronkőhidai temetőben elhantolt győri kivégzettek exhumálását.

1956-os Intézet OHA, 406. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne 1991–92-ben, 9 ív+melléklet.

TOMASOVSKY MÁRIA (1945) könyvkötő, adminisztrátor. Apját, Tomasovszky András (1923–58) villanyszerelőt, aki részt vett a nyíregyházi forradalmi eseményekben, a népi demokratikus államrend elleni szervezkedés vádjával halálra ítélték és kivégezték.

1956-os Intézet OHA, 664. számú interjú, készítette Hoffmann Gertrud 1995-ben, 4 ív.

VÁLÓCZI ISTVÁN (1933) repülőmérnök, katonatiszt. 1956-ban a rákoscsabai nemzetőrség szolgálatvezető-helyettese volt. 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után mérnök, fordító, 1990 után a közvéleménykérdésbizottság elnöke, majd a Magyar Köztársaság elnöke. 1990-től a Magyar Köztársaság elnöke.

1956-os Intézet OHA, 248. számú interjú, készítette Garai Gábor 1990-ben, 18 ív.

VÁRADI GYULA (1921–2003) vasöntő, katonatiszt. Részt vett az illegális kommunista mozgalomban. 1948-tól a tatabányai páncélos tiszti iskola parancsnoka volt, 1950-től vezérőrnagy. 1956 októberében a Forradalmi Honvédelmi Bizottság tagja volt. November 4-én a szovjetek letartóztatták, és a tököli szovjet parancsnokságra, majd két nap múlva Szolnokra szállították, Kádár Jánossal együtt tért vissza Budapestre. 1957 márciusában leszerelték és letartóztatták. 1958-ban hét év szabadságvesztésre ítélték. 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Fizikai munkásként, majd középvezetőként dolgozott. 1990-ben a TIB Katonai Szekciójának elnökévé választották.

1956-os Intézet OHA, 233. számú interjú, készítette Vásárhelyi Miklósné 1990-ben, 15 ív.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1917–2001) újságíró, politikus. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után újságíró, lapszerkesztő, 1954 májusától a Tájékoztatási Hivatal elnökhelyettese volt, 1955-ben felmentették. A Nagy Imre körül kialakult pártellenzékhez tartozott. 1956. november 1-jén a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke lett. Novemberben család-

jával együtt Romániába deportálták. 1958-ban a Nagy Imre-perben öt év szabadságvesztésre ítélték. 1960-ban szabadult. Munkavállalását korlátozták. 1972–90 között sajtótörténeti kutatással foglalkozott. 1973-tól a filmgyárban dramaturg, 1984-től az MTA-Soros Alapítvány bizottságában Soros György személyes képviselője, 1991-től 1993-ig az alapítvány alelnöke, majd 2001-ig elnöke volt. A demokratikus ellenzék tagja, a TIB egyik alapítója, 1992-ig elnöke, az SZDSZ alapítója, 1990–94-ben országgyűlési képviselő volt.

1956-os Intézet OHA, 3.2. számú interjú, készítette Murányi Gábor 1994-ben, 4 ív.

VÍGH SZABOLCS (1934) katolikus pap, dokumentációs munkatárs. 1956. november 3-án részt vett az ÁEH iratainak lefoglalásában. 1957 júniusában előzetes letartóztatásban volt. 1958-ban szentelték pappá. A születésszabályozás erkölcsi megítélésében ellentétbe került egyházi feletteseivel. 1976-ban Hollandiába emigrált, ott laicizált és megnősült. 1976-tól a tilburgi egyetemen dolgozott. 2003-tól egy SOS-telefonszolgálatnál teljesít önkéntes szolgálatot.

1956-os Intézet OHA, 840. számú interjú, készítette Kőrösi Zsuzsanna 2006–07-ben, 15 ív+melléklet.

VÖRÖS JENŐ (1920–2004) újságíró, költő, tisztviselő. 1946-tól a *Győri Munkás*, majd a *Győr-Sopron Megyei Hírlap* munkatársa volt. 1955-ben fegyelmi úton elbocsátották, ezután tisztviselőként dolgozott. 1956 októberében visszavették a szerkesztőségbe. November 2-án a lakásán alakult meg a *Hazánk* című független politikai napilap, amelynek szerkesztője volt. 1957 januárjában Angliába emigrált. 1990-ben visszatelepült Magyarországra.

1956-os Intézet OHA, 749. számú interjú, készítette Molnár Adrienne 2001-ben, 9 ív.

WITTNER MÁRIA (1937) varrónő. 1956. október 23-án csatlakozott a felkelőkhöz, részt vett a Corvin közí és a Tűzoltó utcai harcokban, segített a sebesültek ellátásában.

Később a Vajdahunyad utcai csoport tagja lett. November 4-én megsebesült. Decemberben elhagyta az országot, de néhány hét múlva hazatért. 1957 júliusában letartóztatták, 1958-ban halálra ítélték, 1959-ben ítéletét másodfokon életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatták. 1970-ben szabadult. Először varrodában, majd takarítónőként dolgozott. A rendszerváltozás óta aktívan részt vesz több 56-os veteránszervezet munkájában. 2006-tól a Fidesz országgyűlési képviselője.

1956-os Intézet OHA, 364. számú interjú, készítette Lugossy István 1991–92-ben, 9 ív.

ZIMÁNYI TIBOR (1922–2007) közgazdász. A német megszállás alatt diák ellenállási csoportokat szervezett. 1945-ben rendőrtiszt lett. 1948-ban Kistarcsára, majd Recskre internálták. 1950-ben szabadult, segédmunkás, majd tisztviselő volt. 1956-ban részt vett a MÉFB munkájában, 1958-ban öt év szabadságvesztésre ítélték. 1960-as szabadulása után fizikai munkás, fordító volt, 1970-től a szakmájában dolgozott. 1988-ban a Recski Szövetség megszervezője, főtitkára, 1994-től elnöke, 1989-től a Pofosz társelnöke, 1991–92-ben a TIB alelnöke, 1992–93-ban ügyvezető elnöke, 1993–95 között elnöke volt. 1989-től az MDF tagja, 1990–94 között országgyűlési képviselő volt.

1956-os Intézet OHA, 696. számú interjú, készítette Murányi Gábor 1998-ban, 8 ív.

ZÓLÓMY LÁSZLÓ (1916–90) katonatiszt. 1956-ig vezérkari tiszt volt. Október 23-án a Rádió épülete védelmének katonai parancsnoka volt, október 25-től a vezérkarnál, majd Király Béla mellett szolgált. November 7-én a szovjet katonai hatóságok letartóztatták. 1958-ban tíz év szabadságvesztésre ítélték. 1963-as szabadulása után fordítóként dolgozott. 1990-ben a köztársasági elnök szárnysegédje volt.

1956-os Intézet OHA, 194. számú interjú, készítette Nagy Gyula 1989-ben, 16 ív.

ZSÁMBOKI PÉTER (1957) újságíró, a *Reader's Digest* főszerkesztő-helyettese. Apját, Zsámboki Zoltánt (1923–89), aki 1956-ban a KSH forradalmi bizottságának elnöke volt, 1959-ben hét év szabadságvesztésre ítélték, szabadulása után műfordító, majd a *Rakéta Regényújság* szerkesztője volt. 1956-os Intézet OHA, 676. számú interjú, készítette Hoffmann Gertrud 1997-ben, 2 ív.

HIVATKOZÁSOK

BABUS (1988a)

[Babus Endre]: Tudós-szakszervezet alakul? *Heti Világgazdaság*, 1988. május 14.

BABUS (1988b)

[Babus Endre]: Megalakult a TDDSZ. *Heti Világgazdaság*, 1988. május 21.

BECK–GERMUSKA (1999)

Beck Tibor–Germuska Pál (összeáll.): 1988 kronológiája. *Beszélő*, 1999. szeptember, 53–86.

BOROS (1997)

Boros Géza: *Emlékművek 56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

BOZÓKI (1999–2000)

Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok*. 1–8. köt. Budapest, 1999–2000, Új Mandátum.

GYÖRGY (2000)

György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig.)* Budapest, 2000, Magvető.

HEGEDŰS (1992)

Hegedűs B. András (szerk., jegyz.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet.

HEGEDŰS (2000)

Hegedűs B. András: *Azon a kedden. Válogatott írások (1989–1999)*. Budapest, 2000, Beszélő.

HUSZÁR (2003)

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1988. június*. 2. köt. Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.

HIVATKOZÁSOK

HUSZÁR (2004)

Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, 2004, Kossuth.

JAVORNICZKY (1990)

Javorniczky István: „*Eljő az a nagy, szép idő...*” Budapest, 1990, Héttorony.

KENDE (1999)

Kende Péter: 1988. *Beszélő*, 1999. szeptember, 53–61.

KENEDI (1996)

Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban*. 2. kötet. Budapest, Magvető, 1996.

KERNÁCS-UNGVÁRY (1989)

Kernács Gabriella–Ungváry Rudolf (szerk.): *1956/301. Pályázat az 1956-os forradalom vértanúinak emlékművére a 301-es parcellában*. Budapest, [1989]. Történelmi Igazságtétel Bizottsága.

KOZÁK (2008)

Kozák Gyula: *TEB-ből TIB. Élet és Irodalom*, 2008. június 13.

KÖRÖSI-MOLNÁR (2000)

Körösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elűltek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

KURCZ (2009)

Kurcz Béla: „...valamikor én voltam a korlátlan úr a 301-es parcellában...” Pajcsics József egykori állambiztonsági főtitkossal Kurcz Béla készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2009. június 12.

LITVÁN (2008)

Litván György: 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történelmi-politikai írások*. Budapest, 2008, 1956-os Intézet. 393–399.

LUKÁCSY (1990)

Lukácsy András: *Felismerem-e Angyal Istvánt? Levelek fiának Németországba*. Budapest, 1990, Magvető.

MOLNÁR (2004)

Molnár Adrienne (összeáll.): *A „hatvanas évek” emlékezete*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet.

MOLNÁR-KÖRÖSI-KELLER (2006)

Molnár Adrienne–Körösi Zsuzsanna–Keller Márkus (összeáll.): *A forradalom emlékezete. Személyes történelem*. Budapest, 2006, 1956-os Intézet.

PAJCSICS (1993)

Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, 1988–1989. *Rendészeti Szemle*, 1993. 9. sz. 89–106.

RAINER (1987)

Fényes Elek [Rainer M. János]: Adatok az 1956-os forradalom utáni megtorláshoz. *Beszélő*, 1987. 1. sz. 43–63.

RAINER (1989)

Rainer M. János (összeáll.): *Tetemrebrívás. 1958–1988 Párizs–Budapest*. Budapest, [1989], Bibliotéka.

RAINER (2003)

Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet.

RAINER-TOPITS (2009)

Rainer M. János–Topits Judit (szerk.): *890616 – Egy nap anatómiája*. www.rev.hu/89

RIPP (2006)

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006, Napvilág.

ROMSICS (2003)

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Probászka Imre fotóival*. Budapest, 2003, Rubicon.

SIPÓS (2009)

Sipos Levente: Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása. In *1989. június 16. A temetés. A nap története fényképekben, a budapesti Hősök terén és a Rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában elhangzott gyászbeszédtek szövege*. Budapest, 2009, Nagy Imre Alapítvány.

SZILÁGYI (1992)

Szilágyi Sándor: Tétova elszántak, elszánt tétovák. Megemlékezések a Forradalom 32. évfordulóján. In *Beszélő összkiadás, 1981–1989*. Budapest, 1992, AB-Beszélő Kiadó. 613–617.

VÁSÁRHELYI (1990)

Vásárhelyi Miklós: Hármas ünnepen. *Európai Utas*, 1990. 1. sz. 12–15.

KÉPTÁR

A fotóesszét Nagy Piroska fényképeiből Molnár Icsu István készítette, a képeket az 1956-os Intézet fotóarchívuma őrzi.¹

1. Mensáros László és Darvas Iván felolvassa a kivégzettek névsorát a temetőben, 1989. június 16. (00018746)
2. Munkában a sajtó, 1989. június 16. (00018757)
- 3–4. A 301-es parcellában, 1989. június 16. (00018748)
5. 1956 mártírjainak szimbolikus sírja a 301-es parcellában, 1989. június 16. (00018762)
6. Maléter Pál özvegye, Gyenes Judith, testvérei: Gyenes Zsuzsanna és Mária; mögöttük Maléter Ilona, Tankó Tibor, Márton András Maléter Pál koporsójánál a temetőben, 1989. június 16. (00018751)
7. Lőcsei Pál, Szilágyi Júlia és Szilágyi Józsefné Szilágyi József koporsójánál a temetőben, 1989. június 16. (00018760)
8. Nagy Imre és mártírtársai gyászünnepsége a Hősök terén, 1989. június 16. (00019182)
9. Tamás Gáspár Miklós a tüntetők között a Bem-szobornál, 1989. június 16. (00017893)
10. Tüntető a Március 15. téren, 1989. június 16. (00017861)
- 11–12. A tüntetők a Március 15. térről a Kossuth Lajos tér felé vonulnak, 1989. június 16. (00017882, 00017885)
13. A Rákoskeresztúri új köztemetőben, jobbra Rácz Sándor, 1988. június 16. (00017900)

¹ A képek a megadott hozzáférési számon elérhetők az intézet honlapján is: www.rev.hu.

FÜGGELÉK

14. Donáth László beszél a 301-es parcellában, mellette Molnár Tamás, mögötte Nagy Elek, Pálinkás Szűts Róbert, 1988. június 16. (00017911)
15. Hegedűs László beszél a 301-es parcellában, mellette Nagy Elek, Molnár Tamás, Mécs Imre, mögöttük Pálinkás Szűts Róbert, Nagy Gáspár, 1988. június 16. (00017909)
16. Rendőrségi készenlét a Belvárosban, 1988. június 16. (00017851)
17. Rendőri intézkedés Könczöl Csabával és Tamás Gáspár Miklóssal szemben a Batthyány-örökmécsesnél, 1988. június 16. (00017923)
18. Rendőri intézkedés a Batthyány-örökmécsesnél, 1988. június 16. (00017917)
19. Rendőri intézkedés Tamás Gáspár Miklóssal és Orbán Viktorral szemben a Batthyány-örökmécsesnél, 1988. június 16. (00017920)
20. Rendőrök várják a közeledő tüntetőket a Magyar Televízió székházánál, 1988. június 16. (00017868)
21. Tüntető a Honvéd utcában, 1988. június 16. (00017853)
22. Litván György, Fónay Jenő és Eörsi István a tüntetők között, 1988. június 16. (00017857)
23. Tüntető a Münnich Ferenc (ma Nádor) utcában, 1988. június 16. (00017869)
24. Tüntető a Magyar Televízió székháza előtt, 1988. június 16. (00017862)
25. Tüntetés Hősök terén az erdélyi falurombolás ellen, 1988. június 27. (00019271)
26. Rendőri készség a román nagykövetség előtt, 1988. június 27. (00019298)
27. Rendőrök és tüntető a Bem téren, Langmár Ferenc, Szabó Miklós, 1988. október 23. (00019376)
28. Rendőrök a Bem téren, 1988. október 23. (00019377)
29. Tüntetés a Váci utcában, Pálinkás Szűts Róbert, 1988. október 23. (00019395)
30. Rendőri készség a Bem téren, 1988. október 23. (00019375)
31. Rendőrök és tüntető a Váci utcában, 1988. október 23. (00019404)
32. Kézfogás a Dunáért a Lánchídon, 1988. október 3. (00019340)

33. Tüntetés a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése ellen, 1988. október 30. (00019436)
34. Sólyom László beszél a Műegyetem előtt, 1988. október 30. (00019421)
35. Tüntetés a brassói munkásfelkelés első évfordulóján a Keleti pályaudvarnál, 1988. november 15. (00019451)
36. Pedagógustüntetés, Szigethy Gábor és Horn Gábor, 1988. december 19. (00019457)
37. Szilágyi Sándor a Szabadság téren, 1989. március 15. (00019232)
38. Fideszesek az Erzsébet hídon, 1989. március 15. (00019219)
39. Kővér László a Fidesz ülésstrájkján a Belügyminisztérium előtt, 1989. április 27. (00019112)
40. A pekingi vérengzés elleni tiltakozók a kínai nagykövetség előtt, 1989. június 5. (00019132)
41. Faludy György a kínai nagykövetség előtt, 1989. június 5. (00019154)
- 42–43. Az Inconnu Csoport kopjafákat állít fel a 301-es parcellában, 1989. június 6. (00019120, 00019125)
44. Gyenes Judith és Maléter Ilona Maléter Pál ravatalánál, 1989. június 16. (00019209)
45. Sinkovits Imre a TIB felhívását olvassa a Hősök terén, 1989. június 16. (00019180)
46. A TIB képviseletében Erdélyi Tibor, Hegedűs B. András, Rác Sándor, Lőcsei Pál, Kosáry Domokos, Széll Jenő és Litván György a ravatal előtt, 1989. június 16. (00019205)
47. Egyházi főméltóságok a ravatal előtt, 1989. június 16. (00019189)
48. Deutsch Tamás és Fodor Gábor a ravatal előtt, 1989. június 16. (00019201)
49. Gyászünnepe a Hősök terén, Orbán Viktor beszéde, 1989. június 16. (00018745)
50. Róth Miklós ügyvéd, Gimes Miklós és Kopácsi Sándor jogi képviselője a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018790)
51. Bánáti János ügyvéd, Tildy Zoltán jogi képviselője a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018791)
52. Dornbach Alajos ügyvéd, Donáth Ferenc, Jánosi Ferenc, Maléter Pál,

- Nagy Imre, Szilágyi József és Vásárhelyi Miklós jogi képviselője a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018786)
53. Halda Alíz, Szilágyi Júlia a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018787)
54. Czili Gyula bíró, a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018774)
55. Gyenes Judith a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018782)
56. Nyíri Sándor, a legfőbb ügyész helyettese a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018775)
57. Szilbereky Jenő, a Legfelsőbb Bíróság és egyben a héttagú Elnökségi Tanács elnöke a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018794)
58. Ember Judit a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018779)
59. Jánosi Ferenc a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018780)
60. Hegedűs B. András, Gimes Miklósné, mögöttük Gellért Kis Gábor a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018778)
61. Vészi János, Nagy Erzsébet, Jánosi Katalin, mögöttük Gimes Judit, Magos Gábor a rehabilitációs per tárgyalásán a Legfelsőbb Bíróságon, 1989. július 6. (00018780)
62. A Münnich Ferenc utca visszakeresztelése Nádor utcává. A Magyar Október Párt és a Magyar Radikális Párt akciója, 1989. július 14. (00018801)
63. Krassó György mint visszakeresztelő, 1989. július 14. (00018797)
64. Gyászolók a Parlament előtt, Kádár János temetése, 1989. július 14. (00019462)
65. A Parlament előtt, Kádár János temetése, 1989. július 14. (00019467)
66. Katonák a Parlament előtt, Kádár János temetése, 1989. július 14. (00019468)

KÉPTÁR

67. Munkásőrök a Kerepesi temetőben Kádár János temetésén, 1989. július 14. (00018803)
- 68–69. Kádár János temetése a Kerepesi temetőben, 1989. július 14. (00019474., 00018804)
70. Szűrös Mátyás kikiáltja a köztársaságot, 1989. október 23. (00019483)
71. Esti megemlékezés a Kossuth téren, 1989. október 23. (00019496)
72. Fodor István, Németh Miklós, Lothar Späth, Pozsgay Imre, Kemenes Ernő, Horváth István és Glatz Ferenc a Kossuth téren, 1989. október 23. (00019484)
73. Esti megemlékezés a Kossuth téren, 1989. október 23. (00019493)

A fedél belső oldalán

Koszorúk a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában, 1988. június 16. Fotó Nagy Piroska (00017902)

Jovánovics György: Az 1956-os forradalom mártírjainak emlékműve, 1992. részlet. Fotó Molnár Icsu István

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁEH Állami Egyházügyi Hivatal
AFP Agence France Presse
BBC British Broadcasting Corporation
BHG Budapesti Híradástechnikai Gyár
BKE Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
BM Belügyminisztérium
BME Budapesti Műszaki Egyetem
BRFK Budapesti Rendőr-főkapitányság
BVK Borsodi Vegyi Kombinát
BZSBT Bajesy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság
Dimávg Magyar Állami Vas Acél és Gépgyárak Rt.
Diósgyőri Gyára
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
ENSZ Egyesült Nemzetek Szervezete
Fidesz Fiatal Demokraták Szövetsége
FKgP Független Kisgazdapárt
főszerk. főszerkesztő
id. idősebb
ifj. ifjabb
IPU Inter Parliamentary Union
jegyz. jegyzetekkel ellátta
KB Központi Bizottság
köt. kötet
KDNP Kereszténydemokrata Néppárt
KGB Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztiji
KISZ Kommunista Ifjúsági Szövetség

RÖVIDÍTÉSEK

- KLTE Kossuth Lajos Tudományegyetem
KMT Központi Munkástanács
KSH Központi Statisztikai Hivatal
LKM Lenin Kohászati Művek
M.T. Minisztertanács
MDF Magyar Demokrata Fórum
MDNP Magyar Demokrata Néppárt
MDP Magyar Dolgozók Pártja
MÉFB Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága
MEFESZ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége / Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MKKE Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
MNP Magyar Néppárt
MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZP Magyar Szocialista Párt
MTA Magyar Tudományos Akadémia
MTV Magyar Televízió
NME Nehézipari Műszaki Egyetem
OHA Oral History Archívum
ÓKM Ózdi Kohászati Művek
OKP Olasz Kommunista Párt
OSZK Országos Széchényi Könyvtár
OTKA Országos Tudományos Kutatási Alap
OTP Országos Takarékpénztár
összeáll. összeállította
PB Politikai Bizottság
PEN Poets Essayists Novelists
Pofosz Politikai Foglyok Szövetsége
PSZÁF Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete
sk. saját kezű(leg)
SOS Save Our Souls
sz. szám, számú
SZDP Szociáldemokrata Párt

FÜGGELÉK

SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
SZER	Szabad Európa Rádió
szerk.	szerkesztette
SZETA	Szegényeket Támogató Alap
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TDDSZ	Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TTK	Természettudományi Kar
TVM	Tiszai Vegyiművek
USA	United States of America
ZDF	Zweites Deutsches Fernsehen

NÉVMUTATÓ

- Andi József 146, 153, 243
Andi József id. 147, 243
Andorka Rudolf 179, 194, 243
Andrikó József 195
Andropov,
 Jurij Vlagyimirovics 21
Angyal István 156
Antall József 195, 203
Ápelesz István 19, 243
Apró Antal 199
Babus Endre 26
Bachman Gábor 122, 139
Bajnóczky István 151
Balázs Eszter 260
Bali Mária 244
Bali Sándor 243
Bali Sándorné 200, 243, 244
Bálintné 63
Bánáti János 273/51
Bang-Jensen, Povl 144
Bárány János 57, 99
Beck György 96
Beck Tibor 227, 244
Beck Tibor ifj. 19, 244
Beethoven, Ludwig van 140
Békefi Gabriella 207, 244
Békési Béla 99
Bence György 28
Bence Márton 137
Benjámín Judit 113
Bényi József 116
Berecz János 50, 73
Bereczky Gyula 139–141, 175
Bihari Sándor 21, 244
Bocskay T. József 182, 245
Boér Lajos 218, 245
Bogár Károly 207, 219, 245
Bohó Róbert 126, 260
Bóna Barna 33, 246
„Borbíró Piroska” 64
Bordás András 248
Borics Gyula 70, 72, 73, 95, 99,
 101, 104, 105, 151
Boros Géza 155
Boross Péter 154
Bosnyák Gábor 246
Bosnyák Zsigmond 137, 246
Bozóki András 14
Bősze Balázs 142, 246
Bősze Gábor 246
Bruzsnyai Árpád 246
Bruzsnyai Margit 52, 148, 246

FÜGGELÉK

- Ceașescu, Nicolae 54, 180
 Chirac, Jacques 57, 58
 Cornides István 179, 246
 Craxi, Bettino (Benedetto) 142
 Cziffrik Lajos 151
 Czili Gyula 274/54
 Czövek Olivér 137
 Csákó Mihály 25
 Csillag Ádám 29
 Csillag József 95
 Csoóri Sándor 127
 Csurka István 127, 128
 Darin Sándor 21, 195, 206, 247
 Darvas Iván 43, 131, 271/1
 Demény Pál 41
 Dénes János 43, 95
 Deutsch Tamás 174, 176, 273/48
 Donáth Ferenc 23, 40, 247
 Donáth László 136, 137, 218, 247,
 272/14
 Dopner Győző 137
 Dornbach Alajos 38, 39, 51, 72,
 121, 150, 155, 273/52
 Dudás József 216
 Ebinger Endre 193, 247
 Egei Sándor 181, 247
 Elbert Márta 29, 59
 Ember Judit 18, 29, 91, 94, 98, 103,
 248, 274/58
 Ember Mária 56
 Eörsi István 41, 43, 221, 272/22
 Eörsi László 243, 253, 254, 263
 Erdélyi Tibor 43, 47, 52, 54, 74,
 104, 108–112, 118, 119, 121, 124,
 125, 127, 134, 142, 154, 155, 211,
 220, 248, 273/46
 Erdész Gyula 225
 F. Havas Gábor 59
 Faludy György 273/41
 Farkas Imre 138, 248
 Farkas Imre id. 248
 Fassino, Piero 59, 115
 Fejti György 110–112
 Fejtő Ferenc 57, 58, 60, 61, 186,
 187, 248
 Fekete Gyula 43
 Fekete Pál 208, 249
 Fencsik Flóra 249
 Ferenczy Erika 244, 246, 248,
 254, 256
 Finszter Géza 71
 Fodor Gábor 273/48
 Fodor István 113, 275/72
 Fogarassy Miklós 34, 178, 249
 Fónay Jenő 41, 43, 109, 117, 118,
 174, 176, 272/22
 Forgács Pál 24, 249
 Forintos György 43, 95
 Földes Gábor 95, 151
 Földes Péter 43
 Földesi Katalin 142, 206, 250
 Földesi Tibor 250
 Fráter Ágota 180, 250
 Freud, Sigmund 187
 Für Lajos 37
 Gadó György 100
 Gáliné Káldor Vera 43
 Garai Gábor 247, 264

NÉVMUTATÓ

- Garami Lajos 20, 195, 201, 250
- Gáspár Sándor 26
- Gellért Kis Gábor 274/60
- Gereben István 49, 61, 144, 217, 250
- Germuska Pál 19, 254
- Gimes Judit 46, 132, 189, 191, 214, 251, 258, 274/61
- Gimes Miklós 44, 45, 59, 64, 67, 97, 100–102, 106–108, 132, 189, 213, 251
- Gimes Miklósné (Lucy) 59, 274/60
- Glatz Ferenc 173, 275/72
- Gombár Csaba 37, 186
- Gombár János 139
- Gorbacsov, Mihail Szergejevics 21, 94
- Gömöri György 188, 251
- Göncz Árpád 39, 43, 73, 74, 104, 113, 116, 121, 129, 147, 171, 228, 251
- Grósz Károly 17, 20, 42, 48, 49, 50, 54, 62, 94, 110, 115, 116, 187, 192, 199
- Gulyás Anikó 149, 251
- Gulyás Lajos 151, 251
- Gyenes Judith (Maléter Pálné) 43–45, 47, 59, 72, 74, 102, 106, 135, 145, 212, 252, 271/6, 273/44, 274/55
- Gyenes Mária 271/6
- Gyenes Pál 245, 257
- Gyenes Zsuzsanna 271/6
- Győrffy Miklós 100
- György Péter 14
- Györik Ilona Mária 144
- Hadházy Ágnes 252
- Halda Alíz 43–45, 56, 59, 60, 72, 74, 107, 274/53
- Hangodi Imre 66, 67, 96, 101
- Hankiss Elemér 43
- Hann Endre 50, 252
- Harangozó Szilveszter 62, 63, 101
- Haraszi Mária (Ujhelyiné) 43, 72, 74, 98, 107
- Harmati Béla 137
- Harsányi László 95
- Havrila Béláné 139
- Hegedűs B. András 28, 38, 39, 42, 43, 52, 53, 61, 73, 74, 95, 96, 104, 105, 112, 116, 117, 121, 122, 127, 133–135, 141, 142, 153, 155, 157, 173, 176, 190, 205, 220, 225, 227, 229, 248, 251, 252, 259, 261, 273/46, 274/60
- Hegedűs László 43, 53, 135–137, 155, 222, 223, 225, 272/15
- Hegedűs Lóránt ifj. 136
- Heltai György 59
- Hevessy József 194, 252
- Hirth László 209, 253
- Hoffmann Gertrud 257, 264, 267
- Horn Gábor 273/36
- Horthy Miklós 183
- Horton, Frank 49
- Horváth Ádám 121, 139, 175, 253
- Horváth Csaba 200, 253

FÜGGELÉK

- Horváth István 51, 122, 117, 124,
275/72
- Horváth István Dénes 188, 254
- Horváth József 215, 254
- Horváth Károly 197, 254
- Hósz Dezső 43
- Huszár Tibor 22, 110
- Hűvös Oszkár 219, 254
- Illyés Gyula 176
- Iványi Gábor 136, 137
- Jánosi Ferenc 274/59
- Jánosi Katalin 274/61
- Jávor István 29
- Javorniczky István 48, 243, 247,
255
- Jelenits István 137
- Jovánovics György 92, 154–157,
275
- Kádár János 17, 19, 21, 22, 26, 42,
46, 58, 94, 123, 129, 183, 186,
190–192, 206, 264
- Kajtár Imre 20, 254
- Karátson Gábor 28, 216, 255
- Kárpáti Ferenc 113, 114
- Keller Márkus 15, 16, 249
- Kemenes Ernő 275/72
- Kemény István 198
- Kende Péter 17, 61
- Kenedi János 25, 52
- Keresztes K. Sándor 36, 255
- Kernács Gabriella 153
- Kertész Dezső 34, 43, 126, 195, 255
- Khomeini (Homeini), Rudolláh
107
- Király Béla 60, 127, 129, 266
- Kiss Antal 151
- Kiss Tamás 21, 255
- Kocsár József 19, 200, 256
- Kolozsy István 256
- Kolozsy László 206, 256
- Konrád György 48
- Kopácsi Sándor 191, 225, 226
- Kósa Katalin 138, 148, 205, 256
- Kósa Pál 256
- Kosáry Domokos 273/46
- Kovács István 195
- Kozák Gyula 39, 40, 43, 53, 118
- Kőhegyi Kálmán 250
- Kőnczöl Csaba 272/17
- Kőnczöl István 62, 71
- Kőrösi Zsuzsanna 15, 16, 243,
246, 248, 250, 252, 256, 263,
265
- Kőszeg Ferenc 30, 56
- Kövér László 273/39
- Kralovánszky Alán 95, 100, 101
- Krassó György 140, 141, 174,
274/63
- Krjucskov,
Vlagyimir Alekszandrovics 21
- Kuklay Antal 198, 256
- Kulin Ferenc 35
- Kunos László 31
- Kurcz Béla 72, 91, 100, 102, 155
- Ladányi Jenő 65–67
- Lambrecht Miklós 47, 199, 257
- Langmár Ferenc 272/27
- Lányi András 29

NÉVMUTATÓ

- Laurenszky Ernő 53, 126, 196, 215,
257
- Lévai Júlia 253
- Lezsák Sándor 40, 112, 117, 120,
142
- Litván György 14, 39–41, 43, 53,
56, 74, 95, 123, 173, 257, 272/22,
273/46
- Litván Katalin 23, 32, 33, 257
- Litvánné Gál Éva 39
- Losonczy Anna 74, 105
- Losonczy Géza 43, 44, 58, 63, 64,
66–69, 72, 98, 99, 100, 106, 213
- Losonczy Géza özvegye *lásd*
Haraszi Mária
- Lőcsei Pál 43, 271/7, 273/46
- Lucy *lásd* Gimes Miklósné
- Lugossy István 248, 249, 258, 263,
266
- Lukácsy András 156
- Magos Gábor 46, 58, 183, 251, 258,
274/61
- Magyar János 147, 258
- Magyar Mária 137, 147, 206, 258
- Maléter Ilona 271/6, 273/44
- Maléter Pál 43, 44, 57, 58, 60, 62,
64, 67, 97, 100, 102, 103, 106,
107, 113, 144, 213, 252
- Maléter Pálné *lásd* Gyenes Judith
- Mansfeld Péter 57
- Marián István 43
- Martinet, Gilles 59
- Márton András 271/6
- Márványi Péter 96
- Mary György 113
- Mécs Imre 39, 43, 52–57, 74,
95, 98, 99, 109, 113, 119, 127,
272/15
- Mecséri Ildikó 148, 258
- Mecséri János 258
- Medgyessy Péter 113, 115, 116
- Mensáros László 43, 271/1
- Méray Tibor 57, 58, 60, 128
- Mérő Károly 64
- Mező Imre 113, 114
- Mező Imréné 114
- Mikes Tamás 49, 258
- Mindszenty József 250
- Mitterand, François 187
- Mock, Alois 29
- Molnár Adrienne 15, 244–247,
250–253, 255–263, 265
- Molnár Ferenc 43
- Molnár Icsu István 16, 271, 275
- Molnár Mihály 45, 203, 259
- Molnár Miklós 132
- Molnár Tamás 133, 272/14, 15
- „Móricz Zsuzsanna” 64
- Mozart, Wolfgang Amadeus 140
- Murányi Gábor 252, 265, 266
- Nácsa Klára 16
- Nagy Elek 43, 272/14, 15
- Nagy Ernő 58, 61
- Nagy Erzsébet 43, 53, 59, 72, 74,
101, 104–106, 108, 128, 184, 207,
211, 212, 225, 226, 274/61
- „Nagy Eszter” 64
- Nagy Gáspár 272/15

FÜGGELÉK

- Nagy Gyula 266
- Nagy Imre 38, 44, 48–50, 52, 53,
57, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 70,
91–93, 97, 100–103, 106–108,
110, 112, 129, 131, 133, 134, 137,
144, 178, 183, 184, 190, 192, 197,
199, 207, 227–229, 247, 248,
251, 252, 257, 260, 265
- Nagy József 99
- Nagy Károly 37, 259
- Nagy László 182
- Nagy Piroska 15, 37, 271, 275
- Nagy Zsuzsanna 37
- „Naszladi Péter” 64
- Nemeskéri János 95, 100
- Németh Miklós 20, 32, 99, 112, 113,
115–117, 125, 126, 130–132, 138,
172, 173, 275/72
- Nyers Rezső 42, 110, 112, 113, 116,
192
- Nyíri Sándor 190, 274/56
- Obersovszky Gyula 43, 174
- Ochetto, Achile 115
- Olajos Csaba 112, 120
- Orbán György 23, 33, 35, 131, 214,
259
- Orbán Nándor 259
- Orbán Viktor 24, 127, 129, 131, 138,
142, 272/19, 273/49
- Orgoványi István 261
- Pajcsics József 62, 72, 96, 100, 102,
134, 259
- Pákh Tibor 51, 55, 259
- Pálfi Dénes 113
- Pálinkás Szűts Róbert 272/14, 15,
29
- Palmer, Mark 141
- Pantali Zoltán 149
- Papp Miklós 20, 260
- Pártay Tivadar 43
- Paskai László 122, 126, 136
- Pásztthoy András 113
- Péché Géza 99
- Péter Sándor 66, 67
- Philipp Tibor 52
- Pomogáts Béla 43
- Pongor Sándor 108, 119, 123, 124
- Pongrátz Gergely 182
- Potecz Sándor 63, 65
- Pozsgay Imre 42, 91, 93, 112, 113,
115, 116, 125, 131, 138, 141, 275/72
- Prágay Dezső 186, 260
- Puchert János 203, 217–219, 260
- Pullay Béla 208, 261
- Rácz Sándor 43, 48, 127, 129, 142,
145, 271/13, 273/46
- Rainer M. János 14, 22, 45, 95, 100
- Raj Tamás 136, 137, 186
- Rajk Júlia (Rajk Lászlóné Földi
Júlia) 133
- Rajk László 199
- Rajk László ifj 33, 45, 56, 58, 122,
123, 139
- Rajnai Sándor 63, 65
- Rákosi Mátyás 21, 123, 128, 183
- Reagan, Ronald Wilson 59, 61
- Rimán János 202, 210, 261
- Rimán Sarolta 179, 261

NÉVMUTATÓ

- Ripp Zoltán 14, 22
 Romsics Ignác 14
 Romvári Zsuzsa 255
 Rosdy Pál 137
 Róth Miklós 273/50
 Rudas László 133
 Sándorfy György 36
 Sárközi Mátyás 184, 261
 Schiffer Pál 262
 Schiffer Péter 22, 228, 262
 Schmidt Péter 177
 Schöner Alfréd 136
 Sinkovits Imre 121, 273/45
 Solt Ottilia 198
 Sólyom László 177, 273/34
 Soros György 48, 54, 154, 265
 Spáth, Lothar 275/72
 Spira György 25
 Standeisky Éva 251, 258, 259
 Stelcz Gyula 211, 225
 Straub F. Brunó 192
 Sujánszky Jenő 61
 Szabad György 178
 Szabó Árpád 95, 100
 Szabó Iván 36, 131, 262
 Szabó Lajos 99
 Szabó Miklós 39, 40, 55, 272/27
 Szakasits Árpád 262
 Szakolczai Attila 261
 Szalai Júlia 25
 Székely Dezsőné 32, 134, 211,
 262
 Széll Jenő 43, 273/46
 Szentágothai János 113
 Szigethy Attila 149, 151, 152
 Szigethy Gábor 273/36
 Szigetvári István 209, 263
 Szilágyi Ella *lásd* Szilágyi Józsefné
 Szilágyi József 64, 66, 67, 97, 100,
 106, 213
 Szilágyi Józsefné (Szilágyi Ella)
 43, 72, 271/7
 Szilágyi Júlia 48, 54, 56, 60, 72,
 74, 107, 271/7, 274/53
 Szilágyi László 145, 146
 Szilágyi Sándor 57, 117, 174, 176,
 273/37
 Szilberek Jenő 274/57
 Szörényi Éva 59
 Szuly Kinga 262
 Szűrös Mátyás 21, 112, 113, 115, 116,
 130, 139, 171, 172, 174–176, 182,
 185, 192, 263, 275/70
 Takács Péter 145
 Tamás Gáspár Miklós 271/9,
 272/17, 19
 Tankó Tibor 271/6
 Tari Ferenc 70, 97, 105, 119
 Teleki Pál, gróf 133
 Tihanyi Árpád 151, 263
 Tihanyi László 73, 149, 151, 153,
 263
 Tóbiás Áron 43
 Tomasovszky András 145, 264
 Tomasovszky Mária 145, 264
 Topits Judit 14, 92
 Tóth Pál Péter 263
 Török Gyöngyvér 16

FÜGGELÉK

Török István 151	109, 112, 114, 116, 122, 127, 129,
Törzsök Erika 251	131, 135, 141, 154, 173, 177, 191,
Ujhelyi Szilárd 43, 109, 110, 112	195, 198, 223, 225, 226, 229, 264
Ujhelyiné Haraszti Mária <i>lásd</i> Ha- raszti Mária	Vásárhelyi Miklósné Pór Edit 39, 264
Ungváry Rudolf 21, 43, 74, 153, 154	Vészi János 105, 106, 274/61
Vadas József 29, 30, 31	Vígh Szabolcs 19, 179, 265
Vági Gábor 29	Vitányi Iván 112
Vajda György 175	Vörös Jenő 188, 265
Válóczi István 125, 197, 264	Weinráger László 151
Valuch Tibor 245, 249, 253, 254	Wittner Mária 138, 174, 266
Váradi Gyula 195, 227, 264	Zimányi Tibor 22, 42, 43, 95, 108, 127, 129, 178, 203, 204, 211, 220, 221, 224, 225, 266
Varga Ágota 254	Zólogy László 125, 194, 266
Vargha Balázs 47	Zsámboki Péter 53, 267
Vargha János 30, 47	Zsámboki Zoltán 267
Vásárhelyi Miklós 38, 40, 43, 48, 54, 57, 59, 60, 72, 74, 93, 104,	Zsigmond Imre 151

A szöveget az Andreu Balius tervezte PRADELL betűből szedtük. Köszönet az ajándékba kapott fontkészletért.

Text composat amb el tipus PRADELL d'Andreu Balius. Agraïm que ens l'hagi cedit gentilment.

